

Tartalom

Aaron BLUMM: Korán éjjel (vers)	3
SIRBIK Attila: St. Euphemia (Részletek egy készülő kihagyásos regényből)	4
GÉBER László: Hajléktalan otthonteremtő (vers)	6
TATÁR Sándor: Az volna csudijó: ■ Nélkülük nem? ■ Ne poszt, ne szanaszét! (versek)	7
ORCSIK Roland: A ropogósra sült kárász (Ilia Mihályról és -nak)	10
Radoslav PETKOVIĆ: Egy nevetséges szokás (Részletek a Bizánci internet című esszéorozatból) (CSORDÁS Gábor fordítása)	12
A térközök panorámája (VÉGEL Lászlóval beszélget VIRÁG Zoltán)	22
*	
JUNG Károly: Egy szerb Madách-fordító elfelejtett magyar–délszláv kapcsolattörténeti kutatásai (tanulmány, II. rész)	49
*	
RAFFAI Judit: A vajdasági magyar népmeseanyag területi és műfaji megoszlása (tanulmány)	80
BESZÉDES Valéria: A folklorizmus és a mesemondás (tanulmány)	93
REFLEXÍV TEREK	
BENCE Erika: Többes kötődésben (VASAGYI Mária: <i>Pokolkerék</i>)	105
HARKAI VASS Éva: 69 (VILLÁNYI László: <i>Valaki majd</i>)	112
Bela DURANCI: A létezés formája (kiállítás megnyitó) (NÁRAY Éva fordítása)	118
SZENTELEKY-EMLÉKNAP	
TOLDI Éva: Szentelekyre emlékezve Herceg János centenáriumán	128
BORDÁS Győző: Szenteleky – Híd – Tanyaszínház	132

Számunkban Sinkovics Ede alkotásait közöljük.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat /
Főszerkesztő Faragó Kornélia. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz. (1945)–. – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2009. október. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Németh Ferenc. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.forumliber.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M52) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra kedden 10-től 11 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 83-80250-742131-00-04-830); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2009-re belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült az Ideál Nyomdában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079

Korán éjjel

remix to D. M.

A kutyák ugatnak: látszólag vége van a napnak, de a winampon új dal indul, s ezzel második sebességbe kapcsolna az agyam, ha még volna, de elfogy lassan, legalábbis teszek róla, hogy fogyjon.

Az atyaúristen a naplementével búcsút intett a világnak egy időre, s a természet aludni tért, nem úgy, mint muzulmán szomszédaim, akik ramadánünneplés ürügyén reggae-re váltottak, és újabbnál újabb köröket mondtak. Körök

Et, hogy önmagukat túléljék, de mindig csak saját farkukba haraptak: kezem pörgött, mint a méz, de hasznom az ész nem hozta, és lassan elcseperészgetett homlokom felett a bádogeresz is már, s az ősz beopta hajamba magát

Párizsba tegnap a the lion sleeps tonight volt a slágerlisták élén, s ezt hallva a világ uralkodói elégedetten dőltek hátra, mit sem törődve a végítélettel, hogy nem vagy itt jó helyen, nem vagy való... de csitt, angyalok járnak ott az éji kertben...

St. Euphemia

Részletek egy készülő kihagyásos regényből

Az akváriumos

A Zahorecz Josip volt az a visszahúzódó utcaszomszéd, akivel még a pöcsünket is összemértük, szégyenkezve, de magamutogatóan, reménykedve mindketten, hogy nyerünk, aki mindig olyan flegma és szemtelen volt, öreganyám csak azt mondta rá, hogy pimasz meg pöntyögi, hogy az utcabeli gyerekek nem is akartak vele barátkozni. Hogy én mégis miért? Talán mert velem sem. A Zahorecz Josip faterja dugta rendesen a mi szomszéd Áginkat, aki meg az én anyámtól vásárolta hitelre a harisnyakötegeket és vitte a „buvljak”-ra árulni, hogy miután eladta, nekünk is legyen pénzünk a margarinos kenyér tetejére szalonnakarikás szalámira is. A harisnyát apámék fizetés helyett kapták, apám meg lévén elszántan bátrabb, mint anyám, még lopott is ki a gyárból harisnyát a többretegű öltözködése alatt. Volt is vita belőle, de a szalámi mindig enyhülést hozott. A Josip faterja szerette úgy dugni az Ágit, hogy az harisnyában volt, szerette letépdetni róla, cafatolni, hallottuk meg kilestük ezt. De volt mikor lesekedni sem kellett, mert anynyira bebaszott a Josip faterja, hogy önérzet nélkül mesélt nekünk gyerekeknek az udvaron, az udvari kis rozoga faasztal meg pad mellett, hogy mi csak képedve néztük, hogy most mi van. A Zahorecz unokatestvére, a Zoli jóval idősebb volt nálunk, de szívesen barátkozott velünk, ő tanított meg a légpuskával is bánni, igaz, hülyének nézett, pedig én direkt céloztam félre, sohasem a verebek szemei közé. A Zolival egyszer együtt bicikliztünk a sínek mellett Zentára, a faterjájék lezüllött, alkoholgőzös, legyes házába, ahol arra kényszerültem, hogy egy ágyban aludjak vele, helyhiány okán, nem is nagyon aludtam, mert féltem, hogy összeér a bőrünk. Anyám biciklijét loptam el, mert nem akarta ideadni, hogy két napig távol legyek vele, meg el se akartak igazán engedni, de megszöktem. Annyira megtetszett a Zoli versenybiciklijé, nem csak azért, mert fáj már a seggem a hosszú úton anyám bicikliülésétől. Szóval, hogy mindenáron meg akartam szerezni. Mondta az árát, sok volt, ki kellett esznelni valamit, hogy összejöjjön a pénz. Anyám

kinyűtt harisnyáiból szerkesztettem merítőhálót, amivel a Prozivka felé véve az irányt, a kerülő földesúton, a kanalizáció mellett, a bűzben bicajoztam ki a Palics kettőig, ahol hemzsegték a vízibolhák, azt gyűjtöttem kiürült nagy tízliteres festékes Jumolos plasztikvödörökbe, hogy aztán otthon hiperman-gánnal kimosva, fertőtlenítvé szárítsam ki. Sok kellett néhány gramm szárítotthoz, amit az akváriumosnak vittem eladni, gupieledeként. De elküldött a faszra, nem lett még néhány nyáron át versenybiciklire, így hát maradt a muter csopperja.

Oroszok

Jöttek az oroszok Szabadkára, vártuk őket a vasútállomás előtt, hogy szállást adjunk nekik minden szarért. Igaz, még mindig ugyanazt a kávéfőzőt használom, és van még néhány tábla gyufám tőlük, amivel meggyújthatom a gáztűzhelyet, pedig van annak már több is mint húsz éve.

Sínek

Az Ivan Zajci evangélikus gyülekezetben találkoztam a Szébóval valami magas, sovány, kopasz haverjával, már nem emlékszem a nevére, később nála dekkoltunk pár napot Zomborban. Igazság szerint nem is a gyülekezetben találkoztunk, persze, már emlékszem, hanem a Szabó Évával léptünk le véletlenül egyszerre a prédikációról, és szóba elegyedtünk. Nehezen ment egymás megértése, mert ő magyarul nem tudott túl sokat és jól, én meg szerbül, de a lényegét elmutogattuk egymásnak. Mutogatás közben a szökőkút mellett találtuk magunkat, ahol előkerültek a hátizsákokból a sörök, ami még megmaradt Szébó és a kopasz haverja táskájában. Ők ketten meg Éva aznap jöttek Szabadkára, este már indultak is vissza. Annyira bebasztunk ott a padon, hogy sikerült rábeszélniük, menjek velük az esti vonattal Zomborba. Persze, hogy mentem, mert közben bele is szerettem az Évába, nagyon tetszett a fekete haja, meg hogy olyan érzékeny volt pihés az alkarja. Na de az egészből az lett, hogy egy hónap után kerültem csak vissza Szabadkára, mielőtt felültem a vonatra, a Szébó nyugtatgatott, hogy nem is olyan jó csaj az Éva, nyugodjak meg, én meg csak kiabáltam a nevét a vasútállomástól félreeső sínen elhelyezett régi, kiszuperált mozdony tetejéről, meg aztán az állomás átjáró, nyitott alagútjának zöld falába belevestem az otthoni kapukulcsommal, hogy: ÉVA SZERETLEK '91.

Lift

A Zahorecz meg a Zubán, a bajai úti temetőcsősz fia, néhanapján lógtak az iskolából, aztán már mindennap hiányoztak két-három tanítási órától. Fomin Emma osztályfőnök faggatódzása során kiderült, hogy liftezni járnak a sugárútra.

Hajléktalan otthonteremtő

De látod,
Milyen szép minden,
A fű, a fa,
A párját kereső fiatal lány,
A szeretetre vágyó asszony,
A csillagos este,
A madarak éneke.

Minden a tiéd lehet,
Hordhatod magaddal,
Gyűjtheted, mint a virágport a méhek,
Szabadon.

De te szenvedsz,
Csak betegséget és fájdalmat látsz,
Hiábavaló küzdelmet, harcot.
Az idő eljár feletted,
Pedig csak az van igazán neked,
Hajléktalan otthonteremtőnek.

Az volna csudijó:

Vagy a mellőzöttség
avagy a rang esz meg;
nem látod meg partját
a messzi Gangesznek –
nem fertőz meg hírnév
(a talmi bódító?);
maradsz (mért ne büszkén?)
örök fiók-író.

T. S.

meglesne kamera az utcán, kávéházban,
s velem telne meg a studijó –
bibliofil könyvem
úgy fogyna, mint a popcorn,
belső hangomat többé nem hallanám:
„Rosszkor születél, rosszkor!”
De gyáva nem volnék (az ám!);
rajongóimtól nem védene kordon.
Nem érném meg soha,
hogy laurusom levele hullni kezd –
az utcán találná magát
könyvem fanyalgó lektora;
telt házzal vetítne a multiplex
(O Gott – ki hitte voln’: a terem s vászon mekkora!)
Szép házam lenne, kutyám,
talán még őzgidám is –
négy mobilom; nem lennék többé
soha marginális;
kalkulálhatna nevem betűivel,
jövedelemként, az emléktábla-vésnök
– büszkén feszítenék (hűség-imázs!) a párom oldalán,
s mindegyre záporozna rám

irigység és siker (a zsengek álma) [és nők].
Ki nem tudódhatna soha, ha valakinek netán
eszébe jutna nálam szebb rím;
pár tél ha eltelik,
s *frekventált téren* áll a szobrom.

Befutottnak lenni. Valahol
a csúcs közelében.
Az lenne a kánoán.

Nélkülük nem?

Az olvasókkal nem törődöm
(bár nélkülük nem létezem –
de rajtuk múljon; épp ezen?!)
csak vénám nehogy eltömődjön!

Az olvasók... Távoli bolygók!
Köreiket nem érzük el;
arra praktikus ész ügyel –
de csak ne legyünk bérborongók!

Nélkülünk nem léteznek ők se,
habár a *nép* virul, tenyész,
s mért lenne könyveknek becse előtte??
Hiú szót túlél hormon, késztetés!
– Mért lennék félszeg, óvatos?
Nem létezem, de jól vagyok.

Ne poszt, ne szanaszét!

Szedd össze és vidd magaddal
poharad, pokrócod, kiült székedet,
vidd az ős teléreket hajadban,
körmöd félholdjait,
vidd feltétlen az elvásott talpú papucsot!
A könyvek talán semlegesek (függetlenebbek), sok is
van belőlük, de olyat, amelyikbe
befírkáltál, képeslapot vagy darab papírt
feledtél benne, kezed vonásával, itt ne hagyj!
A ruhák. Mit kezdj a ruhákkal? Tudom én?!
Mit kezdjen az, aki majd
itt marad velük!?

Vidd magaddal kulcsaidat, bukszádat,
kedvenc ételeid nevét;
vidd a fésűdet, s a fürdőszobában
más nyom se maradjon utánad
Vidd magaddal az illatodat
Vidd magaddal a mozdulataid,
s főként az arcaidat, amelyek a lelkiszem-feneknek
fényérzékeny homorúlemezén rögzültek
Vidd magaddal a szavaidat; a hangoddal, a levegőből,
a belső hangszalagról;
leveleket – vidd őket – itt ne hagyj!
Vidd magaddal inkább, mint hogy
kerülgetni kelljen
Időnként (maholnap sóhaj nélkül) leporolni
Már amíg tart a kegyelet.

Idén Tatár Sándornak ítelték az Alfred Müller-Felsenburg Irodalmi Díjat.

A ropogósra sült kárász

Ilia Mihályról és -nak

Feltételezem, sokan hallottuk a hírt: kedves Tanár Urunk, Ilia Mihály augusztus 20-án átvette a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjét. Többes számban írtam: „Tanár Urunk” – mert számtalan tanítványa, barátja, ismerőse örülhetett ennek az eseménynek. Pedig a nemrég Iliakülönszámos *Ex Symposion*ban azt olvastam, volt idő, amikor nem köszöntek vissza neki az utcán. Fordult a kocka, most nyilvánosan is szabad dicsérni őt. Nem kizárt, a vállveregetők között akadnak olyanok is, akik korábban azon ügyködtek, hogy ellehetetlenítsék a mindennapjait. És nekem alapvetően azért nehéz nyilvánosan szólnom róla, mert mindig is gyanakodtam a kultuszépítésre. Iliának is a hamis kultuszokkal kellett viaskodnia. Ez az idő nem biztos, hogy véget ért. A kultusz ráépül a személyre, az aktuális ideológiának megfelelő, retusált képet nyújt róla. Ezért kell óvakodnunk, hogy az Iliáról való beszéd ne legyen a kultusz túsza. Hiszen Ilia sem tökéletesen steril, emberből van, nem műanyagból. És itt merül föl a kérdés: hogyan lehetséges kizárni a külvilágot, hogy egyszerűen szóljak Iliáról? Hogyan fogalmazzam meg, miért örülök a díjának? Amikor hallottam a hírt, azonnal írtam neki levelet. Ebben nincsen semmi szereplés. Ám a jelenlegi írás más megvilágításba helyezi a megszólalót, mint a magánlevél. Itt nem tudom kizárni az olvasói közönség figyelmét, következőképp, a magánlevél spontaneitása elvész, az egyszerűség nem lesz természetes, hanem művien kidekázott. Esetleg úgy kellene feltennem magamnak a kérdést, hogy: én miért adnék Iliának díjat?

Amennyiben elolvasom a róla született írásokat, akkor sok olyat találok, amely radikális figurának állítja be. A diktatúrában radikális tettnek bizonyult a határok, nemzetek fölött és az egységes magyar kultúrában gondolkodni és cselekedni. S ez még ma is annak minősül, amikor külön-

böző összeesküvés-elméletekre bomlik a politikai csőcselék pártfigyelme. Úgy tűnik, Iliánál a kulcsszó az integráció: a különböző, ellentétes pólusok egységesítési kísérlete. Ám nála ez nem programszerűségéből, hanem természetes kíváncsiságból fakad. Sohasem olvastam tőle manifesztumot a multikulturalizmusról, nem hallottam papolni a toleranciáról. Talán éppen emiatt tudott figyelni a pártszólamok helyett az emberre. Egyszer elmesélte, hogy amikor a magyarverések idején Újvidéken járt, odament az utcán egy csinos szerb hölgyhöz, megkérdezte tőle magyarul, mennyi az idő. A telt ajkú hölgy kacéran rámosolygott, majd örömmel megmutatta neki a karóráján az időt. Ez pusztán az egyik példája Iliá szelíd radikalizmusának. Azért szelíd, mert nem programszerű. Tanítványa, Tolnai Ottó egyik írásának címe: *Nézni a Tiszát – mint radikális program*. Iliával beszélgetni olyan, akár Tolnainál a Tiszát figyelni: előbb-utóbb a horgunkra akad egy kárász, melyet otthon aztán vígan ropogósra süthetünk.

Egyszer a tanszéki szobájában találkoztam vele. A Tanár Úr nagy mesébe kezdett: Koncz Istvánról, Mauritsról, a Forrásról, Danilo Kišről, Weöres Sándorról, Ivo Andrićról, Pilinszkyról, az első erdélyi útjáról, az aktuális politikai eseményekről, a tápai szokásokról, a betegeskedéseiről. Egészen gyomorkorgásig cseverésztünk. Iliá meséjében a hivatalos történelem összefonódott a hétköznapokkal, a pletykával, a legendákkal, a kis emberek világával. Mit is akartam ezzel mondani? Nem tudom. Ja, eszembe jutott: én Iliának azért adnék díjat, mert jó vele beszélgetni.

Egy nevetséges szokás

Részletek a *Bizánci internet* című esszé-sorozatból

I.

Csordás Gábor fordítása

A legitimitás kérdése a trón utódlásával kapcsolatban az állam fennállásának egész ideje alatt a bizánci elméletben sem volt megoldott – a gyakorlatban pedig még kevésbé.

Könnyű gúnyolódni azon, amit a történészek primogenitúrának neveznek – a szigorú szabályon, mely szerint az uralkodót a legidősebb fia követi a trónon, bármilyen legyen is. Ezen már Voltaire gúnyolódott; és mai szemmel nevetségesnek is hat.

Csakhogy a primogenitura, amelyet helyesebb intézménynek, mint pusztán szabálynak nevezni – hiszen valójában az volt –, a káoszra hajlamos nyugati feudális rendszerekben képes volt úgy-ahogy biztosítani a stabilitást, a fejlődést és – hosszabb távon – éppen azoknak az intézményeknek a kialakulását, amelyeket ma ismerünk. Akármilyen is volt a király, szinte mindig jobb volt egy polgárháborúnál, és a primogenitura akadályozta meg, hogy egy király halála polgárháborúhoz vezessen. Másfelől a feudális társadalomnak azok a jellegzetességei, amelyek kaotikussá tették – mindenekelőtt a nagy hűbérurak hatalma –, az alkalmatlan uralkodó önkényének fontos ellensúlyát alkották. Soha nem szabad szem elől tévesztenünk a középkori államnak ezt a sajátosságát; bármennyire korlátlan volt is látszólag a királyi hatalom, mindig jelentősen megnyirbálta a nagy családok ereje és hatalma. Csak a tehetséges királyok voltak képesek jelentős mértékben rákényszeríteni akarataikat a gögös nagyurakra. A királyok kétségtelenül mindent elkövettek, hogy érvényesítsék jogukat az abszolút hatalomra, mely nem személyüket, hanem a királyi méltóságot illette meg, mégpedig egyszer és mindenkorra, tehát utódaikra is kiterjedően. Ez Angliában a Stuartok trónjába került; Franciaországban XIV. Lajos látszólag győzedelmeskedett és létrehozott egy olyan abszolút monarchiát,

amilyenről a legtöbb európai uralkodó csak álmodhatott. De vajon véletlen-e, hogy olyan kevés idő telt el 1715-ben bekövetkezett halála és az 1789-es francia forradalom között, mely nem csupán egy századokon át uralkodó dinasztiának, hanem magának a monarchiának is véget vetett?

Bizáncban a primogeniturát soha nem fogadták el teljesen, bár gyakran tiszteletben tartották; ez azonban szinte mindig a körülmények összejátszásának volt köszönhető, és semmiképpen valamiféle törvény betartásának. Az öröklési jog biztosításának – vagy inkább csak megszerzésének – legmegbízhatóbb módja az volt, ha az uralkodó császár maga jelölte ki utódját, akit többnyire már előzőleg társuralkodóvá – jöllehet önmagánál alacsonyabb rangú társuralkodóvá – nevezett ki; ennek címe az idők során más és más volt. A császárok némelykor elmulasztották megtenni ezt, és a kortársak a mulasztást szigorúan a szemükre vetették; hiszen így a császár halálát a legjobb esetben is a politikai bizonytalanság időszaka követte. Különösen sok problémát okozott, ha a császár kiskorú fiút hagyott maga után, még ha ki is jelölte utódjául. A kézenfekvő megoldás egy régens kinevezése volt, a régensek azonban sokszor megpróbálták maguknak megszerezni a trónt – és ez még olyankor is megtörténhetett, amikor a régens a kiskorú fiú anyja volt, mint Eiréné császárnő esetében, aki megvakíttatta a saját fiát, hogy megtarthassa magának a trónt.

Amikor VII. (Bíborbanszületett) Konstantin meghalt, ilyen gondok nem voltak: Rómanosz, a fia fiatal volt ugyan, de már nagykorú, és így II. Rómanosz néven akadály nélkül trónra léphetett. Rövid ideig uralkodott. A történészek gyöngé és tehetségtelen császárnak tartják – akárcsak többé-kevésbé az apját is –, csakhogy apjától irodalmi és tudósi képességeket sem örökölt. Abból a meglehetősen terjedelmes írásos hagyatékából tehát, amelyet Konstantin mindenekelőtt a fiának szánt, semmiféle haszon nem származott. Akárcsak az irodalomból általában – tennék hozzá nyilván a cinikusok.

Az öreg tábornok és a ledér szépség

II. Rómanosz, finoman szólva, a testi szépség és az élvhajászat tehetségével rendelkezett csupán, és úgy tűnik, a gyönyörök hajszolása közben sikerült beleszeretnie egy bizonyos Anasztasziába, egy Kraterosz nevű kocsmáros leányába. A kortársak előszeretettel hangsúlyozzák, hogy egy kocsmáros lánya volt. A kocsmák ugyanis szinte mindig a prostitúció központjai, nemhivatalos nyilvánosházak voltak.

A tények alkalmasint ezek; a többi értelmezés. A legtöbb történész azt gondolta, amit Norwich nyíltan is kimondott: hogy a történelem kevés jobb példával szolgál a *femme fatale*-ra, mint amilyen Theophanó volt; így hívták ugyanis a hölgyet, miután a császár fia feleségül vette. A Theophanó

név Isten megjelenésére utal; a *theophania* szó szerint ezt jelenti. Ha valaki ezt a nevet adja önmagának, az sokat elárul róla, annál kevesebbet Istenről – eltekintve Isten véghetetlen türelmétől, mely, mint látni fogjuk, ez esetben mégsem volt határtalan.

A kortárs krónikaírók és a későbbi történészek a mai napig egyetértettek abban, hogy Theophanó kivételes szépségű nő volt, „a természet valószínű csodája”, és alighanem ennyi az összes jó, amit mondhatunk róla. [31] Ha az ellene felhozott vádak némelyikét okkal el is vethetjük, mint például azt, hogy ez a „förtelmes császárnő” megpróbálta megmérgezni a saját apósát, vagy hogy meg akarta mérgezni a fiait – bőven maradnak megalapozottak. Amikor II. Rómanosz 959-ben trónra lépett, Theophanó abszolút hatalomra tett szert; így aztán Rómanosz öt hűgát kolostorba kényszerítették, mit sem használt, hogy a lányok még felszentelésük pillanatában is lázadoztak. Poliektosz pátriárka annak rendje és módja szerint lenyírta a hajukat.

Amikor II. Rómanosz 963-ban meghalt, fölmerült a gyanú, hogy Theophanó mérgezte meg, ami nem tűnik túlságosan logikusnak, hiszen a császár halála homlokegyenest ellenkezett érdekeivel. A fiai – köztük Baszileiosz, a leendő nagy császár Bolgárölő Vazul néven – még gyermekek voltak; ideális körülmény számos trónkövetelő fellépéséhez. A legaktívabb szerepet ugyanakkor egy olyan ember játszotta, Józsephosz Bringasz *parakoimomenosz**, aki nem tarthatott igényt a trónra, mert eunuch volt; soha nem vált világossá, milyen szándék vezérelte a trónért folyó harcokban. Ebben a helyzetben, amikor jó oka volt a maga és gyermekei életét félteni, Theophanó állítólag levelet írt Niképhorosz Phókasz tábornoknak, aki ez idő tájt a szaracénokkal hadakozott Kis-Ázsiában. Phókasz visszatért Konsztantinopoliszba, és a tömeg – avagy a városi csőcselék, ahogy politikailag kevésbé korrekt időkben mondták – az ő oldalára állt. Bringasz nem volt népszerű személy, palotáját kifosztották és felgyújtották, majd a Város jó részét is, ami majd Alexiosz Komnénosz idejében is megtörténik; a multság három napig tartott, csak ekkor állt helyre a rend.

És itt kezdődik a történet legérdekesebb része, amely felkeltette az utókor érdeklődését, többek közt Gustave Schlumbergerét, és amelyben a 19. század francia – majd, Charles Diehlnek köszönhetően, nem csupán francia – közönsége nagy gyönyörűségét lelte.

Amint már említettem, Niképhorosz Phókasz javasolta azt, hogy a szaracénok elleni harcokban elesett katonákat nyilvánítsák szentté; istenfélő ember volt tehát, és kiváló hadvezér, aki nem sokkal előbb foglalta vissza a rendkívüli stratégiai fontosságú Krétát majdnem 140 esztendei arab uralom után. Nagy hatalmú mánáscsaládból származott, de „se megjelenése,

se magaviselete... nem vallott arisztokratára”. Voltak pillanatok, amikor a kolostorba vonulást fontolgatta, ám nyilván úgy döntött, hogy a hitetlenek elleni hadakozás is Istennek tetsző cselekedet. Gyóntatója Anasztasziosz volt, a Szent Hegy legrégebbi kolostorának megalapítója; Phókasz cellája már készen állt az épülő kolostorban. Éveken át nem evett húst, kerülte a nőket, és naponta több órát imádkozással töltött. Akik nem szenvedhettek, mint Cremonai Luitprand, és akik szerették, mint León Diakonosz, egyetértenek abban, hogy csúnya, alacsony és tömzsi ember volt. Bármennyire eljárt felette az idő, talán érdemes itt Charles Diehl idézni: „Aszkéta és katona, nyers, mértéktartó, szigorú, pénzsóvár és közömbös a földi dolgok iránt, kegyességre és hitszegésre egyaránt képes, Niképhorosz Phókasz, akárcsak sok kortársa, bolyolult lelkében a legmeglepőbb ellentéteket egyesítette [...] és mindenekelőtt, – fejezi be jellemrajzát Diehl –, e hűvös felszín mélységesen szenvedélyes szívet rejtett.”

Így volt-e, kérdezik a történészek. Niképhorosz Phókasz a trónra lépve Rómanosz kiskorú fiai gyámjává nyilvánítja magát, és feleségül veszi Theophanót. Aki kedveli a romantikus elbeszéléseket, annak itt a *femme fatale* története: a szépség megigézte az öreg, istenfélő katonát. A szkeptikus történészek viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy ez a döntés korántsem volt ésszerűtlen: Niképhorosz Phókasz a császárnőt feleségül véve megszilárdította saját legitimitását.

Az emberek valódi indítékai gyakran kifürkészhetetlenek; többek között azért is, mert önmaguk számára sem feltétlenül és mindig világosak. Niképhorosz Phókasznak volt oka feleségül venni a császárnőt, ám hamarosan lett oka – és indoka – arra is, hogy felbontsa és érvénytelennek nyilvánítsa ezt a házasságot, anélkül, hogy a rangját veszélyeztetné. Elsőként Poliektosz pátriárka, a szigorú egyházi törvények szigorú tisztelője lázadt fel. Mind Phókasz, mind Theophanó özvegy volt, mindkettőnek ez volt a második házassága, és Poliektosz megfenyegette Phókaszt, hogy bűne miatt eltiltja a szentáldozástól.

Tudván, mennyire istenfélő volt Phókasz, ezt a legtöbb történész több mint súlyos fenyegetésnek tekinti. A helyzet azonban hamarosan még súlyosabbra fordult; felmerült a vád, hogy Phókasz Theophanó egyik gyermekének keresztapja. Keresztszülőnek lenni az egyház szerint szoros lelki rokonság. Ha tehát igaz a vád, a házasság érvénytelen.

A törvényszék megállapította, hogy nem igaz – a történészek pedig többnyire megegyeznek abban, hogy az ítélet hamis tanúkon alapult. Ez rendkívül szokatlan viselkedés egy mélyen istenfélő embertől, tehát a történészek arra következtetnek, hogy a történet romantikus változata nem pusztán irodalmi kohlomány.

Phókaszra még csak ezután várt a legnagyobb megpróbáltatás – a Szent Hegyről megérkezett a viselkedésével elégedetlen Anasztasziosz. Szemrehányásaira Phókasz azt felelte, hogy Theophanóval nem úgy él együtt, mint férfi a nővel, és e látogatás után vezeklést tartott; ahogy majd gyilkosai tapasztalni fogják, nem az ágyában aludt, hanem egy padlóra terített párdúcborrón. Anasztasziosz megnyugodva tért vissza a Szent Hegyre, és hamarosan meghalt, amikor az épülő kolostor – a mai Nagy Lavra – egy része ráomlott.

Bármekkora volt – ha volt egyáltalán – Phókasz szerelme Theophanó iránt, viselkedése arra mutat, hogy viszonya az egyházhoz nem volt egyértelmű. Császárként olyan törvényeket hozott, amelyek célja az egyházi és kolostori birtokok megnyirbálása volt – az egyház volt egyébként a legnagyobb földbirtokos Bizáncban. Ezek voltak az első ilyen típusú törvények a képpromboló császárok óta; úgy tűnik, Phókasz hitbuzgósága afféle „puritán” hitbuzgóság volt, mely sajátosan vélekedik az egyházzal mint intézményről, és komolyan veszi az „apostoli”, azaz szegény egyház jelszavát. Egyik rendeletében kíméletlenül ostromozza a szerzetesek kapzsiságát, akik csak a vagyon halmozásával törődnek, és megfélemlenek fogadalmukról, a kolostori életet „hiú komédiává” változtatják, ami „foltot ejt Krisztus nevében”. Ennek az álláspontnak később Nyugaton majd Luther ad hangot, más egyházújítókkal együtt.

Ez természetesen kérdéssé teszi azt a korábban említett és könnyelműen elfogadott értelmezést is, mely szerint Phókasz összeütközése az egyházzal – és az, hogy a szentáldozástól való eltiltást is hajlandó lett volna kockáztatni – Theophanó iránti szerelmét bizonyítja. Phókasz kétségtelenül istenfelő volt, istenfélelmének mikéntjéről azonban semmit sem tudunk. A szentáldozás kérdése lesz egyébként a középkori Nyugaton az egyik legtöbb konfliktust és meg hasonlást okozó kérdés.

Természetesen nagy különbség van a keleti és a nyugati kereszténység között, de tévedés két teljesen különböző vallásként beszélni róluk, ahogyan azt gyakorta teszik. Az ikon körüli bizánci harcok a figyelmes szemlélő számára azokat a dilemmákat vetik fel, amelyek a nyugati kereszténységben majd csak a reformációban merülnek föl teljes súllyal. Egyes történészek igyekezete, hogy a képprombolásban az iszlám vagy a judaizmus befolyását lássák, nagymértékben annak tudható be, hogy álláspontjuk nem eléggé kritikus a vita győzteseivel, a képpimádókkal szemben. III. Leó állítólagos levele a muszlimokhoz, vagyis II. Omar kalifához alkalmasint kései hamisítvány – a szöveg csak kétszáz évvel állítólagos megírása után bukkan fel. Ne feledjük, az iszlámhoz való közeledés vádját a Luther és követői elleni propagandának is részét alkotta.

Tekintettel arra, hogy az ikon körüli egész konfliktust csak annak alapján ítélni lehet, ami rendelkezésünkre áll, márpedig ezt túlnyomórészt a győztes fél tanúságtételei és értelmezései alkotják, nehéz pontosabb és megbízhatóbb ítéletet alkotnunk erről a kérdéstről, akárcsak sok más kérdéstről, amelyeket sommásan a „bizánci vallásosság” komplexumához soroltunk. Gyanítható, hogy a szerzetesség és a konstantinopoliszi egyházi hierarchia viszonya nem mindig volt ideális, hogy léteztek bizonyos feszültségek. Csak találgathatjuk, nem ennek tudható-e be Anasztasziosz távozása egy lakatlan felszigetre, mely utóbb a Szent Heggyé válik. Amikor tehát Phókasz hitbuzgóságáról beszélünk, mindvégig nem tudjuk, hogyan látta ő a dolgokat, és túlságosan könnyen hajlunk arra, hogy az egyházi hierarchia iránti hűséggel és engedelmességgel azonosítsuk. Trónra lépése után meghozott döntései cáfolják ezt az értelmezést; egyházbírálat, az a kívánsága, hogy a hitetlenek elleni harcban elesett katonákat vértanúkká nyilvánítsák – mindez arról árulkodik, hogy Phókasznak, legalábbis bizonyos kérdésekben, megvolt a maga álláspontja. A vallások és a vallási konfliktusok történetéből jól tudjuk, hogy az ilyen embereket ritkán tántorították el a hierarchia fenyegetései – a szentáldozás megtagadása Phókasz esetében –, ugyanis ezeket nem tekintették lelki értelemben „érvényesnek” egy magasabb szinten.

Niképhorosz Phókasz egyébként ugyanabban a korban élt, mint Új Szent Simeon, aki azt tartotta, hogy a püspökök és a világi papok, méltatlan viselkedésük miatt, minden jogukat elveszítették az „apostoli örökségre”. Ez a tézis egyébként később a Nyugat eretnek mozgalmaiban is megjelenik, Simeon azonban figyelemreméltóan fűzi tovább a gondolatot. Az egész lelki örökség a szerzetesekre szállt át – ám korántsem mindegyikre, hanem csak azokra, akik az erényességek látható jelét adják. Emlékezzünk, Phókasz nevezetes 964-es rendelkezése nem a kolostorok megszüntetését, hanem az általuk birtokolt földterület korlátozását célozta; szemlátomást abból kiindulva, hogy a szerzeteseknek maguknak kell megművelniük a földet, és a kolostoroknak csak annyi föld kell, amennyit képesek megművelni. Phókasz nem a szerzetesség ellensége – éppen ellenkezőleg –, hanem egy másféle felfogást képvisel, olyant, amelyik közel lehetett ahhoz, amit Új Szent Simeon vallott.

Ha mindezeket a részleteket és lehetőségeket figyelembe vesszük, akkor a szentáldozás körüli konfliktus, és az, hogy Phókasz az egyházi elmarasztalással és tilalommal is dacolt, nem a ledér szépség iránti szerelmének jele és bizonyítéka, hanem konfliktusa a pátriárkával a Theophanóval kötött házassága miatt maga is egy háború egyik ütközete. Theophanót ez megfosztja a *femme fatale* romantikus nimbuszától, és pusztán az erőpróba egyik ürügyévé és alkalmává változtatja.

Másfelől, Theophanó bevonása az egész történetbe – vagy az, hogy ennek során nagy, egyenesen döntő szerepet tulajdonítanak neki – kétségtelesenül összhangban van a lappangó nőgyűlölettel, de nagyon jól beilleszthető egy adott irodalmi klisébe is, amely a szép Heléna történetét megörökítő Homérosz kiváló ismerőjéhez – márpedig a művelt bizánciak kétségtelesenül ilyenek voltak – igencsak közel állhatott. Továbbá lehetővé tett egy manővert, amelyet a bizánci történetírók nagyon kedveltek: a bizánci vallásosság mint monolit jelenség képének fenntartását a valódi, ez esetben vallási indítékok háttérbe szorítása révén. Ez a kép, többnyire teljességgel ellentétes okokból, sok későbbi történésznek is kedves volt, Nyugaton és Keleten egyaránt. Számot kell vetni azzal is, amire Radivoj Radić mutatott rá: hogy Niképhorosz Phókaszt később vértanúként tisztelték, és néhol, mindenekelőtt a Szent Hegyen, szentként dicsőítették. Ez esetben hitbuzgóságának tüzetesebb elemzése különféle problémákat vethetett volna fel: jobb volt mindent leegyszerűsíteni az öreg tábornokról és a csélcsep szépségről szóló romantikus történetre, avagy, a korabeli bizánciak szemében, egy újabb tanmesére az asszonyi megbízhatatlanságról és csapodárságról, melynek paradigmája az Éváról szóló bibliai történet volt. Ezáltal, amúgy bizánci módra, Éva és a szép Heléna egyetlen alakká olvadt össze.

Annyi tény, hogy Phókasz komoly összeütközésbe került az egyházzal, de másokkal is. Sok történész állítja, hogy kiváló katona volt és csapnivaló diplomata, és egykettőre felrúgta azt a szabályt, mely szerint soha nem szabad minden ellenségünket egyszerre kihívunk magunk ellen. Sikerült valamennyit kihívnia.

Egy nagy hatalmú család tagjaként olyan törvényeket hozott, amelyek a földkérdésben az arisztokráciának kedveztek, és ezáltal elégedetlenséget keltettek a parasztságban. Minthogy folytatta a szaracénok elleni háborút – és egyedül ebben bizonyult sikeresnek –, pénzre volt szüksége, tehát emelte az adókat, ami széles rétegek elégedetlenségét váltotta ki.

Cremonai Luidprandnak köszöhetően tudjuk, hogyan döntötte válságba a Nyugathoz, vagyis I. Ottó nyugatrómai császárhoz fűződő kapcsolatokat. Igaz, először az utóbbi provokálta őt azzal, hogy levelében „görög” császárnak és nem római császárnak nevezte, holott hivatalosan az volt a címe; Ottó nyilván önmagát tekintette római császárnak. Ám ezzel együtt is úgy tűnik, hogy Phókasz nem volt a diplomatikus megoldások embere.

Amikor diplomáciához folyamodott, abból katasztrófa lett. Az udvarhoz megérkeztek a bolgár követek, hogy egy régi megállapodás szerint beszedjék a Bulgáriának fizetendő adót; az ilyesfajta kötelezettségnek a bizánci politikában hivatalosan „ajándék” volt a neve, de persze Bizánc csakis olyankor vállalt ilyen kötelezettséget, amikor legyőzték. Phókasz

sértegette a bolgár követeket, és különösen kihozta a sodrából, hogy a bolgár uralkodó a császári címet viseli – holott azt korábban Bizánc is elismerte. A bolgár uralkodót állatbőrbe öltözött barbár hercegnek nevezte.

A bolgár állam ekkoriban nem állt hatalma tetőpontján, csakhogy Phókasz teljes hadereje Kis-Ázsiában harcolt a szaracénok ellen. Emiatt Phókasz Bizánc és önmaga szerencsétlenségére, kénytelen volt más eszközhöz folyamodni – az oroszokat hívta segítségül a bolgárok ellen. Azok készséggel ráálltak, elfoglalták Bulgáriát, és máris Konsztantinopoliszt fenyegették. Így egy gyönge ellenséget egy erős váltott fel az északi határokon.

Phókasz tehát jó katona volt és rossz politikus – már ha hajlandók vagyunk beérni egy ilyen egyszerű és sommás jellemzéssel. Nincs-e azonban Phókasz viselkedésében, sikereiben és kudarcaiban egyaránt, valami szembetűnő következetesség; amikor azt követeli, hogy az elesett katonákat nyilvánítsák vértanúkká, az nem egy olyan embert mutat-e, akinek meggyőződése, hogy cselekedetei egy magasabb, isteni akaratot szolgálnak; és miért kellene azt hinnünk, hogy csak akkor gondolkodott így, amikor a hitetlenek elleni harcról volt szó? Márpedig, akik úgy vélik, hogy Isten akaratát hajtják végre, rendszerint kevésbé hajlanak kompromisszumra. Ami logikus is, hiszen ez azt jelentené, hogy alacsonyabbrendű, evilági követeléseknek engedve az isteni elrendelést hágják át. És az is logikus, hogy a politikában, ezen a végsőleg evilági terepen az ilyen meggyőződés és viselkedés kudarchoz vezet.

Phókasz trónja tehát megingott – és mivel nem volt ostoba, maga is tudta ezt, a császári palotát erődtímnnyé építtette át. Csakhogy nem menekülhetett attól a veszélytől, amely a palotán belül leselkedett rá.

És itt érkezünk a Theophanóról szóló történet tetőpontjára, mely évszázadokkal később úgy lenyűgözi majd az európai közönséget. Theophanó majdnem háromszor fiatalabb volt Phókasznál, aki már fiatalon is csúnya volt, és amennyire ismerjük, untathatta is Theophanót. Természetes tehát, hogy szeretőt talált magának, mégpedig Jóannész Tzimiszkész személyében, aki maga is a legtehetségesebb hadvezérek egyike volt, fiatalabb és jóval vonzóbb Phókasznál, aki ráadásul felingerelte azzal, hogy leváltotta a hadsereg egyik legfontosabb parancsnoki posztjáról. Napóleon korában azt mondogatták, hogy minden őrmester a tarisznyájában hordja a marsallbotot. Bizánc esetében túlzás volna ezt állítani, ám úgy tűnik, a sikeres hadvezérek többsége a császári trónról álmodozott. Theophanó meg nyilván arról, hogy megszabadul Phókasztól, és egy vonzóbb férfival osztja meg a trónt.

Ez persze a történetnek az a változata, amelyik ragaszkodik a *femme fatale*-hoz; könnyen megfeledkezünk arról, hogy Theophanónak két kiskorú fia volt, és úgy gondolhatta, Phókasz további uralkodása az ő érdekeiket veszélyezteti. Már pusztán konfliktusai a bizánci társadalom hatal-

mi struktúráival veszélyessé válhattak volna hosszú távon, ha Theophanó túlságosan kötődik hozzá; komoly politikai okok is szóltak tehát mellett, hogy idejében elpártoljon tőle.

Az európai közönség számára a Phókasz megöléséről szóló történet a bizánci történelem legismertebb epizódja. Valóban drámai történet ez, amelyik a körülményektől a végrehajtás módjáig kitűnő alapanyagul szolgálhatna egy filmhez. Az összeesküvők, Theophanó segítségével, belopódnak és elrejtőznek a palotának abban a részében, amelyet éjszakára külön lezárnak és őriznek – Phókasz fél az orgyilkosoktól, és több fenyegetést is kap –, éjszaka, hóvihárban Jóannész Tzimiszkész egy kis csónakon átkel a tengerszoroson a palotához, és felkapaszkodik egy kötélre, amelyet Theophanó lógat ki az egyik ablakon; a gyilkosok berontanak a szobába, ahol Phókasznak lennie kell, és megdöbbenésükre nem találják az ágyában – mint mondtuk, Phókasz a szoba sarkában, a padlóra terített párdúcbrőn alszik – ez a részlet újabb fényt vet kapcsolatára Theophanóval; végül kardokkal összekaszabolják, és levágják a fejét. A berontó varég testőrök a császár levágott fejét látják; hűségesek urukhoz, és készek a végsőkig védelmezni, de bosszút nem állnak érte. Jóannész Tzimiszkész lesz a cár, Niképhorosz Phókasz teste pedig ott hever a palota ablaka alatt.

Idáig minden a terv szerint haladt, most azonban közbelép Poliektosz pátriárka. Nem hajlandó megkoronázni Jóannész Tzimiszkészt, amíg az el nem kergeti Theophanót és meg nem bünteti a gyilkosokat, magának Jóannésznek pedig vezeklést ír elő. Meglehetősen érdekes döntés; Poliektosz tehát elfogadja a tett következményeit, nem ellenzi Jóannész Tzimiszkész megkoronázását – csak éppen feltételeket szab. Vajon itt is az ökonómia elvével találkozunk?

Az ökonómiát ez esetben se kimutatni, se védeni nem nehéz: Niképhorosz Phókasz rossz császár, legalábbis a pátriárka szerint, hiszen tetteivel az államot és az egyházat egyaránt veszélybe sodorta. Más tettei, például az, hogy hamis tanúkhöz folyamodott a keresztapasága kérdésében, súlyos bűnnek számítanak, halála tehát istenítélet. Jóannész Tzimiszkész egyáltalán nem rossz választás; valójában kitűnő választásnak fog bizonyulni; Poliektosz azonban nem hajlandó az ökonómia nevében minden alapelvet megsérteni. Ha Jóannész Tzimiszkész trónralépését, tekintet nélkül a körülményekre, az ökonómia igazolja is, nem képes magukat a körülményeket és különösen előidézőit maradéktalanul igazolni. Az ökonómia nem jelenti minden alapelv és törvény arcátlan lábbal tiprását; bizonyos realista egyensúlyt jelent, és Poliektosz éppen ezt igyekszik megőrizni. Ami, másfelől, racionálisan is igazolható: Poliektosz így bizonyíthatja hatalmát és jelentőségét – pontosabban a pátriárka és az egyház jelentőségét: pontosan azt, amit Phókasz, fenyegetésére fittyet hányva, semmibe vett.

Poliektosz különleges személyiség volt; ha kicsit korábban hal meg, vagy ha Jóannész Tzimiszkész és Theophanó egy kicsit vár még, az utóbbi valószínűleg simán megoszthatta volna a trónt harmadik férjével, és kevésbé lenne érdekes az utókor számára; a következő pátriárka a császár bábja volt. Így azonban Theophanó száműzetésbe ment, egy kolostorba a Herceg-szigeteken, ami nevével ellentétben meglehetősen barátságtalan hely a szeles Márvány-tengeren. Egyszer sikerült megszöknie onnan, és a Szent Szófia-templomban keresett menedéket. Baszileiosz parakoimomenosz nem volt különösen hajlamos arra, hogy tiszteletben tartsa a menedékjogot, még akkor sem, ha a Szent Szófiáról van szó, mégis meg kellett engednie, hogy Theophanó utoljára még találkozzon Jóannész Tzimiszkésszel. Theophanónak így alkalma nyílt sértegetni a császárt és fizikailag – mint mondják, cseppet sem gyengéden és nem is hatástalanul – bántalmazni a parakoimomenoszt. De még messzebbre küldték, Arméniába, mely afféle bizánci Szibéria volt; akkor tért csak vissza, amikor 976-ban fiai léptek a trónra, de többé semmiféle szerepe nem volt. Igaz, ez II. Vazul uralkodásának első időszaka volt, amikor a parakoimomenosz még túl nagy hatalommal rendelkezett.

Abban a hét esztendőben, 969 és 976 között, mely az uralkodásra megadatott neki, Jóannész Tzimiszkész bebizonyította, hogy az ökonómia alkalmazása nagyon is hasznos lehet. Helyreütötte Phókasz hibáit és javított az ország helyzetén; megverte az oroszokat és évszázadokra meghíúsította Konsztantinopoliszt illető ambícióikat; helyreállította a kapcsolatot a Nyugattal. Ami a legszebb, kivételesen nemesen járt el politikai ellenfeivel, még azokkal is, akik összeesküvést szőttek ellene.

Folytatta az agresszív hadviselést a hitetlenek ellen Kis-Ázsiában, és Phókasz sikereit újabbakkal toldotta meg. Halála pillanatában csak egy lépés választotta el Jeruzsálem bevételeitől – ő volt az egyetlen bizánci császár, akinek sikerült idáig eljutnia. Ha kalandor természet lett volna, talán be is veszi, Jóannész Tzimiszkész azonban jó stratégia volt; előbb néhány tengerparti erődítményt akart elfoglalni, hogy bebiztosítsa magát. De megbetegedett, és hirtelen meghalt.

Azonnal mérgezésről kezdtek beszélni. Ezúttal sem tudhatjuk, mennyire voltak megalapozottak ezek a mendemondák, de az egészen bizonyos, hogy Theophanó nem volt vétkes ebben. Azt sem tudhatjuk, sajnálta-e valójában Jóannész, hogy Theophanót száműznie kellett. Érvék és ellenérvék itt is akadnak, a magyarázat pedig megint csak személyes ízlés kérdése marad.

[31] Klasszikus leírása, természetesen, Charles Diehl-nél, *Vizantijske slike*, ford. Olda Kosanović, SKZ, 1927.

[*] parakoimomenosz: palotaszolga, a császári ágyasház felügyelője. (A ford.)

A térközök panorámája

Végel Lászlóval beszélget Virág Zoltán

– *A kisebbségi létezés minősége, a territorialitás kérdése, az idegenség tapasztalata indulásod óta folyamatosan komoly hangsúlyokat kap műveidben. Utazásaid, kóborlásaid, barangolásaid a vándorlás élményét nemcsak a délszláv kontextusban jelentős helyszínekkel és kapcsolatformákkal gazdagították. Mennyire fontosak és ugyanúgy fontosak-e számodra azok a ma már különböző országokban található falvak, városok, kulturális központok, amelyekről annyiszor írtál?*

– Ez a bizonyos idegenségérzet a kezdetektől fogva jelen volt mind a prózámban, mind az esszéimben. A hatvanas évek elején az *Új Symposion*ban közölt első esszéim valójában a keresésről, a csavargásról, az idegenségről, a hontalanságról szóltak. Erről vall például a *Beszélgetés a metlikai tölgyfák alatt* című esszém, amely az *Egy makró emlékiratai* című regényem életvilágát vetíti előre. Mint ahogy a nyolcvanas, majd a kilencvenes években született, könyv formában 2003-ban megjelent *Hontalan esszék* című esszékötet gondolatvilágát is jelzi. A hatvanas évek közepén írott fiatalkori esszék a rossz közérzetről szóltak, amelyekben azonban nem tudtam megnevezni, honnan a rossz közérzet. 1968 előtt a szocializmus csodaváró korszakában nevelkedtem, melyben idővel mind jobban erősödött a gyanú bennem, hogy a csoda esetleg elmarad, viszont azonnal nem adtam fel, hanem egy ideig még viaskodtam az ébredező gyanúval. Azért írtam róla, hogy szabaduljak tőle. Az 1966-ban elkészült *Egy makró emlékiratai* című regényem a nagy hazugságról szól, amelyben éltünk. A rendszerváltás még nagyon messze volt, a jóléti jugoszláv puha szocializmus pedig oly közel, így nem csoda tehát, hogy jóakaróim is afféle excentrikus regényként olvasták. Teljes mértékben meg tudom érteni őket, hiszen én is szerettem volna úgy olvasni.

Viszont ki emlékszik azokra a kontextusokra? Senki! Illetve feltehetőleg valahol él a kollektív emlékezet titkos rekeszeiben, ám mindenki tagadja, hogy valaha is részese volt. Pedig ez is az életünkhöz tartozik. Csak sajnálni tudom azokat a fiatalokat, akik nem voltak legalább egy kicsit balgatagok, akik sohasem voltak csodavárók. Jugoszláviában akkoriban tényleg el lehetett képzelni, hogy megtörténhet a csoda. Magyarországon ez teljesen ismeretlen história, legfeljebb akkor értik meg, ha úgy adják elő, mintha magyar történet volna, tehát sajátos „anyaországi mimikrivel”. A vajdasági magyar kultúrában pedig egyik napról a másikra olyan óriási földcsuszamlások történtek, melyek után nem illik ezekről a „békeidőkről” beszélni, vagy ha mégis, akkor egészen sematikusán kerülnek szóba.

Egy világ sülyedt el, amelytől a kollektív emlékezetet irányító értelmiség szabadulni akar, csak a köznépből tör fel időnként az apokrif emlék. Néha dühös és keserű az emlékezés, ami gyakran engem is megdöbrent. Egy alkalommal a temerini bérlő az ujjával arra a cikkre bökött, amelyben az egyik jeles vajdasági magyar író a titoista diktatúrát ostorozta, mégpedig úgy, hogy személyes szenvedéstörténetet faragott, és azt adta elő. A negyven év feletti földműves felháborodva emlegette, hogy ő bezzeg a Tito-korszak ideje alatt vette meg a kombájnját meg az új traktorát. A jövőt biztosító gépparkot létesített. Azonkívül felépítette a családi házat, és kitaníttatta a gyerekeit. Jelenleg meg az öreg kombájnt javíttatja, alkatrészhöz is alig tud hozzájutni. Elképzelése sincs, meddig bírja így. Új traktorra gondolni sem mer. Mindezek után pedig az uraknak nincs jobb dolguk, mint Titót szidalmazni?! A kilencvenes évek második felében, abban a zűrzavaros időszakban, amikor senki sem tudta biztosan, hogy mi lesz velünk, ilyen és hasonló eseteknek számtalanszor tanúja voltam. És akkor – ehhez még hozzá kell tenni azt is –, már tudtak az 1944-es és az 1945-ös magyarok elleni atrocitásokról, amiért Titót mindenképpen felelősség terheli. Tudtak az emberek a magyar tömegsírokról, mégis az előbbi példa szerint nyilatkozott a temerini bérlő, és nem volt az egyedüli. Sokkal általánosabb szimptóma ez, ami végül is arról szól, hogy miféle ellentmondásos időszak volt az, amelyben felnőttünk és nevelkedtünk.

A szocialista lombikban fejlődött nemzedékhez tartozom, amelynek nem volt múltja, csak jövője. Úgy tűnt, hogy a jelenlét csak egy átmeneti állapot, és az utópia fontosabb a jelennél. Akkoriban, 1956 után, tulajdonképpen minden mozgásba lendült a néhai Jugoszláviában. Az első, szocialista urbánus robbanás korszaka volt ez, amelynek során honfoglalókra hasonlító új városlakók érkeztek Újvidékre. Közéjük tartoztam én is. Növekedett bennem a meglevővel szembeni elégedetlenség, de a közéletben nem rajzolódott ki semmiféle valóságos alternatíva. Ezért született meg

az abszurd jelszó, hogy a lehetetlennel kell kísérletezni, ami azt jelentette, hogy sehol sem találtam a helyem, valamiképpen tehát gyökértelenségre voltam ítélve, mivel sehogyan sem tudtam abban a rendszerben gyökeret eresztetni. Belejátszott ebbe a családi örökség is. Anyai nagyapám – az egész családban ő volt a legnagyobb tekintély –, hogy valamiképp megmentse a családi házat, fiatalon vendégmunkásnak szegődött Franciaországba, ahol egy vidéki virágkertészetben dolgozott. Mindent elsajátított, amit csak a virágokról akkoriban tudni lehetett. Szorgalmas és nagyon tanulékony munkásnak bizonyult, ezért jutalmul a gazda többször is magával vitte Párizsba, ahova kora hajnalban szállították a friss virágokat. Az öreg francia értékelte nagyapa igyekezetét, ezért döntött úgy, hogy magával viszi, mert egyedül nincs mikor elmozdulni a vidéki birtokról, lásson a nagyapa egy igazi világvárost, és hadd lássa, hol árulják azokat a virágokat, amiket gondozott. Később akkora lett a gazda bizalma, hogy teljesen rá bízta a szállítást, mert mind nehezebben viselte a hosszú kocsikázást. A nagyapa egyedül kocsikázott a virágokkal Párizsba, egyedül tette meg a több mint négy óra hosszát tartó utat, amiért külön pénzjutalom – napidíj – járt, minek köszönhetően a család anyagi helyzete lényegesen javult, olyanannyira, hogy a nagyanyám gond nélkül elkezdte törlesztetni a banknak a faluvégi kertés ház hitelét. Persze kiérdemelt jutalma volt a prémium, egyrészt mert volt benne érdeklődés, másrészt mert elszánt volt. Elég gyorsan sikerült elsajátítania a francia nyelv alapjait, úgyhogy alapvető dolgokat el tudott mondani. A rokonságban és az ismerősök körében éppen ezért volt akkora tekintélye, mert mint mondták, világlátott ember volt. Sokszor hallottam ezt a kifejezést, hogy világlátott ember. Ebből kifolyólag már gyerekkoromban derengeni kezdett előttem, hogy valójában az egyszerű emberekben igenis él a nagyvilági nosztalgia, és ha csak tehetnék, szívesen útra keltek volna. Azonban nem teheték, mert leginkább nem volt alkalmuk. Viszont a legkisebb lehetőség is felvillanyozta a képzeletüket. Sosem tudom elfelejteni, mekkora izgalmat okozott, ha valaki Szenttamásról Óbecsére vagy netán Újvidékre utazott. Nekünk akkor Óbecse volt a nagyvilág. Kora reggel ment az első vonat, amellyel estére már vissza is tért az utazó. Másnap aztán következett az élménybeszámoló, mert mindenki kíváncsi volt arra, hogy mi újság Óbecsén vagy Újvidéken. Óbecse mindössze 24 kilométerre volt Szenttamástól, Újvidék pedig 35-re.

Kóborlásaim és vándorlásaim történetének nagy ellentmondása, hogy majdnem egy életem át kozmopolitizmussal és európeársággal, gyökértelenséggel vádoltak, miközben évtizedeken át alig tettem ki a lábam Újvidékről, ahova 1956-ban kerültem a 35 kilométerre eső, a Ferenc-csatorna partján elterülő északi kisközszégből, Szenttamásról.

Nem volt könnyű tizenhat évesen feltalálni magam a városban. Csak egyet tudtam: muszáj fellelni a helyemet. Ebben az elhatározásomban éppen a faluvégi utcácskám emléke segített, mert ott tanultam meg álmodni a nagyvilágról, ott találkoztam nap mint nap a peregrinus népi képzelettel. Jól emlékszem, hogy az emberek esténként a ház előtti kispadokon, sámlikon meg hokedlikon üldögélve a mindennapi élet viselt dolgai mellett leg többet azokról az emberekről beszéltek, akik „világot láttak”, vagy azokat a rokonokat hozták szóba, akik kivándoroltak. Aki valahol megfordult és „hazajött”, azokat legfőképp megbecsülték. Nekik volt hiteles történetük, mert nekik volt hiteles életük.

Gyakran került szóba a katonaság témaköre, hiszen ez is a nagy történetek közé tartozott. Az apám a királyi Jugoszláviában Bihaćon katonáskodott, az út Bihaćig és vissza a legnagyobb élményei közé tartozott, akárcsak a bihaći tartózkodás, ahol egy egészen más világgal ismerkedett meg. Ünnepélyes családi összejövetelekkor, a lehető legnagyobb figyelmet követelve, idézte meg emlékeit. Bosznia, mondogatta különös hangsúllyal. Számomra Bosznia olyan távolinak tűnt, mint maga Amerika. A magas hegyek közé ékelt városkában a férfiak vízpipát szívtak, a nők pedig fátyol mögé rejtették arcukat. A fehérség az utcára csak nagy ritkán tette ki a lábát, azonban ha mégis feltűntek, akkor csak a koromfekete szemük látszott ki a hidzsábból. Arrafelé szerbül is másként beszéltek, panaszkolta az apám, nem könnyű érteni őket. A férfinép alkalomadtán egymást túllicitálva mesélte a bakatörténeteket. Az egyik szomszéd Macedóniában volt katona, Szkopje környékén. Ő arról regélt, hogy a macedónok beszédéből nem értett éppen semmit. De nagyon barátságos emberek, tette hozzá, a katonákat szívesen kínálgatták pálinkájukkal, az ánizs ízű masztikával. Az albánok nem szerették a katonákat, szólt közbe a harmadik szomszéd. Pálinkával sem itattak bennünket. A tisztek parancsba adták, hogy ne barátkozzunk a szkippetárokkal, mert az életveszélyes lehet. Az apámnál idősebbek, akik az első világháborús frontokat is megjárták, kifogyhatatlanok voltak a történetekből. Ők megjárták az olasz frontot is, ami szinte megbabonázta őket, mert nem győztek betelni az olasz világ ecsetelésével. Szörnyülködve mesélték, hogy az olaszok békát és csigát esznek, hőködtek, hogy megkóstolták, és hogy milyen ízletes, én pedig nem tudtam felfogni, hogy a többiek miért hisznek el ilyen badarságot.

A második világháborús nemzedék tagjai viszont hallgatásba burkolódtak. Csak évtizedek múltán derítettem ki, hogy miért. Az utcabeli magyarok közül sokan magyar honvédként megjárták a háborús színtereket. Akik élve megérszták a háborúskodást, azok nem mertek beszélni hadiélményeikről, azokról a világokról, amelyeket láttak. Érett férfiként

tudtam meg, hogy nyomós okuk volt a hallgatásra. Bár a katonai hatóság a magyarokat ugyanúgy kényszerrel sorozta be a honvédség kötelékeibe, mint a szerbeket, mégis 1944 őszén és 1945 tavaszán a bevonuló partizánok kollaboránsoknak kiáltották ki őket; de csak a magyarokat! Sokan közülük abban a reményben, hogy végre vége a háborúnak, ahova nem szívesen mentek, hazajöttek, de az új hatalom háborús bűnösként kezelte, és tömegsírba vetette őket. Előfordult, hogy egy ugyanabból a faluból származó magyar, illetve szerb katona, a fronton ugyanabban a lövészárokban harcolt az oroszok ellen, hazatérve azonban az egyikből áldozat lett, a másiktól hős. Az is megtörtént, hogy a volt szerb honvéd hajtotta végre a halálos ítéletet az – úgymond – fasiszta magyar Horthy-csatlóson.

Akik mindezek után a szerencsés véletlennek köszönhetően életben maradtak, azok életük végéig, vagy ha megérték, akkor a kilencvenes évek elejéig hallgattak, mint a sír. Tőlük elrabolták saját történetüket, ami egyben azt is jelentette, hogy elfojtotta bennük a nagyvilág utáni vágyat. Talán ez volt a legkegyetlenebb büntetésük.

Leginkább Amerika, Kanada, Ausztrália, Franciaország felemlítése csigázta fel az érdeklődésemet. A két világháború után ugyanis sokan oda vándoroltak ki, és alig volt olyan család, amelyiknek ne lett volna nagybácsikája az említett országokban. A távolság egyre inkább megbabonázott.

Éppen ezért nagy izgalommal hallgattam, miszerint szüleim – előttem is titkolva – latolgatták, hogy kitelepülnek Kanadába, esetleg Ausztráliába. Az ötvenes évek végén ugyanis elterjedt a hír, hogy ez lehetséges. A nagyapám is támogatta az elképzelést, és töredelmesen bevallotta, hogy nagyot hibázott, amiért nem maradt kinn Franciaországban. Az esténként a kispadon ülő utcabeliek közül – főleg a szegényebbek – egyre gyakrabban felemlgették, hogy Kanada és Ausztrália az ígéret földje. Néhányan nem is rejtették véka alá, hogy a kivándorlásokon törik a fejüket. Éppen abban az időben készülődött elhagyni a szülőföldet az egyik osztálytársam, Oswald Péter és szülei, akik Németországba települtek ki. A papírok már rendben voltak, a szülők csak arra vártak, hogy a gyerek befejezze az elemi iskolát. Az osztálytársaink irigykedtek rá. Én pedig egy focimeccs után bevallottam neki, hogy az én szüleim is komolyan fontolgatják, hogy nekivágnak a nagyvilágnak. Oswald komolyan bólogatott, és azt válaszolta, hogy nem lesz nehéz, mert a nevem németesen hangzik. Be kell bizonyítanunk, hogy németek vagyunk, akkor a németek befogadnak. Nem oda készülődünk, fontoskodtam, sokkal messzebbre: Kanadába, de az is lehet, hogy Ausztráliába.

A kanadai, illetve ausztráliai kivándorlás ötlete füstbe ment terv lett, bizonyára csak a képzelet szüleménye volt, de sokan az utcánkban tovább-

ra is ismételték, hogy Kanadába, illetve Ausztráliába készülődnek. Én sem hittem el. Csak duzzogtam, és sokáig nem tudtam megbocsátani szüleimnek, hogy letettek a nagy tervről.

Csak félig-meddig vigasztaltak meg azzal az elképzeléssel, miszerint a család úgy döntött, hogy beiratnak az újvidéki magyar nyelvű gimnáziumba. Tudtam, hogy ez nagy anyagi áldozattal jár. Utólag arra is gondolok, hogy így akarták valahogy kárpótolni magukat az elmaradt kanadai, illetve ausztráliai útért. 1956-ban, persze, nem volt olyan egyszerű Újvidékre utazni. Hosszas mérlegelés után az apám 1956 júniusában elhatározta, hogy kerékpárral tesszük meg az utat a városig, hogy beírasson a gimnáziumba. Apámmal Újvidékre karikáztam, de szüntelenül Kanadára és Ausztráliára gondoltam. Nagyon fájt, hogy nem születtem németnek, akkor legalább Németországban köthetnének ki – zsörtölődtem.

A kerékpárút közben az egyik pihenőn fel is tettem a kérdést apámnak: Miért nem vagyunk németek? Miért vagyunk magyarok? Az apám szó nélkül bámulta a rónát. A búza az egyik parcellán még talpon állt, a másikon már learattak, meg be is hordták a kévéket, mert csak az éles tarló árválkodott. A távolban egy jókora búzatáblán gyarapodtak a keresztek, zajongtak a marokszedők, incselkedtek a kötéltregető lányokkal. Apám abba az irányba nézett. Azért, mert magyarok vagyunk, válaszolta ingerülten. Nem értettem, mit akar mondani. Miért muszáj magyarnak lennünk, kérdeztem volna, de nem mertem tovább firtatni a kérdést, mert láttam rajta, hogy tekintete elkomorodott. Bizonyára pontosan tudta, hogy mit akart mondani, hiszen éppen ezért íratott be az újvidéki magyar tannyelvű gimnáziumba, nem pedig a tizenkét kilométerre levő óverbászi szerbbe, aminek köszönhetően utazó diák lehettem volna, ami sokkal kevesebb kiadással járt volna, mint az újvidéki tartózkodás. Ő azonban mégis a nagyobb anyagi áldozatot követelő magyar gimnáziumot választotta, ami a faluvégi, szegénysorsban élő családunk költségvetését nagyon megterhelte. Menjen mégiscsak magyar tannyelvűbe, döntötte el az apám, kinyöggük valahogy, mondta az anyámnak ingerült, dacos hangon. Majd valami pótkereset után nézek. A másik szobában hallgatózva nagy kő esett le a szívemről. Mégis utazni fogok, messzire, mint a felnőttek, gondoltam. Felült a kerékpárra, én is felpattantam, és karikáztam utána. Egy utolsó pillantást vettem a kötéltregetőkre. Nagyapám földjén, vagy amikor a nagyapám napszámba ment és magával vitt, nekem jutott ez a munka. Többé nem leszek kötéltregető, hanem újvidéki gimnazista, gondoltam apám válaszában töprengve. Nem a válasza volt a fontos, hanem a hangnem és a mozdulat, amellyel határozottan felült a kerékpárra és karikázott a város felé, arrafelé, ahol ő húsz évvel azelőtt az apjával fuvarosként járt

utoljára. Évekkel később értettem meg, hogy mit akart mondani az apám az Újvidék felé vezető autóúton, amikor rájöttem, hogy magyarnak lenni abban a világban, amelyikben születtem, azt jelenti, hogy többet kell teljesíteni, többet kell kockáztatni, dacolni, mint a nemzetállam gyerekeinek. Ez mindig hátrány, akkor is, ha nem bánt senki. Jóval később ugyanerre a következtetésre jutottam bekerülve, vagy jobban mondva, vendégeskedve a magyarországi szellemi közegekben. Ott is hátrányt jelent másik világban születni, nevelődni és felnőni, még akkor is, ha nem ér bántódás. Azóta is azt gondolom, hogy a kisebbségi létben mindig erről van szó: kétszer akkora erőfeszítéssel járó, legtöbbször kudarccal végződő, hosszútávú futás a magányos pályán. Ami rendben is van. Minden más meghatározás üres szövegszerűség.

Az egész nyár a készülődés jegyében telt el. Az ismerősök nem győztek tanácsokkal ellátni, arra figyelmeztettek, mire ügyeljek, hogyan viselkedjem a városban, vagyis éppen ott, ahol ők még sohasem fordultak meg, vagy pedig hébe-hóba jártak. Egyik napról a másikra a figyelem középpontjába kerültem. Fontos lettem, és azt hiszem, tizenhat évesen felnőtté váltam. Éreztem, hogy az utcabeliek most már komolyan vesznek. Útravalóként tanulságos történeteket meséltek, felelevenítették emlékeiket valamelyik utazásról, vagy a rokonságának egyik vagy a másik tagjáról, aki messze földre távozott. Látni fogom a világot, mondogatták. Valamiféle plebejus kozmopolitizmus bocsátott utamra. Sok barátom hangjában az irigység, na meg a sóvárgás hangját ismertem fel, amiből megértettem, hogy mindenki elvágyik valahová: Újvidékre vagy még messzebbre, és balszerencsének tartja, mert nem mozdulhat ki onnan, ahol született.

A plebejusi világ gyorsan urbanizálódott. Sokszor groteszk volt ez, néha pedig barbár, de legtöbbször komikus. Gimnazistakoromban találkoztam először lemezjátszóval, pontosan olyan volt, mint amilyennek előzőleg a filmkockákon láttam. A legújabb francia költők verseit olvastam, de meg kellett tanulnom telefonálni. Még évekkel később is rémülten figyeltem a megcsörrenő telefont, és lélegzet-visszafojtva vártam, hogy valaki felemelje a kagylót, mert természetellenesnek tartottam a telefonon való beszélgetést. Beckett Godot-ját néztem végig egy belgrádi színházban, és akkor jártam először Belgrádban. Már előtte azon izgultam, hogy hogyan találjam meg a pályaudvart az előadás utáni sötét éjszakában. Szerbül olvastam Camus-t és Sartre-t, azonban ha szerb lánnyal randevúztam, alig tudtam kinyögni néhány szerb nyelvű közhelyet.

Gimnazistakoromban kerültem kapcsolatba az irodalmi körökben forgoló fiatalokkal. A szerb szintéren omladoztak a szocreál utolsó védvái, és az avantgárd irodalom hódított teret. Azonban a kisebbségi magyarság

köreiben más volt a helyzet. A szocreál megbukott, viszont bizonytalan volt, hogy mi jöjjön a helyére. Míg a falubeli egyszerű magyar emberek a nagyvilágot, addig a faluról városba kerülő kisebbségi városi értelmiségiek a falusi életet eszményítették. Az értelmiség körében erősödött a modernizációellenes attitűd. Ők is vágytak valahova – vissza oda, ahonnan eltávoztak. Nem tudtak igazi városlakókká válni, a város félelmet keltett bennük, attól féltek, hogy azonosságtudatuk elbizonytalanodik, ezért az összkomfortos városi környezetben a természetes, vidéki életéről álmodoztak, mert csak ott tudták elképzelni a hiteles közösséget. Bizalmatlanok voltak a város iránt, mert sohasem lettek városlakók, a régi gyökerek elhaltak, de újakra nem letek, ezért a tömbházakban a paraszti életmód szépségéről és hitelességéről álmodtak. A kisebbségi értelmiségieknek ez lett a kanonizált attitűdjük: a gyökértelenségben ragaszkodni egy képzeletbeli világhoz, amelyben esetleg gyökeret lehet eresztetni. Akkor sem tartottam, ma sem tartom ezt az életérzést őszintétlennek. Volt egy morális hitelem, amely engem is sokszor megingatott. Éltem egy időben, amelyet átmenetinek tartottam, éltem egy városban, amely a nagyvilág felé nyitott ajtót, de nem mertem a kilincsre tenni a kezem. Vajon nem árulás-e, ha elhagyom az utolsó állomást, ahonnan még haza lehet térni? Így éltem több mint négy évtizeden át, nyomasztó ellentmondásban, a nagyvilágról álmodozva, mint anno az utcabeliek, miközben Újvidéken eresztettem gyökeret. Európa – egyszerre volt a reménység és a hűtlenség jelképe. Mindez Kafka egyik novellájára emlékeztetett. A hős áll egy kapu előtt az őrral szemben, és várja, hogy az őr engedélyt adjon a belépésre. Álltak egymással szemben évtizedeken át. Mindkettőjük haja megőszült, amikor az őr közölte a várakozóval, hogy ez a kapu ez idáig csakis neki volt fenntartva. Beléphetett volna rajta bármikor. Valahogy így toporogtam én is négy évtizeden át Újvidéken, abban a városban, amelyet gyakran neveztem Európa kapujának.

Aztán rájöttem, hogy valamiképpen a nagyapám sorsára jutottam. Ő ugyanis szerencséjére, vagy balszerencséjére, Franciaországból virágmagokat hozott, ezeket ültette el a kertben, gondozta a virágokat, nagyanyám pedig minden pénteken és vasárnap árulta őket a szenttamási piacon. Vele tartottam, hajnalonként talicskán toltam ki a virágokat, és árusítottam a nagyanyámmal. Kis piaci eladóként ismertem fel, hogy az emberek nem szerették az új virágfajtákat, nagy többségük fanyalgott, és a régi, ismert fajtákat kérték számon, a rózsát, a liliomot, a tulipánt, a szegfűt és a bazsarózsát.

A nagyanyámnak természetesen ezekből a hagyományos kerti virágokból is volt, csak – gondolta – a különleges új fajták majd kapósak lesznek. Tévedtünk. Mindhiába kínálhatta oly készségesen őket. A ve-

vők a megszokott virágokból kötött csokrokat vették, miközben ócsárolták a pompázó francia virágokat, és elmarasztalóan nagyapám bogarairól beszéltek. A nagyanyám nagyokat nyelt, elengedte a füle mellett a megjegyzéseket, nehogy elriassza a vevőket. Azóta már több évtized elmúlt, azonban a kilencvenes években, a háborús időszakban, amikor Újvidéken egyre-másra nyíltak a virágüzletek, felismertem a nagyapám virágait. Az üzletek bejárata előtt feltüntették: eredeti holland virágok. Emlékszem, az emberek nyakra-főre vásárolták őket. A NATO-támadás alatt, amikor éppen Szabadkán rejtőzködtem, kimentem a piacra, ahol ugyanezekkel a virágokkal találkoztam. Megbabonázva szemléltem az egzotikus virágokat, és magam előtt láttam nagyapám virágoskertjét. Újvidékről érkeztem Szabadkára, Újvidékről, ahol előzőleg egy roma tanyán rejtőzködtem. Akkoriban ugyanis a szerb rendőrség már kezdte letartóztatni a külföldi alapítványok képviselőit, én pedig akkoriban, a Soros Alapítvány újvidéki irodavezetője voltam. A televízióban láttam, amint egy ausztráliai alapítvány képviselője töredelmesen bevallja, miszerint a NATO hírszerzője. Felháborító ostobaság! 2000 után természetesen kiderült, hogy szó sem volt semmiféle kémkedésről, a vallomást pedig embertelen kínzás, azaz kényszer alatt tette meg. Akkortájt ezek a képsorok elrettentő példaként szolgáltak, és számomra hátborzongatóak voltak. Ezzel párhuzamosan az állami televízió naponta többször is bemutatott egy jelenetet, amelyben a riporter úgymond, albán terroristák bunkerében talált néhány írószertartót, amelyen a Soros Alapítvány jelképe volt feltüntetve. Komikus dolog, ma sem tudom, hogy mit keresett egy írószertartó a bunkerben, de a riporter ebből azt a tanulságot vonta le, hogy az alapítvány támogatja az albán terroristákat. Együtt néztük a műsort Siniša Nikolinnal, aki az egyik koordinátor volt az irodában. Ettől őt olyan rémület fogta el, hogy hetekig nem mert kilépni az utcára. Egy évre rá leukémiában halt meg, az orvosok nem zárták ki, hogy a halálos kór esetleg a nagy stressz hatására támadt fel a szervezetében. Ült a szobájában és várta, hogy a rendőrség letartóztassa. Szüntelenül arról beszélt, hogy nekünk is el kellett volna menekülnünk Budapestre, amire megvolt a lehetőségünk. Nem éltem ezzel az eséllyel, ő sem. Nagyon ragaszkodott a feleségéhez, aki felmondást kapott volna, ha nem jelenik meg a munkahelyén. Ezért maradt Újvidéken, és miközben a vadászgépek és a bombázók Újvidék felett köröztek, ült a szobájában, és angolul olvasta Rawist, Dworkint meg a többi amerikai liberális filozófust, majd Kymlicka multikulturális elméletébe merült el, míg várta, hogy letartóztassák.

30 Bennem viszont felébredt az életenergia, és elhatároztam, hogy nem ülök a szobámban, mint egy halálraítélt, hanem váltogatni fogom a lak-

helyeimet. Inkább macska-egér játszmát űzők. Így jártam a tanyavilágban, az újvidéki roma tanyán, míg végül elkerültem Szabadkára is. Az egyik ismerősöm bio-élelmiszert szállított Újvidékről a szabadkai üzletébe, azt javasolta, hogy tartsak vele, mivel van szállítási engedélye, tehát a rendőrség nem fogja nagyon ellenőrizni. Gyorsan döntöttem. Együtt utaztunk Szabadkára. Az autót szinte teljesen kihalt volt, rendőröket, katonaságot nem láttunk. Zötyögtünk a rozoga minibusszal az országúton, a kihalt táj félelemkeltő volt. Szabadkán azokban a napokban nem volt olyan hisztérikus a hangulat, mint Újvidéken, az élelmiszer-áruházakban pedig még májpástétomkonzervet is lehetett venni. Megnyugodtam, majd délelőttönként rendszeresen kijártam a piacra. A piacokat egyébként is kedveltem, talán azért, mert a nagyanyámmal eltöltött gyermekéveimre, a piacozásokra emlékeztetett. Egy előkelő hölgy azokból a hibrid virágokból válogatott egy óriási csokorralalót, amelyekkel nagyszüleim kísérleteztek anno. Elragadtatással magyarázta a barátnőjének, hogy milyen csodálatos és tartós virágok. Ácsorogtam a virágáros mellett, és láttam, hogy az emberek elsősorban azokat a virágokat vásárolják, amelyek annak idején a szenttamási piacon nem kellettek. Érdeklődéssel hallgattam a virágok dicséretét. Igen, most azok voltak a divatosak, mert mint ahogy az egyik hölgy mondta, Budapesten is ilyeneket árulnak. Ezt a mondatot hallva egyszeriben feltárult előttem a nagyapám drámája és az én személyes komédiám is, s egyszerre megértettem, mit is jelent valóban a provincia. Sokszor kerültem szembe vele, de frappánsabban sehogyan sem tudnám megfogalmazni.

Bármelyik városba kerültem, mindig szerét ejtettem, hogy kijussak a piacra, ahol többet tudtam meg a világról, mint az úgynevezett „valóság-irodalomból”. Sohasem felejttem el például a városközpontban elhelyezkedő spliti nagy piacot. Az egyik legmarkánsabb mediterrán élményem maradt, nemcsak a mediterrán gyümölcsök és fűszerek miatt, hanem ahogyan viselkedtek az árusok és a vevők. Sehol sem tudtam meg többet az emberről, mint a piacon. De az igazságról is ott tanultam meg sokat. A spliti pedig igazi, zajos mediterrán piac volt. Rendszerint vettem magamnak egy kiló friss fügét, lebattyogtam a rivára és jóízűen elfogyasztottam, miközben bámultam a tengert. Ott a helyszínen döntöttem el, hogy melyik szigetre utazzak tovább. A hatvanas évek elején még olcsó volt a tengerparti tartózkodás: staniclikban árulták a sült tintahalat meg a ropogós giricét, és nyaranta háromszor is volt fügeidény. De ha híján volt a friss füge, akkor az aszalt is megtette, vagy akadt valami más gyümölcskülönlegesség. A jugoszláviai háború után, amikor vagy egy évtized kihagyás után újra eljutottam Splitbe, első utam a piacra vezetett, ahol sajnálattal vettem tudomásul, hogy egyre inkább bolhapiac lett belőle, ahol török és

kínai holmikak árulnak. Ellenben a kis hangulatos mediterrán kávézók a helyükön maradtak.

A balkáni háborúk után a dubrovnikiak csalogattak. Boldogan mentem Ragusa híres városába, ahol az első utam ugyancsak a piacra vezetett. Nagy örömmre a dubrovniki, a Stradun végén levő piac a régi maradt. Hihetetlenül gazdag árukínálattal, lármával. A déli harangszó elhangzása után az árusok szedelődzködtek, mert nagy locsolókocsikkal jöttek a munkások, és felmosták a piacteret. Elégedetten nyugtáztam, hogy minden maradt a régi, csak a Stradun kövezetén voltak láthatók a lövedékek nyomai: azok a mély lukak emlékeztettek Dubrovnik bombázására.

A tősgyökeres dubrovnikiakkal gyakran üldögéltünk a piac környéki kavanák kerthelyiségeiben. Kérdés nélkül apró sült rákot és vörösborot rendeltek. Tudták, hogy ezt kérnék, akkor is, ha kérdeznék, hisz a viselkedésemből, abból, hogy éppen a piacra akarok először menni, rögtön rájöttek, hogy otthonosan érzem magam. A mediterrán városokban ugyanis három fontos dolog akad: a színház, a piac és a kávéházi teraszok. Ücsörögtünk a kávéház előtt, és hallgattam a dubrovniki góspárokat, amint arra panaszkodtak, hogy mennyire megváltozott Dubrovnik. Ők, a régi raguzaiak nehezményezték, hogy a falusi világ előzönlötte Dubrovnikot, és bizony többé nem ismerhető fel a város régi városias arculata. Nagyokat bólogattam, miközben megértettem kifogásaikat, hiszen ez történt Ujvidékkal is. Aztán sorra vettük a többi várost: Belgrádot, Zágrábot, Vukovárt, Szarajevót... Azok a dubrovniki polgárok, akiknek az ősei a velencei polgárokkal társalogtak, egyszeriben teljesen idegennek érezték magukat szülővárosukban.

Ez a jelenség nem számított egyedi esetnek. Általánosan elterjedt dolog volt. Van ugyanis a jugoszláviai etnikai háborúknak egy rejtett dimenziója is, amire kevesen figyeltek fel. A városokat: Dubrovnikot, Szarajevót, Mostart, Vukovárt stb. végül is a falvak lakói bombázták. A falu harcolt a város ellen. Vagy még pontosabban: a rurális világ bosszúállása volt az urbánuson. Történt, hogy amikor Szarajevót ostromolták, az egyik szarajevói rockzenekar ismert énekese kétségbeesetten felkiáltott: a folk legyőzte a rockot! Azt hiszem, igaza volt. Két kultúra tűzött össze egymással, és nemcsak a néhai Jugoszlávia területén, hanem az egész régióban valójában nagy demokratikus fordulat történt, ugyanakkor kulturálisan visszalépésre került sor: az urbánus kultúra lett a bűnbak és az áldozat is. Valami kifulladás ebben a Kelet-Közép-Európában meg a Balkánon is: ez abból is kiolvasható, hogy a rendszerváltás után igencsak megcsappant az érdeklődés az itt élő népek kultúrája iránt.

Ha éppen ki kell mondani, akkor ez részint Magyarországra is érvényes. Akkoriban az én igazi birodalmam az újvidéki Futaki úti piac volt.

Nem véletlen, hogy szüntelenül vissza-visszatér az írásaiban. Mindenekelőtt a *Wittgenstein szövevénye* című esszénaplómban eleven a piacélmény. Ott láttam először fegyverárusokat. A harceszközök mellett a pulton különböző francia parfümök dobozkái és nagy választékban magyarországi élelmiszerek voltak. Kartondobozokon sorakoztak az ismert márkák. Már javában tartott a horvát–szerb, illetve a bosnyák–szerb háború. Ez idő tájt például katonakötelesként nem utazhattam külföldre. Vajkrém, Medve sajt, trappista, Pick szalámi, kiabálták az árusok. Így került be a vajkrém a szerb szókészletbe, minek után ma már ezen a néven gyártják Szerbiában is. Az újvidéki piacon régi ismerősökkel találkoztam, akik csodálkozva méregettek. Hogyhogy itt vagy, és nem Budapesten, kérdezték. A literátorok mind átköltöztek Budapestre. Természetesen volt ebben a megjegyzésben némi túlzás, hiszen az idősebbek rendre maradtak, sőt, nemzedékem tagjai közül többen a legnehezebb órákban is itt maradtak. Gyakorta láttam a sugárúton Utasi Csabát, amint aktatáskáját cipelve baktatott, hogy megtartsa az óráját az újvidéki Magyar Tanszéken. Addig rendben lesz minden, gondoltam magamban, míg Utasi barátom előadásokat tart, a galiba akkor kezdődik majd, ha az órák elmaradnak. Az is igaz viszont, hogy sokan eltávoztak, köztük olyanok is, akik minduntalan ismételték, hogy vészhelyzetben az írónak a népe mellett a helye. Lehet, hogy ezért kérdeztek rám nem kis iróniával. Ebben volt némi logika, hiszen engem mindaddig valóságidegen kozmopolitának, talajtalannak, gyökértelennek tartottak. Nem kommentáltam, nem kommentálnám most sem, maradjon ez a kisebbségi paradoxonok egyike. Esetleg csak annyit tennék hozzá, hogy az *Egy makró emlékiratai* című regényem kiadása azért késett, mert a folyóiratbeli közlés után, a hangadó vélemények szerint, a regény meghamisítja a valóságot, morális nihilizmust hirdet. Fekete irodalomnak nevezték. Ezzel kapcsolatban el kell oszlatni egy tévhitet. A többi szocialista országtól eltérően Jugoszláviában 1955 után nem az avantgárd irodalom volt az ideológiai kritika céltáblája. Hiszen már a hatvanas években a pártirodákat absztrakt festményekkel díszítették, és mikorra az én első írásaim megjelentek, a Központi Bizottságban avantgárd költők foglaltak helyet. A párt is támogatta az avantgárd irodalmat, egy feltétellel, éspedig, hogy legyen „tisza irodalom”, vagyis mellőzze a kritikus gondolkodást, és ne reflektáljon rebellis módon a valóságra. Én azonban a kritikus gondolkodást egyesíteni kívántam a modern szenzibilitással, és ezzel kiestem mindkét (ma is) szemben álló táborból. Vitacikket írtam a szocialista esztétizmusról, a lombikirodalomról, amit ingerülten utasítottak el azok, akik a rendszerváltás után a valóságirodalomra esküdtek fel. Egyébként mindez jellemző a helyzetemre. A modernek számára nem voltam elég

modern, a hagyományelvűek részére pedig nem voltam hagyományhű. Ezt példázza az *Egy makró emlékiratainak* története is, amit az egyik tábor a valóságtól való elrugaszkodással vádolt, a másik pedig a valóság meghamisításával. Szerencsémre Aleksandar Tišma, az egyik legjelentősebb szerb író elolvasta az *Új Symposion*ban folytatásokban közölt regényt, minek után eldöntötte, hogy lefordítja és kiadja az egyik rangos könyvsorozatban, amelyet ő szerkesztett. Amikor megjelent a kötet, Želimir Žilnik, a berlini Arany Medve díjas filmrendező tréfásan megjegyezte, hogy könnyű dolga volt Tišmának, hiszen csak egy kicsit „helyre kellett pofoznia” azt a fordítást, amit a tartományi pártvezetőség rendelt meg egy ismeretlen fordítótól, hogy a magyarul nem tudó elvtársak is tájékozódjanak. Így hát pártszamizdatban is megjelent ez a regény, azonban sajnálatos módon ennek a kiadásnak nem bukkantam a nyomára, noha nem is csoda, hiszen azokat az időket ma mindenki felejteni igyekezik. Számomra nem is fontos, csak a valóságról való diskurzus egyik kuriózumának számít.

– *Mostanság hosszabb időt töltöttél, töltesz Németországban. Módosult ebben a környezetben a Danilo Kiš-i etnikai csodabogárról, a kentaur-lét távlatairól, a tősgyökeres idegenségről, a hontalan lokálpatriotizmusról alkotott elképzelésed?*

– 1966-ban jártam először Nyugaton, Svédországban, ahol Domonkos István esküvői tanúja lettem volna. Azonban a násznagy – nem saját hibájából – lekéselt a házasságkötésről, mert Szenttamáson akkoriban hivatalosan a cirill betűs írásmódot gyakorolták, minek következtében a hivatalos okmányokban, így az útlevelemben is, a nevem cirillül volt feltüntetve, azonban ezt az írásmódot a környező országok nem ismerték el, és visszaautasították a vízumkérelmemet. Hosszas, nyomasztó alkudozás után nagy nehezen ráállt a rendőrség, hogy a cirill betűk alatt latin betűkkel is feltünteti az adataimat. Így a koma, késve ugyan, de megérkezett. Domival üldögéltünk egy kis svédországi faluban, egy családi házban, amelyet itt-hon birtoknak neveznének. Halastava is volt. Ott ücsörögtünk a skandináv komfortban, és arról beszélgettünk, hogy mi történik otthon. Néhány napot töltöttem Stockholmban, de Svédországot ma sem tudom magamnak rekonstruálni. Aztán nem kis melankóliával gondolok arra, hogy németországi utazásaimra oly későn került sor. A nyolcvanas évek közepén egy hetet tartózkodtam a fallal körülkerített Nyugat-Berlinben. A külföld első igazi élménye tehát Berlin volt. A fal olyan közeli megélése, látványa megrendített, írtam is erről egy esszét, a *Nach Berlinit*. Tulajdonképpen akkor kezdtem el a németekről gondolkodni. Ezt megelőzően Jugoszláviában németellenes szellemben nevelkedtem, amit nem jellemeznék olcsó pártpropagandának, hiszen tapasztalatból tudom, hogy az emberek őszin-

tén vallották ezt. A hatvanas évek végén, amikor nagyszámú jugoszláv vendégmunkás Németországba került, miközben tömegesen érkeztek az Adriára a német turisták, nagyméretű kulturális sokk következett be. Az újságok azt írták, hogy Tito elvtárs Willy Brandt kebelbarátja. Berlinnek köszönhetem, hogy elkezdett komolyan foglalkoztatni a történelem. Másodszor jóval a fal ledöntése után, 2006-ban DAAD-ösztöndíjasként kerültem oda; mögöttem a balkáni háborúkkal és az elvesztett rendszer-változási illúziókkal. Nagyon sokat tanultam Berlinben. Szerbiában mindig ismerős idegen voltam, valamiféle kentaur. Egyik felem nagyon is oda tartozott, a másik azonban nagyon is máshova. Mind személyes életemben, mind prózavilágomban, Újvidék jelenti a középpontot, nélküle nem tudom elképzelni sem az életem, sem a műveim. Nehéz vele, de talán nehezebb nélküle. Két nyelvben élve az értelmezés ambivalenciájának terhét kell viselnem. Mindennek két neve van, ami arra utal, hogy a megnevezett dolgok viszonylagosak, akkor pedig a valóság is képlékeny, ambivalens. Ezért neveztem magam oly sokszor hontalan lokálpatriótának. Ez bennem is valamiféle kettősséget szült, mindig úgy éreztem, hogy két lélek lakozik bennem. Valójában Magyarországon is ismerős idegenként tartózkodtam mindig. Létem egyik része elválaszthatatlanul kötődik ehhez az országhoz, azonban van egy másik része is, amit Magyarországon nem ismernek. Ez vonatkozik az irodalmi művekre is. Prózámban vannak kontextusok, amelyeket alig-alig vagy csak nehezen értelmez a magyar kritika, amit nem megrovásként jegyzek meg, elkerülhetetlennek tartom. Ha a kritikusok német vagy szerb regényt olvasnak, akkor automatikusan megjelenik az a másik kontextus, viszont ha egy határon túli magyar író regényét olvassák, akkor ez a kontextus nem jön be automatikusan. A költészetre talán nem vonatkozik ez annyira. Talán ezért van az, hogy az anyaországi kritikusok sokkal precízebben értelmezik a kisebbségi költőket, mint a prózaírókat. A prózaírók megítélésében két egymással ellentétes kánon uralkodik. Az egyik, amelyik a kisebbségi regényíróban csak a „kisebbségi élet heroikus krónikását” látja, a másik az ennek a reakciójaként létrejövő értelmezés, amellyel úgyszintén nem tudok rokonszenvezni, úgy tesz, mintha nem is létezne kisebbségi állapot. Egyik sem érzékeli a kettő drámai komplexitását, kínos ellentmondásait, ambivalenciáját, formateremtő jellegét. Az ismerős idegen világot. Berlinben viszont – végre – megízleltem, hogy milyen jó érzés teljesen idegennek lenni. Ebben a helyzetben próbáltam újraértelmezni magam, amire volt is alkalmam, mert közben megjelent németül az *Exterritorium* című esszéregényem. Egyszeremind rá voltam kényszerülve, hogy magyarázzam, ki vagyok, honnan jöttem, milyen perspektívából szemlélem a világot, amit gyakran a senkiföldje

perspektívájának nevezek. Néha egészen groteszk helyzeteket éltem át. Nyugaton ugyanis ismerik a kisebbség politikai fogalmát, de nem ismerik mint kulturális jelenséget. Amikor egy-néhányszor sikerült ezt a jelenséget megértetnem, akkor a homlokukra csaptak, s azt mondták, ez egy 21. századbeli európai paradigma. Mindent összevetve: Berlinben megtanultam európai perspektívából szemlélni magam, magunkat, miután felfogtam, hogy minden kísértés és kín ellenére, a kisebbségi állapot európai tünet, mert a kisebbségi ember nem a „szegény rokon”, akivel érzelmileg rokonszenvezni kell, ellenben azért jobb, ha a cselédszobában marad, és nem kell vele dicsekedni a gazdag európai famíliában. Ergo, Berlin hatására ért a felismerés, miszerint a magyarság európaisága hitelesebbé válik attól, hogy vannak magyar kisebbségek.

– *A nemzedékké szerveződés, a generációs hovatartozás problémája többszörös áttételekkel, összetett formákban jelenik meg és rétegződik a regényeiben, elbeszéléseiben, színpadi alkotásaiban. Arra az erőteljes és konzekvens szembeütközésre, szembesítésre gondolok, amelynek segítségével nemcsak az önazonosság keresésének és megelégedésének uniformizációs mechanizmusai lepleződnek le, hanem az eltérő nyelvi közegek egymásra hatásának nehézségei és a kultúra ellenőrzött, kipurcizált, nyomasztóan szűkös terepei is világosan láthatóvá válnak.*

– Ez a többszörös rétegzettség és összetett forma élesen felmerül, különösképpen annak a három regénynek az összevetéséből, amelyeket legszívesebben „újvidéki trilógiának” nevezek. Az első, az *Egy makró emlékiratai* egyes szám első személyben íródott, s formailag a napló műfajának parafrázisa, a lázadás regénye, amelynek központjában egy nemzedék áll. Némi ironiával optimista regénynek is nevezhetném, amelyben van „kiút”, ez pedig a menekülés. Ezt követi az *Áttüntetések*, amit „művészregénynek” minősítenék, hiszen egy film forgatásának cselekményébe burkolja a vereség történetét. Látszatra, mintha a Makró folytatása lenne, valójában azonban „újraírása”. Egyes szám második személyben írtam, immár egy másik perspektívából, hiszen ez már a bukás regénye. Épp az a nemzedék bukik el, amelyik egykor lázadni akart. Nem marad más választása, mint-hogy betántorogjon abba a történelembe, amelyet megváltoztatni és megtagadni akart. A regény főhősének másodszeri futásában, jobban mondva vesszőfutásában vissza akarja hódítani nemzedékének hiteles történetét, saját hiteles identitását, lázadó, nonkonformista énjét. Végül a történet nemcsak kudarccal végződik, hanem groteszkül, komikusan. Betántorog saját világának abszurditásába. A harmadik regény, az egyes szám harmadik személyben íródott *Parainézis* viszont újraírja az előző két regényt. Néhány éles szemű kritikus észrevette, hogy nevelődési regénynek kereszteltem, holott ez igazából ellen-nevelődési regény. A regény cselekménye a „rendszerváltás hajnalán” játszódik, és a nevelődés, a jobbulás teljes kudar-

cáról szól, ilyenképpen pedig előrevetíti a mai neurózisok árnyékát is. Ami ma bontakozik ki szemünk előtt, mindennapjainkban, az csírájában már felmerül a több mint két évtizeddel ezelőtti regényemben, a *Parainézis*ben. Az „újraírt történetben” végül is az a világrend omlik össze, amely ellen az előző regények hősei lázadtak és lázadnának a *Parainézis*ben is, csak hogy kiderült, hogy nem lázadók voltak, hanem foglyai, azaz túsza a kornak. Ők, ezek a rabok fogják megalapozni a romok között az új világot. Van egy negyedik mű is, az *Eckhardt gyűrűje*, amelyet traktátus-regénynek neveznék, voltaképpen a három említett regény biblikus-parabolikus „utószava”, amely a permanens polgárháborúhoz vezető szabadságról szól. Ezek a regények egymásra épülve felelnek egymással, a folytatás azonban más irányba mutat: Deréky Pál bécsi egyetemi tanár egy alkalommal kifejtette, hogy az *Exterritórium* az *Egy makró emlékiratainak* folytatása: összegezi, igen, ide jutottunk, jutottak. Mert ez a regény nem a balkáni háborúkról szól, a NATO-bombázások csak keretet képviselnek, amelyben kibontakozik a Makró és más regények háttértörténete.

– *Miközben az olvasó az utaztató regény, a fejlődésregény, a naplóregény, a levélregény, a pikareszk regény szerkezeti megoldásaira, poétikai eljárásaira ismerhet, egyúttal felfedezheti, hogy alkotásaid az illúziók szertefoszlását, a megalkuvások sorozatait értelmezik, kíméletlen őszinteséggel tárva fel a korrumpálódás menetét, fokozatait. A mozgásterek újrarajzolása, az individuum függő helyzetből történő felszabadulása lenne ez? Netalán az exterritoriális pozíció térnyerése, privilegizációja?*

– Prózavilágomat csakugyan az általad említett motívumok hálózák be, nyilvánvalóan azért, mert képzeletvilágomat a közösség ügyei tartják mozgásban, azonban úgy érzem, hogy individualizmusra vagyok ítélve. Mert tulajdonképpen hol is ereszhetnék gyökeret? Szerintem a gyökereim az ég felé nyúlnak, mert nincs olyan talaj, melyet hitelesnek vélek, nincs, amibe kapaszkodhatnának. Kulcsszavaim a senkiföldje, az exterritorialitás... Az illúziók számomra regényteret teremtenek, azonban az illúziók szertefoszlása a regényteret is szétveri. Lehetséges, hogy az én újvidéki tereim már nem is valószerűek, ugyanis a való világban van a legkevesebb bizalmam. Végére is éppen a valóságnak hiányzik a valóságága. Nem véletlenül állapította meg Gilles Deleuze és Félix Guattari, hogy Franz Kafka a jellegzetes kisebbségi író. Ebben az értelemben vállalom a kisebbségi jelzőt; és ez követ, mint az árnyék, akkor is, ha menekülök előle: abban vagyok kisebbségi, ami a kisebbségi szellemben tabutémának számít: minden kétértelmű és valótlan, még a saját identitásom is. Ezt tárom fel szüntelen, ezt írom át újra meg újra, ezért rekonstruálom folyamatosan magamat és világomat.

– *Tudnál említeni olyan művészeket, írókat, teoretikusokat, akiknek gondolkodásmódját a magadéhoz hasonlóknak tekinted, akik esetleg jelentős hatással voltak rád pályád során? Megmaradtak-e a régi barátságaid? Kikkel tartod a kapcsolatot?*

– Nagyon sok embert becsülök, ami több a barátságnál, de sokkal kevesebb is annál. Az igazi barátság valamiféle cinkossággal és szövetséggel párosul, ami annyira meghitt összetartás, hogy azokat sem merem barátainak nevezni, akiket azoknak tartok. Ami viszont nemzedékem irodalmi barátságait illeti, azt már a hetvenes években szétverte a politika. A jugoszláviai politika ugyanis sokkal rugalmasabb volt, mint a magyarországi, és szívesen befogadta a tegnapi rebelliseket. Ennek köszönhetően már a hetvenes években, de főleg a nyolcvanas évek első felében irodalmi nemzedékem számos, szeretném kidomborítani: tehetséges tagja rangos tisztségeket kapott. Én meg a másik oldalra sodródtam, úgyhogy ezek a barátságok virtuálisak lettek, aminek sokszor megfizettem az árát. Aztán következtek a kilencvenes évek, amelyekben ők kiszorultak a hatalomból, becsületükre válik, hogy tiszteletben tartottak bizonyos alapvető normákat. Akkor zúgolódtam ellenük, amikor hatalmuk volt, most, amikor ezzel nem rendelkeznek, akkor az igazság kedvéért azt is ki kell mondani, hogy a rendszerrel kötött kompromisszumaiknak köszönhetően a jugoszláviai magyarság intézményrendszerét okosan gazdagították, olyannyira, hogy még ma is annak romjaiból élünk. De a régi barátságokat nem lehet visszavarázsolni. Viszont maradt azért néhány titokzatos szál. Domonkossal és Tolnaival maradandóan összekapcsolnak a régi illúziók és tervek, és végtelenül sajnálom, hogy nekünk nem sikerült olyan könyvet letennünk az asztalra, mint amilyen a Kertész–Nádas–Esterházy könyve, a *Kalauz*, amely Bojtár Endre válogatásában és szerkesztésében jelent meg. Az idő múlásával belenyugodtam, hogy az irodalmi barátságok szövegekben élnek, kezdetben, a hatvanas és a hetvenes években buzgón írtam nemzedéktársaimról az esszéimet, de a párbeszéd elmaradt, a *Kalauz*hoz hasonló kötet nem született meg, amit semmiképpen sem lehet kizárólag személyes motívumokkal magyarázni, a kisebbségben a legkisebb szellő is viharok számíthat, ami mindent szétzilál. Így hát főleg a szélvédett könyvtárban őrződnek a barátságok. Ifjúságom nagy irodalmi élménye Stendhal volt. 2000 után újraolvastam műveit, és be kell vallanom, hogy ma még nagyobb. Természetesen ez magától értetődő a 68-as és a rendszerváltási illúziók elvesztése után. Ugyanakkor erősen vonzódom az osztrákokhoz, Musilhoz, Rothoz, Dodererhez. Az ő műveikben ugyanis mindaz benne van, ami engem foglalkoztat: az identitásprobléma, a talajvesztés, a hontalanság. A néhai Jugoszlávia legjobb időszakaiban is érzékelhetőek voltak azok a föld-

rengések, amelyek a Monarchiát megsemmisítették. Vagy gondoljunk csak bele, mennyire gyűlölte Hitler a nemzetileg sokszínű Bécset. Milošević is elsőnek a sokszínű centrumot, Újvidéket rohamozta meg. Ezt akarta „felszabadítani”. A „felszabadítókat” ugyanolyan örömmámmorral fogadták, mint Hitlert a Heldenplatzon. Mennyi trauma, identitászavar, osztrák szindróma gyűlt itt össze! Emiatt érzek érzelmi rokonságot az említett osztrák írókkal. Utánuk következik Thomas Bernhard. Ma is megremeg a kezem, ha arra gondolok, hogy ilyen hangvételű író elképzelhetetlen a magyar irodalomban. Csak messziről, lopva cinkoskodom vele, *A nagy Közép-Kelet-Európai Lakoma bevonul a Pikareszk Regénybe* című regényemben (1998) észrevehetőn is, hiszen ezzel a regényemmel a kisebbségi tabuval néztem szembe. A magyar irodalomból szinte lehetetlen választani rokon lelkű alkotót, már csak azért sem, mert egy tehetséges prózaíró nemzedék után következett egy új, ugyancsak tehetséges nemzedék. A hetvenes években könnyű lett volna erre a kérdésre válaszolni, Mészöly, Ottlik és még néhány, ma azonban szinte lehetetlen a választás. Személyes vonatkozásban egy nevet okvetlenül meg kell említenem, ez pedig Esterházy Péter, akinek a kiapadhatatlan szellemi frissessége, megújuló képessége, nyelvi bravúrai inspirálóak. Annak köszönhetően ugyanis, hogy két kultúra határán élek, mindennapjaimban megtanultam, hogy mindennek két neve van, a világ szükségszerűen megduplázódik bennem, néha érdekes kihívásokra és kísérletekre ösztönöz. Számos magyar regényt olvastam, amelyről azt mondják, hogy a magyarság sorskérdéseihez kötődik, ennek ellenére megdöbbenve állapítottam meg, hogy ezekben a szövegekben csak néhány toposzt, terminust kell felcserélni, így például az utcaneveket, a hősök neveit behelyettesíteni, és akkor ezek a szövegek máris elmehetnek akár a szerb sorskérdéseket ábrázoló szövegeknek is. Nem a művek értékeit akarom ezzel megkérdőjelezni, hiszen kiváló alkotások is vannak közöttük, csak erre a furcsa paradoxonra hívnám fel a figyelmet. Ezt a kisebbségi prózában is észrevettem, a kisebbségi próza gyakorta geográfiai értelemben kisebbségi. Ez azt jelenti, hogy ha például a bácskai Kúla városka helyszíneit felcseréljük szolnoki helyszínekkel, akkor sem változik meg a szöveg jelentésvilágának fő hangsúlya. Nem vitatnám el, hogy ez akár értéknek is elkönnyvelhető, ám én nem ilyen kisebbségi irodalomra gondolok, hanem olyanra, amelyet nem lehet átpalántálni. Ne lehessen felcserélni a neveket, egy téglát se szabadjon elmozdítani, mert akkor összeomlik az egész ház. Nem csak „másról”, hanem „másként” is szól. Nos, Esterházy mondatainak hajszályökerei annyira a mai magyar világból táplálkoznak, hogy arra a következtetésre jutottam, hogy ő a legmagyarabb magyar író. A félreértések elkerülése végett, nem mások ellen érvelek. Azt becsülöm

EP-ben, és ez számomra is tanulságos, hogy mondandóját mindenhol értik. Először regényeinek szerb olvasóival és kritikusaival beszélgetve jutottam erre a következtetésre. Ők emlékeztettek arra, hogy Esterházyt nem lehetne elképzelni a magyar világ nélkül, füttyül az „egyetemes emberire”, s mégis olyan világot tár fel, amelynek tükrében magukra ismernek, mert valahol mégis rejtőzködik az egyetemeség eszméje. Ezt a rejtezkedést szívesen „ellopnam” tőle, mert – vallom én is – a mai világban nagyon unalmas és túlságosan előkelő dolog az egyetemesre vetni a tekintetünket. Még egy vallomással tartozom, és pedig okvetlenül el szeretném mondani, hogy Márai Sándor volt rám hatással. Miután elmúlt a divatja, elmondhatom, hogy hatása alól ma sem tudok, de nem is akarok szabadulni. Nemcsak az *Egy polgár vallomásait* tartom remekműnek, hanem például a *San Gennaro vévét* is, és nem győzöm csodálni azt az elszántságot, amivel egy idegen világba be tudta oltani saját képzeletvilágát. A regényeimben, esszéimben mi mást műveltem én is, ha nem ezt? Ez az oltás, vagy fogalmazzak másképpen, életveszélyes önműtét szerintem a kisebbségi irodalom titkos műhelye, hiába tabusítjuk, hiába menekülnénk tőle, tudjuk, hogy gyakran rossz lelkiismeretet szül. Engem mindenek ellenére ez vonz, és nem a szoborszerűvé merevített patetikus kisebbségi sors, aminek ma nagy a divatja. Megemlíteném a *Kassai polgárok* című Márai-drámát, amelynek motívumai, kérdései, konfliktusa, azt hiszem, élete végéig végigkísérte és valami ördögi módon az én dilemmáimba is beköltözött.

– Az *Egy makró emlékiratai* (Forum, Újvidék, 1967), *A szenvedélyek tanfolyama* (Forum, Újvidék, 1969), az *Áttün(tet)ések* (Forum, Újvidék, 1984), az *eredetileg 1987-es Parainézis* (Forum, Újvidék, 2003) című regényeid, a *Szitkozódunk, de szemünkből könnyek hullanak* (Forum, Újvidék, 1969) című elbeszélésköteted és a *Judit* (Forum, Újvidék, 1989) című gyűjtemény drámái után mintha elhalványodott volna szövegeidben a mindennapi élet esztétizálásához kötődő tágabb művészeti, zenei, filmes utalásrendszer. Mi az oka, hogy a példázatos jelleg és a mítoszi orientáció megtartása mellett egyre inkább előtérbe kerültek az idősíkok egymásra vetüléséből, a morális tartalékok és etikai aspektusok finomításából szövőődő reflexivitás lehetőségei?

– A *Parainézis* és a *Judit* című drámám után nagyot változott a világ. Minden felbolydult. Baráti és szellemi kapcsolatok szűntek meg. Emberek egyik napról a másikra változtak olyannyira, hogy nem lehetett többé rájuk ismerni. Zűrzavaros állapotok uralkodtak, miközben egyre balsejtelműbb jelek tűntek fel. A városokban állandó jelleggel zajlottak a tüntetések, a tömeg egyik része a rendszerváltásról álmodott, a másik része pedig háborúra készült. A tömeg is akarta a háborút, nem csak a vezetők. Az újvidéki Futaki úti piacon fegyverkereskedelem zajlott. Üzérkedtek, német

márkáért. Senki sem állta útjukat, sőt kevesen voltak, akik furcsállották a jelenséget. Igaz, a tojásért meg a zöldségért is pfenniget kértek a kofák! Dinárban nem is tudták meghatározni az árakat. Összeomlott a pártállam. Bizton senki sem tudhatta, hogy mit talál a romok alatt. Már a hetvenes években is, kisebb-nagyobb rendszerességgel, naplót vezettem, azonban azokat a lejegyzéseket nem volt szándékomban nyilvánosságra hozni. Máig nem változtattam elhatározásomon, mert egyszerűen nem tartom őket különösebben fontosnak. De amikor megingott a lábam alatt a talaj, úgy gondoltam, hogy nyilvánosságra kell hozni a naplójegyzeteket. Amint megírtam. Minden szó fontos lett. A jugoszláviai háború kitöréséről Budapesten, az Andrássy úton értesültem. Furcsa volt. Egy délutáni séta alkalmával arra lettem figyelmes, hogy a rikkancsok kiabálják: Jugoszláviában kitört a háború. Emlékszem, hogy akkor még 17.15-kor indult a Keletiből Belgrádba az Ivo Andrić Intercity expressz. Azonnal felültem a szerelvényre. Igaz, az a „szlovéniai csata” távolról sem volt még igazi háború, de figyelmeztetően előrevetítette a jövőt. Másnap Újvidéken találkoztam Aleksandar Tišmával, aki állította, hogy vérfürdő lesz. Budapesten kezdtem írni a naplót, pontosabban az első sorokat a vonatban jegyeztem le. Ezek a naplófeljegyzések szerb fordításban kéthetente jelentek meg a belgrádi *Borba*ban, magyarul pedig a 2000-ben és a *Kritikában*, de jóval később. Magyar nyelven az egész 1990–1992-es naplót a T-Twins kiadó adta ki 1994-ben.

A *Borba* című napilap akkor Milošević leghevesebb ellenzékének számított. Az újság hemzsegett a szókimondó, kritikus cikkektől. A későbbi ellenzéki újságoknak ez az újság volt a melegágya. Kezdetben az ottani szereplés némi kockázattal járt, azonban mint az később kiderült, a nacionalista hatalom olyan tömegtámogatást élvezett, hogy Milošević megengedhette magának azt a luxust, hogy az írott sajtó a legnagyobb sajtószabadságot élvezze. Szaftos balkáni káromkodásokkal fűszerezve lehetett szidni a hatalomtartókat, nem kellett hozzá nagy bátorság. Az állami televízióban nem kapott szót az ellenzék, mire néhányan az állami televízió híradójával egy időben, este fél nyolckor, Újvidék sétálóutcájának egyik ablakából mondtuk el véleményünket az utcán ácsorgó tömegnek. A rendőrség nem zaklatott bennünket, azt hiszem, röhögött rajtunk, esetleg azt gondolhatta, hogy ámokfutók vagyunk. De nem is annyira az állam, mint inkább a társadalom lett represszív. Rövidesen eltávolítottak a munkahelyemről (dramaturg voltam a televízió drámai osztályán), majd évekig munkanélküliként tengődtem, és abban a brutalitással teli időben mi mást tehettem, mint írtam a „gyöngéd naplójegyzeteket”, telis-tele önreflexióval. Aztán a Soros Alapítvány újvidéki irodájába kerültem.

Izgalmas időszak következett. Még magyar szempontból sem lehetett eseménytelenségről beszélni. A Magyar Tanszéken beindultak a színvonalas posztgraduális stúdiók. Tény, hogy pár száz kilométerre Újvidéktől dörögtek az ágyúk, ám a Magyar Tanszék amfiteátrumában Balassa Péter magasröptű irodalomelméleti előadásokat tartott. Abban az időben ugyanis néhányan úgy gondoltuk, hogy a Vajdaságban a szellemi színvonal megőrzésével távlatot tudunk biztosítani a maradásra; később azonban a politikusok és az anyaországi illetékesek jobbnak tartották az elvándorlást, a végleges áttelepülést stimulálni. Heller Ágnes, Kis János, Eörsi István, Konrád György, Radnóti Sándor, Tamás Gáspár Miklós részvételével telt ház előtt, komoly filozófiai tribünök megrendezésére került sor. Az előadásokat tömegesen látogatták a szerb fiatalok is, minek következtében Magyarország vonzereje hirtelen megerősödött. Az ellenzéki szerb értelmiségiek szemüket Budapestre vetették. Mészöly Miklós már gyengélkedett, azonban telefonon beszéltem vele, és felkértem, nem lenne-e kedve Újvidékre látogatni. Azonnal elfogadta a meghívást, és rögtön indult is, emlékszem, Fodor Gábor és Vágvölgyi B. András társaságában. Az akkor még fiatalnak számító Losoncz Alpár szerb nyelven filozófiai folyóiratot szerkesztett, amelynek még a belgrádi sajtó is a csodájára járt. Tartalmas időszak volt. Csak néhány mozaikkockával próbáltam felidézni azt a pezsgő szellemi életet, amely a szörnyűségek ellenére született meg. Az üzletek üresek voltak, még tejet sem lehetett venni, de virágzott a könyvkiadás. Minden hihetetlenül gyorsan változott, a korszak nem a regényírás ideje volt, emiatt belevetettem magam a közéletbe. Naplót vezettem, néhány fragmentum a horvátországi háború előestéjén megjelent a zágrábi *Danas* című hetilapban. Milošević sorra veszítette a háborúkat, míg végül bekövetkezett a NATO légitámadása. Maradtam, sőt a bombák hatása alatt fogalmazódott meg bennem az *Exterritórium*, amelyben számot vettem saját életemmel, illúzióimmal, a zsákutcás történelemmel, melynek kortársa voltam. Milošević elvesztette utolsó hadjáratát. Vállvetve buktatták meg a liberális demokraták, a kozmopolitaként megbélyegzett értelmiségiek és a titkosrendőrség, a nacionalisták és az alkotónai alakulatok hadfiai. Megjelent a fiatal ellenzéki mozgalom, az Otpor, amellyel a Soros irodán keresztül jó kapcsolatot tartottam fenn. Egy nap azzal az ötlettel hozakodtak elő, miszerint nem engedhetik meg, hogy Milošević avassa fel a NATO által lebombázott, majd újjáépített hidat. Hitetlenkedve néztem őket, és azt találtam mondani, hogy ehhez legalább húszezer polgárt kell mozgósítani. Magabiztosan válaszolták, hogy ők bezzeg negyvenezer fognak mobilizálni, mire én ekkora tömeg összehozását lehetetlennek tartottam. Nekik sikerült. Reggel kezdték a mozgósítást, délben már a Zsidó utcán

vagy negyvenezer ember vonult végig. A Soros Alapítvány második emeleti teraszáról kétkedve bámultam a kígyózó emberáradatot, nem hittem a szememnek. Az erkély előtt haladt el a kis teherautó, amelyen a hangosítás meg az Otpor vezetői voltak, akik innen irányították a tömeget. Mivel jól ismertek, cinkosan, hogy a mögöttük kígyózó fiatalok ne vegyék észre, kissé megemelték ökölbe szorított kezüket, ami egyébként az Otpor jele volt. Ezzel a gesztussal jelezték, hogy nekik volt igazuk, és nem nekem. De a tömeg észrevette a cseles mozdulatot, és követte a vezetők kézmozdulatát. Ekként tízezrek vonultak el a Soros iroda előtt sugárzó tekintettel és magasba emelt ököllel. Álltam az erkélyen, lélegzet-visszafojtva, mozdulni sem mertem, nehogy kifütyüljenek. Közben rettegtem, mert attól féltam, hogy percekben belül a titkosrendőrség beront az irodába. Amint elvonultak a demonstrálók, bezártam az ajtót, és a nap hátralevő részét utcai csatangolással töltöttem. Hajnalra a város polgárai elfoglalták a hidat. Másnap délután Belgrádban a tömeg felgyújtotta a parlamentet, majd az állami televízió épületét is, és megbuktatta Miloševićet. Naplójegyzeteimben azt írtam, hogy újra győzött a nacionalizmus (az ezekben az években vezetett napló megjelent magyarul is, szerbül is). Abszurditásnak tűnt, azonban néhány évvel később mégiscsak beigazolódott, mert miután Zoran Đinđić kormányfőt meggyilkolták, az agónia kezdődött előlről. Đinđićet előzőleg – az úgynevezett demokratikus változások előtt – jól ismertem. A nyolcvanas években a *Književne novine* című, kéthetente megjelenő, akkor még erőteljesen Milošević-ellenes irodalmi újságban közöltük mindketten az írásainkat. Aztán 1990-ben megjelent egy könyve, miközben az akkoriban alakult Demokrata Pártnak Zoran volt a titkára. Mivel Újvidéken szinte mindenki elutasította a kötet promócióját, Đinđić kiadója rám fanyalodott. Vállaltam, bár duzzogtam, mert elvből nem szívesen mutattam be pártvezetők könyveit. A bonyodalmak azonban ezzel még közel sem értek véget. Egyetlenegy kulturális intézmény sem akart a rendelkezésünkre bocsátani termet, ezért egy kis magán-könyvkereskedésben rendeztük meg az estet, ahova mindössze tizenöt széket lehetett elhelyezni. Tizenhárom ember jelent meg, köztük egy, talán kettő egész biztosan a titkosrendőrségből érkezett, mert Đinđićet a rendszer már akkor fő ellenségének tartotta. Az est utáni kötetlen beszélgetéskor mondtam neki, hogy az esélyünk nullával egyenlő, mire ő letorkolt, és magabiztosan azt válaszolta: ne izgulj, pár év múlva megbuknak! Tíz esztendő elmúltával buktak meg. Pontosan 2000. október 5-én, a nevezetes újvidéki hídavatás után. Đinđić kormányfő lett. Belgrádban sor került a szerb PEN közgyűlésére, amelyen megjelent Konrád György is, a nemzetközi PEN elnöke. Vacsora után az asztalunkhoz lépett Đinđić pártjának alelnöke, Miodrag Perišić, és Konrád jelenlétében

a mellemnek szegezte a kérdést, miszerint a kormányfőt érdekelné, milyen tisztséget akarok. Választhatok! Azt válaszoltam, semmilyen, írni akarok. Folytattam a naplóírást, naplójegyzeteim magyarul egy kis magánlapban, a *Családi Körben* jelentek meg, amelyet nem támogatott sem a szerb kormány, sem az anyaországi alapítványok. Đinđić könyvét egy magán-könyvkereskedésben mutattam be, így is folytattam. Közben az új regényemet, a *Slemil árnyékát* (avagy *Schlemihl árnyéka*) írtam, kezdtem az egyik változattal elégedetlen voltam, erre belevágtam egy másikba, majd egy harmadikba, most a negyediknél tartok. Nehezen, vagyis sehogy sem haladtam a kézirattal, csak évek múlva, 2006-ban, a berlini DAAD ösztöndíjasaként sikerült a végére járnom. Ezt a változatot már nem kell elvetnem, bízom benne, hogy egy év múlva végre az „utolsó kézzel” is elkészülök.

A naplók, az esszék és részben a publicisztika is előkészület tehát, önreflexió, vizsgálódás, s a kettő szorosan összetartozik. Az időtől és a helyzettől függ, hogy melyik beszédmód kerül előtérbe. Sokszor gondolok arra, hogy nem is regényt kellene írni, nem is esszét, nem is naplót vagy drámát, hanem valami mást, aminek még nincs neve. Ennek a képzelődésnek a következményei a hibrid műfajok.

– *Munkásságod különleges részét képezte egykoron a művészetelméleti alapozású teoretikus megnyilatkozások sora, az elokvens műbíráló, a színvonalas irodalomkritika, ám A vers kihívása (Forum, Újvidék, 1975) és az Ábrahám kése (Forum, Újvidék, 1988) című könyveid óta nem jelent meg hasonló tárgyú köteted. Már nem is tervezel ilyet?*

– A *Vers kihívásában* valamiféle folyamatosságot is kerestem a vajdasági magyar költészetben belül. Folyamatosságot, mert úgy láttam, hogy a kisebbségben minden nemzedék újrakezdésre kényszerül. Azért választottam a hatvanas években a költészetet, mert nemzedékeim legígéretesebb korszakában a líra volt a reprezentatív műfaj, valójában a lírában beszélhetünk nemzedékről. A versben még érezhető volt a nemzedéki ihletés, a prózában azonban már elváltak az utak. Mivel sohasem írtam költeményt, elhatároztam, hogy ezekről a versekről írok. Viszont azoknak, akik egészen nemzedékről beszélnek, javaslom, hogy olvassák el regényeinket, mert rendkívül változatos, közös nevezőre nem hozható prózavilágok tárulnak fel, szinte hihetetlen, hogy egyazon nemzedék tagjai írták. Ezt vette észre éles szemmel E. Fehér Pál, aki felosztotta a nemzedékeim megbízhatókra és megbízhatatlanokra, a helyi vezetők pedig okosan követték útmutatásait. Igaza volt. Itt Weöres Sándor is és Fėja Géza is megtalálták az értékrendjüknek megfelelő műveket. Amit azonban a *Vers kihívásában* elkezdtem, azt sohasem folytattam, hiszen időközben – legnagyobb örömömmel – jöttek a fiatal kritikusok, elméletírók, akik szakszerűbben foglalkoztak a

költéssel, mint én. Elégedett voltam, mert úgy éreztem, hogy megszabadultam egy tehertől, hiszen erre a feladatra nem olyan esszéírók, ide-oda kalandozó nyugtalan szellemű, megállapodni sehol sem képes írástudók kellenek, mint én, hanem módszeres tanáreberek. Az *Ábrahám kése* is egy kaland volt az életemben. A nyolcvanas években reménykedtem legalább valamiféle illuzorikus közösségben. Ezek az évek voltak a jugoszláviai színház legjobb pillanatai, a föld már rengett alattunk, de a színházi élet virágzott, az élet balkanizálódott, a színház európaizálódott. Én pedig úgy kapaszkodtam a teátrumba, mint az utolsó szalmaszálba. Az akkoriban még az ország legtekintélyesebb napilapjának számító belgrádi *Politika* színikritikusa voltam, ami akkoriban rangot jelentett. Később drámáimat több jugoszláviai színház is műsorára tűzte. Aztán az élet maga alá temette a színházat, én pedig kivonulásra kényszerültem. Több mint húsz évig a tájára sem néztem. Idén azonban felkérés érkezett, hogy tartsam meg az 54. Nemzeti Színházfesztivál, a Sterija Játékok megnyitóbeszédét, és legyek a fesztivál zsűrijének tagja. Azok a fiatalok, akiknek a nyolcvanas években jelentett valamit színházi munkásságom, időközben a színházi élet vezető személyiségei lettek. Nagyon jól éreztem magam közöttük, és magamban fogadkoztam, hogy ha lesz még erőm, akkor visszatérek a színházhoz. A poétákat el tudom felejteni, a színházat nem.

– *Reprezentatív publicisztikai tevékenységed, amelyet az utóbbi években különböző napilapokat és hetilapokat forgatva lehetett nyomon követni, nem pusztán tudományos igényessége és inspiratív érvérszlete miatt kiemelkedő, hanem azért is, mert olyan írások bukkantak fel benne, melyek önálló novellákként szintén olvashatók, sőt legtöbbször mintha egy-egy regény körvonalait idéznék. Előműveletnek tekintendők? Összeállítás belőlük valamiféle kompozíciót?*

– A publicisztika nagyon erős kísértésként él bennem, cetlik ezek, amelyeket azért írok, hogy őrizsem a szellemi kondícióm, meg azért is, hogy belopjak az újságokba más műfajt, a naplót, a tárcát és a kisesszét. Újabban mintha az újságok is igényelnék ezeket a publicisztika és a szépirodalom határát súroló hibrid műfajokat, sőt, legnagyobb meglepetésemre az interneten is feltűnnek. Az esszénaplónak nevezett *Wittgenstein szövegszéke* után szívesen művelem őket, hiszen jó kísérleti terepnek bizonyultak, és megújítják, átalakítják az irodalmi kánonokat is. Az elmúlt évtizedben ugyanis bizonyos modern vagy posztmodern irodalmi beszédmódok kiüresedtek, köztük olyanok is, amelyek feltűnésekor valóban izgalmas felfedezéseknek számítottak, ám amikor mindenki művelni kezdte őket, akkor olyanok lettek, mint a ragyogó szupermarketek árucikkei. Újmódi elefántcsonttoronyok születtek, amelyek azonban nem emlékeztetnek az eredeti polgárelenes elefántcsonttoronyokra. Az első szocialista ele-

fántcsonttoronyokra sem hasonlítottak, amelyek a lázadás kis odúi voltak. Később ugyanis a szocializmus összkomfortossá tette ezeket a kis elefántcsonttoronyokat, kényelmes dácsákat, villákat teremtett belőlük, ahol minden új, modern, steril és unalmas. Nos, ilyenek a mai elefántcsonttoronyok. Pályám során mindig úgy éreztem, hogy ha egy ilyen elefántcsonttoronyba kényszerítenének, nem tudnám elviselni ezt a kényelmet. Ezek a kis írások jelzik, hogy merre menekülök, apró morzsák ezek, Juliska morzsái.

– *Az 1980-as évek Vajdaságában nem közölhettél, idegen nyelven kiadott műveid csak késéssel jelenhettek meg az anyanyelveden. Mindenféle támadások kereszttüzébe kerültél, alaptalan vádakkal illették és illetnek ma is. Akadnak, akik véd- és dacszöveget körtve a múlt traumáját, a kiszolgáltatottságot, saját kisstülőségüket egy olyan ellenszenves, önfelmentő színjátékban vélik megragadhatónak, amelyben mindenáron neked juttatnák az ármánykodó főszerepét. Visszahúzódasz, vagy miként eddig is tetted, türelemmel vitába szállsz a korrekt, tárgyilagos párbeszéd reményében?*

– Emberileg nagyon nehéz erre a kérdésre válaszolni, de kísérletet teszek rá. Azért nehéz, mert közel két évtizede zajlik már a kisebbségi mártíromsági diskurzus, amely néha egészen abszurd. Ez a történet arról szól, hogy mindenkit üldöztek, természetesen legfőképpen kisebbségi mivolta miatt. A magyarországi visszhangból arra a következtetésre jutottam, hogy a vajdasági magyar irodalomban legnagyobb üldöztetésnek azok voltak kitéve, akik magas állami és párttiszségeket viseltek. Ilyenkor a legszívesebben azt mondanám, hogy engem nem üldözött senki, hanem Tito marsall kegyeltje és kebelbarátja voltam. Az utóbbi ugyan nem igaz, de azt sem állítanám, hogy állandó üldöztetésnek voltam kitéve. Azt nem tudom, hogy mi történt a pártbudoároknak, hogyan üldözték egymást a funkcionáriusok, de ebben a szituációban némi übös vonást ismerek fel. Voltak kellemetlen éveim vagy évtizedeim, de szerencsésen túléltem mindent, egzisztenciálisan nem voltam fenyegetve, legfeljebb nem vásároltam tengerparti vikendházat (pedig mindig a tengerről álmodoztam) és autót (pedig az utazás az életemem), nem kaptam lakást, hanem bankkölcsönre vettem, tehát a privilégiumokat átengedtem az üldözötteknek. De ha így volt, akkor a titói rendszer nem is volt olyan átkos és gonosz, mint ahogy egykori funkcionáriusai állítják. Ha voltak gondjaim, akkor azokat én provokáltam ki, mert nem voltam elég megfontolt és bölcs. Az *Egy makró emlékiratai* döcögve jelent meg, saját nemzedékem tehetséges tagjai is elhatárolódtak tőle, ami nagyon fáj, és megingatta az önbizalmamat. Végül azonban Weöres Sándornak köszönhetően megjelent, és az akkor éledező új magyar prózaírói hullám egyik-másik írója felfigyelt rá, és ezáltal túlélte a perpatvarokat. A magyar nyelvű kötet megjelenését az is elősegítette,

hogy Aleksandar Tišma, az egyik legrangosabb szerb író elhatározta, hogy lefordítja szerb nyelvre, és kiadja az egyik általa szerkesztett rangos könyvsorozatban. Ez megnyitotta a kapukat előttem más szerb és horvát kiadók előtt is. Az *Áttüntetések* egy regénypályázaton négy másik regénnyel kiadásra javasolta a zsűri, a négy időben megjelent, az *Áttüntetések* csak egy éves késéssel, 1984-ben. Szerb fordításban, Tišma javaslatára, 1983-ban jelent meg. „Viaskodtam” a szerkesztővel, aki egyébként nekem adott igazat, és végül is nem törölték az inkriminált részeket. A privát lakásán egy évig jól elcsevegtünk, hogy a főnöke és igazhitű kollégái ne vegyék észre, nem a kéziratot dolgozunk. A *Parainézis* már 1987-ben megjelent szerbül, magyarul csak 2003-ban, de ezzel a késéssel sem vesztettem semmit. Az igazsághoz tartozik, hogy a *Parainézis* közel hat évvel későbbi megjelenésében ludas vagyok én is, részben azért, mert időközben elment a kedvem a megjelenéstől, részben azért, mert korán, még 1985-ben kezdtem számítógépen írni, és a szövegszerkesztők szüntelen váltakozása elnyelte a *Parainézist*. Végül egy informatikus barátom addig konvertálta a régi szövegszerkesztővel és a Commodore-ral írt kéziratokat, hogy újra elővehettem saját regényemet. Esszéim a nyolcvanas években nem jelenhettek meg magyarul a Vajdaságban, még az *Új Symposion*ban sem. Ljubljában szlovénül és Belgrádban szerbül viszont igen. Azonban újra a szerencse kísért, mert Szederkényi Ervin beszélgetésre hívott, miután a *Jelenkor* kiváló magyar írók társaságában folyamatosan hozta esszéimet. Végre, Magyarországon is közölték az írásaimat. Halála után Csordás Gábor folytatta azt, amit Szederkényi Ervin kezdeményezett. Könyvkiadót alapított, és több értékes szerző társaságában megjelentette az én könyveimet is. Végül a magyarországi rendszerváltás mentett meg, mert a Cserépfalvi kiadta a kallódó esszéimet, majd a T-Twins a *Wittgenstein szövevszékét* jelentette meg. Úgyhogy nem panaszkodhatom, nem voltam se hős, se üldözött, se mártír, inkább valamiféle bácskai Švejk, akinek voltak kis kalandjai az időnként kényelmes, urambátyámos, puha balkáni diktatúrában. Beteljesült Konrád György jóslata. 1992-ben eltávolítottak a munkahelyemről, az újvidéki televíziótól, ahol a drámai szerkesztőségben dramaturg voltam. Szabad voltam, mint a madár. Pestre utaztam, és arról elmélkedtem, mi lesz velem, mihez kezdjek. Konrád azonban megnyugtató. Mindig valahogy lesz, amíg a tollat tudod tartani a kezében. De ennél is fontosabb, hogy visszanyerd a nyugalmad. Senki sem zaklat, még a barátok sem telefonálnak. Boldog órák várnak rád. Így is történt. A *Népszabadság*-ba és a *Beszélő*-be írtam tárcákat, cikkeket és kisnovellákat, a fiókomban gyűltek a kéziratok. A támadások negyven évvel ezelőtt felzaklattak, de most már nem. Megmondom, hogy miért. 1994-ben gyanús körülmények

között az utcán holtan találták az egyik ifjúkori barátomat. Akkoriban sok ilyen gyanús halálról hallottam Szerbiában. Elhatároztam, hogy megjelenek az újvidéki temetőben, részt veszek a temetésén. (Sajnos, egyre több barátom nyugszik ott.) Csak néhányan gubbasztottunk a koporsó mellett, ahol Mirko Čanadanovića bukkanam, aki egészen fiatalon, 1968 körül a vajdasági Kommunista Szövetség elnöke volt. Valami szerepe lehetett az *Új Symposion* 1971. évi betiltásában, bár hiszem, hogy ez nem volt ínyére, mert már akkor ő is feketelistára került, kiűzetése nem sokat váratott magára, kegyvesztett lett, mert a verdiktum szerint liberális volt. Megpillantott, és elismeréssel vette tudomásul, hogy volt bátorságom megjelenni. De sebjaj, ellenségeiddel valahogy majd kidülözöl, csak a barátaitól óvakodj, mondta. Nem tudom, hogy ellenségek voltunk-e egykoron, de biztos, hogy ellenfelek, legalábbis addig, amíg hatalmon volt. De az ellenségek kérdésében eltalálta az igazságot. Lehet, hogy a barátok kérdésében is, mert sok olyan dolgot tudhatott, amit én a mai napig sem. Az ellenségeimet megszoktam, s nem is vélem, hogy haragjuk személyes jellegű. Nem, azt gondolom, hogy „elvszerűek”, hiszen a nyilak a hatalom oldaláról jöttek és jönnek ma is (a kisebbségi kulturális elit többségében beépült a kisebbségi hatalomba), s a hatalom sohasem szereti, ha porszem hullik a finom érdekgépezetbe. Ilyen porszem vagyok én is, nincs semmiféle tisztségem, hatalmam, azonban időről időre méltatlankodom, tehát hálás célpont vagyok. A lényeg, hogy mindent túléltem. Nem merném a számra venni azt a szót, hogy elhivatottság, csupán arról van szó, hogy nem akartam senkinek se gazsulálni. Az irodalommal sem. Amikor az avantgárd kihívás és lázadás volt, az új világ felfedezése, akkor szenvedélyesen avantgárdpárti voltam. Amikor meg akarták vásárolni, akkor *Ne hagy magad, avantgárd* címmel írtam egy esszét, jelezve, hogy ebben a játékban rám ne számítsanak. Amikor megszelídítették, akkor beláttam, hogy keményebb anyaggal, durvább vésővel kell dolgozni.

– *Legújabb regényed részletei már folytatásokban olvashatók. Mikorra várható a teljes megjelenés?*

– Évekkel ezelőtt a *Holmiban* publikáltam a *Bevezetés a fattyúregénybe* című, naplójegyzetekkel és kisesszéekkel feldúsított novella-fragmentumokat, míg az írás közben több könyvre bomlott: az egyik a *Neoplanta, avagy az ígéret földje*, amellyel őszig elkészülök, a másik a *Slemil fattyúja* (vagy *Schlemihl fattyúja*, mert Chamisso hőséneke nevével is játszókatok), amelynek a végére talán jövőre teszek pontot.

Egy szerb Madách-fordító elfelejtett magyar–délszláv kapcsolattörténeti kutatásai

Svetislav Stefanović és magyar kötődései

II. rész

Svetislav Stefanović harmadik, népköltéssel kapcsolatos magyar–délszláv kapcsolattörténeti tanulmányát 1939-ben tette közzé ugyanabban a szerb népköltészeti folyóiratban, mint az előbbi kettőt.⁷¹ Címe: *A magyar történelem két eseménye népköltészetünkben. 1. A várnai csata. 2. Sabác viadala.* alcímmel. Tanulmányának első részében ismét olyan témát érint és olyan következtetéseket von le, ami nem nyerte el a szerb népköltészet kortárs kutatóinak tetszését. Tanulmányának elején ismét emlékeztet arra, hogy a délszláv hosszúsoros énekekben, a bugaršticákban számos magyar történelmi esemény és számos magyar hős került megéneklésre. Ulászló király és Hunyadi János (a szerb népköltészetben: Sibirjanin Janko) és köre több hosszúsoros énekben felbukkan, s ezek később tíz szótagos versformájú hősénekekben is megtalálhatóak. Ezt követően szemlét tart azok felett a motívumok felett, amelyek a hosszúsoros énekekben Ulászló királyhoz kötődnek, a rigómezei hősdalciklushoz tartozó énekekben pedig a szerb fejedelemhez, illetőleg a szerb vitézekhez. A közeli párhuzamok és a közeli vagy hasonló motívumok vizsgálata a hosszúsoros hősénekek Ulászló királyhoz kötődő ciklusában, valamint a rigómezei hősdalciklus epikus tízesekben megvalósult szövegeiben külön figyelmet érdemel, de mint írja, ezzel a kérdéssel ezen a helyen nem kíván foglalkozni.

Ezután közli, hogy az 1444-es várnai csata⁷² motívumait szándékozik megvizsgálni, amelyek „szétszóródva jelennek meg bugaršticáinkban”,

⁷¹ STEFANOVIĆ 1939.

⁷² A tanulmány folyóiratközlésében a várnai csata éve tévesen: 1441. Stefanović a tanulmány különnyomatában, melyet az újvidéki Szerb Matica könyvtárának küldött dedikálva, a dátumot 1444-re javította ugyanazzal a tollal, amivel az ajánlást írta. Magam is ezt a javított példányt használtam.

majd tételesen felsorolja (Valtazar Bogišić szövegkiadása⁷³ énekeinek sor-számaira hivatkozva) azokat az énekeket, amelyekben a várnai csata és Ulászló király neve említésre kerül, illetve ennek nyomai megállapíthatóak. Négy ilyen szöveget azonosít, ezeknek címét is megadja, ugyancsak Bogišić alapján. Egyébként megjegyzi, hogy a várnai ütközet a keresztények számára tragikusan és szerencsétlenül végződött. Ezt követően fejti ki azokat az elképzeléseit, amelyek kapcsolattörténeti szempontból fontosnak tarthatók. Ezt idézni kell: „Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy bugaršticáinkban sehol sem említik Várnát, az ütközet és minden részlete áthelyeződött a Rigómezőre (Kosovóra), valószínűleg a keresztények első tragikus veresége nyomán kialakult már élő hagyomány nyomán; a bukás a mi Lázár fejedelmünk alatt történt, ez a hatás aztán megerősödött az 1448-as második rigómezei csata hatására, amelyben Sibinjanin Jankó volt a vesztes, s amelyben Sekula valóban elesett. A hely megváltoztatása ellenére a várnai ütközet összes többi részlete költői-történeti hitelességgyanánt megőrződött ezekben a hosszúsoros énekekben; Ulászló király neve (a szövegekben kralj Vladislav), ő valóban elesett Várnánál; sikertelen támadás a szultán sátora ellen a csata előtt (hogy a szultán halálával zűrzavart okozzanak a török seregben, ez magyarázza Miloš Obilić tettét is, s nemcsak »merényletként« mutatja be, ahogy értelmezni próbálták, hanem ez szokásos hadiravaszág, illetőleg haditaktika); Hunyadi-Sibinjanin Janko szerepe, valamint más apróbb motívumok.

Hogy történelmi eseményről van szó a várnai csata részleteivel, arra a bizonyíték Ulászló király személye és környezete, valamint a csata részletei, s mindez szerencsés módon énekebe lett foglalva egy görög kortárs és úgy látszik, a csata részvevője jóvoltából. A szerző Paraszpondülosz Zótikosz, akinek énekével a magyar tudósok foglalkoztak, elsősorban Ulászló magyar király, Hunyadi János és az ő törökellenes háborúik miatt.⁷⁴ Ezt követően Stefanović ismerteti Zótikosz thrénoszának magyar fordításait, kiadásait és a vele foglalkozó magyar bizantinológusok munkáját.⁷⁵

A folytatásban elmondja, hogy őt Zótikosz verses szövege, melyet egyébként a várnai csatával kapcsolatos legfontosabb történeti – kortárs – dokumentumnak tartanak, „népköltészetünk”, tehát a szerb népköltészet (hősepika) szempontjából érdekelte, hisz a várnai csata, mely a szerb verses epikában átruházódott a rigómezei hősdalciklusra, ebben a görög énekekben részletes leírást nyer, s ennek alapján azonosíthatóak a várnai csata

⁷³ BOGIŠIĆ 1878.

⁷⁴ STEFANOVIĆ 1939. 35–36.

⁷⁵ Ugyanott 36.

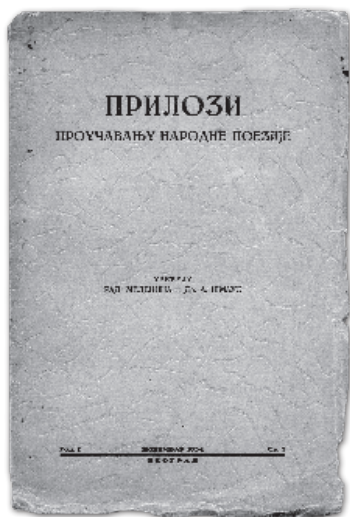
részletei, amelyek szétszóródva felbukkannak a megjelölt bugaršticákban. Büszkén állapítja meg, hogy Zótikosz énekének ilyen szempontú értékeire eddig még senki sem mutatott rá. (1939-ről van szó, amikor Stefanović dolgozata megjelent.) Bemutatja a Zótikoszról akkor ismert legfontosabb adatokat, elsősorban Pecz Vilmos és Moravcsik Gyula dolgozatai és fordításai nyomán. Szerinte a szövegből kihámozható legfontosabb faktográfia a következő: Zótikosz elmondja, hogy a csata részvevője volt, egy erdőben elrejtőzve szemlélte az eseményeket. A csata hajnaltól este kilenc óráig tartott. A magyarok először támadást intéztek a szultán sátora ellen, de visszaverték őket. Ezután még néhány magyar támadás volt, amit a törökök egyetlen ellentámadással visszavertek, majd a magyarok rettenetes vereséget szenvedtek, ebben a harcban a király (Ulászló) is elesett. A király halálának leírása: egy görög eredetű janicsár, Hamuzasz nevű, előbb fejével rávágott a király lovának első lábára, mire az orra bukott, s a király is leesett róla. Erre a janicsár fejét vette Ulászlónak, majd a királyi főt lándzsájára tűzte.

Stefanović (nyilván a maga kora szerb olvasói számára, hisz Zótikosz éneke nem volt meg szerb fordításban, s maga is a magyar fordítást használta), részletesen összefoglalta az ének tartalmát, amit itt nem szükséges adni, hisz Zótikosz thrénosza magyar fordításokban hozzáférhető.⁷⁶ Lényeges, hogy a szövegben a magyar Ulászló király Bernát néven kerül említésre, a többi név megfelel a történeti neveknek. Ezt követően hosszan vizsgálja azokat a bugaršticákat, amelyekben a várnai csata részletei és motívumai fordulnak elő, de már átalakult formában a rigómezei csatához kötődő formában. Tanulmánya első részének végén Stefanović ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy a korai délszláv népköltészet vizsgálata során a szomszéd népek dokumentumait szükséges elsősorban áttanulmányozni, főleg a kései bizánci irodalmat és a török forrásokat. Utal továbbá arra is, hogy egyre inkább szükséges a szomszéd népek népköltészetének és történelmének összehasonlító vizsgálata, amennyiben azok anyagot és szempontokat szolgáltatnak a szerb népköltészet kialakulásához. Itt elsősorban a szomszéd népek hősköltészetére és történeti személyiségeire gondol, illetőleg a történeti források vizsgálatára.

Tanulmányának második részében Stefanović újra visszatér két évvel korábban már érintett témájához, a *Sabác viadala* című 15. századi magyar történeti énekhez. Időközben ugyanis valaki felhívta a figyelmét

---

⁷⁶ Zótikosz szövegének legutóbbi kiadása, Pecz Vilmos fordításában: *Thrénosz a várnai csatáról*. In: HADZISZ (vál.) 1971. 123–137. Ugyanott alapvető adatok a műről és szerzőjéről/szerzőiről: 122.

Itt jelentek meg Stefanović kapcsolattörténeti tanulmányai

arra, hogy Vuk Karadžić népköltési gyűjteményének 5. kötetében, mely Karadžić halála után jelent meg a hátrahagyott és általa fel nem használt – tehát kötetekben ki nem adott – verses epikai anyagból rendeztek sajtó alá, két verses szöveg összefüggésbe hozható a Mátyás király által ostromlott Sabác tematikájával. Az egyik (az 537. számú) a *Mátyás király és Vuk despota* címet viseli, a másik (az 538. számú) az *Ismét ugyanaz* című. Az egyikben említésre kerül Sabác neve, a másikban csupán „egy Duna menti város” kerül említésre. Névvél szerepel azonban mindkettőben Mátyás király és Vuk despota. Mivel ezeknek a verseknek nincs magyar fordítása, később e szövegeknek nem műfordítás szintű magyar változatait közlöm saját fordításomban.

Ezt követően Stefanović hosszan kitér olyan mikrofilológiai kérdésekre, amelyek érintőlegesen találkoznak csak a *Sabác viadala* történeti ének tematikájával: hosszan tárgyalja Dóczi Péter névváltozatainak kérdését a délszláv népköltészetben, közben a *Mátyás király és Dojcsin Petár* című közismert ének versformájáról és tartalmi jegyeiről értekezik, végül megállapítja, hogy a Karadžić hagyatékából kiadott két verses szövegnek nincs köze a magyar történeti énekhez, hisz azok voltaképpen a népköltészetben ismert fogalom, a széténeklés tipikus példái, s csupán emlékét őrzik az egykori sabáci várostornak, egyben olyan megállapításokat is tesz, amelyek fontosak: utal arra, hogy Zótikosz történeti éneke és a magyar *Sabác viadala* is voltaképpen száraz tudósító ének, amely számunkra inkább a benne foglalt faktográfia miatt fontos, népköltészeti értékéről egyiknek sem lehet beszélni, ezzel szemben a tartalmi vonatkozások tekintetében széténekelte igazi népköltészeti alkotások, tehát a várnai csata esetében a

délszláv hosszúsoros énekek és a későbbi rigómezei hősdalciklus darabjai (melyekre áttevődtek a várnai csata részletei), továbbá Sabác esetében a száraz és költői értéket nem képviselő Sabác viadala, valamint az a két szerb népi ének, amely csak távoli emlékként utal Mátyás várostromának emlékére, ám népköltészeti minőségei vitathatatlanok.

Amit közben Stefanović tanulmányában elmond a *Sabác viadala* tartalmi jegyei és egyes név szerint is emlegetett személyek kapcsán, az ma már a magyar olvasó számára közismert⁷⁷, a kor szerb olvasóinak azonban általában ismeretlen és új volt. Íme az a két szerb verses szöveg, amely bizonyos vonatkozásokban Mátyás király sabáci várviadalához köthető. A fordítás általában hűen követi az eredeti szótagszámait, rímelése azonban a fordításnak ezen a szintjén nem volt megoldható. Ez az utóbbi minősége a két verszetnek is arra vall, hogy nagyon kései, tehát 19. századi, legfeljebb 18. századi keletkezésű alkotásokról van szó.

Mátyás király és Vuk despota

*Jó bort iszik Mátyás király,
az ország ura,
A bort hordja jó kenéz Vuk,
a tüzes sárkány.
Imígy szóla Mátyás király,
az ország ura:
Jobban szolgálj Vuk kenézem,
lányomat adom,
Minden várat elfoglaltam
a Duna partján,
Csak egyet nem, a kis várat
Sabác városát.
Hej, Vuk kenéz, karvalymadár,
legott csapj le rá!
Legott cárom, jó nagyuram,
mintha játszanék,
Csak adj alám némi hadat,
csak öt ezeret,
S adjad nekem az új Zetát,
meg Novi Bazárt,
S adjad nekem azt a csúcst,
meg némi lőport,*

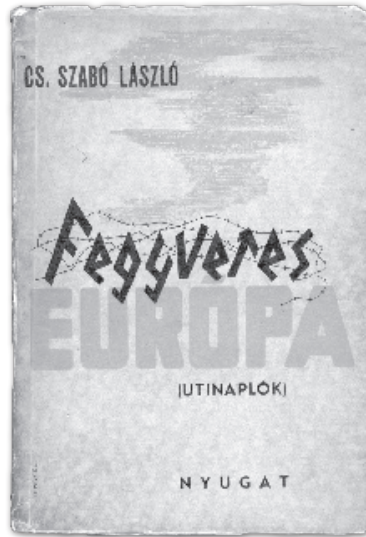
⁷⁷ Lásd: IMRE 1958.

*Messzehordó lumbardákat
várfalt rontani!
Amit jó Vuk előszámlált,
Király megadá.*

Ismét ugyanaz

*Dicsekedett Mátyás király,
az ország ura,
Hogy elivott száz dukátot,
s arany buzogányt,
A jó lovat maga alatt,
mindent egy napon.
Amott, mondják, Duna mentén,
volt ottan egy vár,
Úr nevében, magam kínján,
majd elfoglalom.
Hej, Vuk kenéz, karvalymadár,
lecsapnál-e rá?
Legott, király, mért ne tenném,
ámde hallgass rám:
Adjál nekem lőport s ólmot,
háromsajkányit,
Messzehordó lumbardákat,
várfalt rontani,
És elküldte Péter mestert,
álgyút önteni.
Először lőtt Péter mester,
várat rontani,
Másodszor lőtt Péter mester,
nem rontotta le,
Harmadszor lőtt Péter mester,
a várfal leromlott.
Nővéretek engem szeret
a mai napon.*

Legjobb tudomásom szerint Svetislav Stefanović 1939 után, tehát él-
tének még hátralevő öt esztendejében, több magyar–délsláv népköltészeti
kapcsolattörténeti tanulmányt nem tett közzé. Igaz, munkásságának teljes
bibliográfiája nem jelent meg.

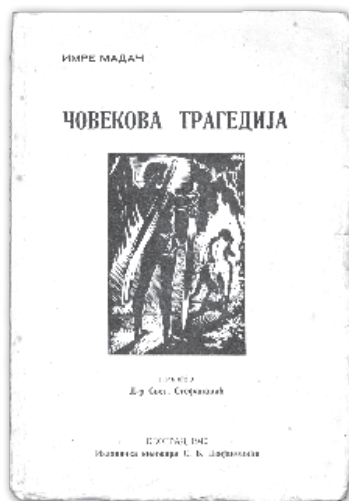
Cs. Szabó kötetének címlapja

Ez azonban nem jelenti azt, hogy érdeklődése a magyar kultúra (a magyar irodalom) irányában megszűnt volna.

(Európa 1939-ben már érezte a közelgő világháború előszelét. Ebben az évben jelent meg Budapesten Cs. Szabó László *Fegyveres Európa* című útinapló-kötete⁷⁸, amelyben az író jugoszláviai, lengyelországi, ausztriai, franciaországi, olaszországi útjairól számol be naplófeljegyzések formájában, a háborús fenyegetettség képeit villantva fel. Jugoszláviai útján Cs. Szabó Belgrádban is járt, találkozott Veljko Petrovićyal és Svetislav Stefanovićyal is. Igaz, mindkét szerb író nevét csupán nevük kezdőbetűivel jelezve, de úgy, hogy azt a mai olvasó könnyen dekódolja. Stefanovićről írja: „S. St.-nál. Csendes, ősz ember, Madách harmadik szerb fordítója, azt mondják, a legjobb.”⁷⁹ Kelet-Közép-Európa térképén ekkorra már alapvető változások következtek be. 1938. november elején a magyar katonaság bevonult a Csehszlovákiától visszacsatolt felvidéki területekre, 1939 márciusában pedig bevonul a magyar hadsereg a Kárpátaljára is. Küszöbön állt Erdély egyes területeinek visszacsatolása is. Ilyen körülmények között a Jugoszláv Királyság egén is gondok felhői gyülekeztek, hisz a trianoni békeszerződés után a Magyarországtól elcsatolt Délvidék, 1939-ben a Szerbia északi részeként számon tartott Vajdaság magyar lakossága is a visszacsatolásban reménykedett. Hátravolt azonban még egy esztendő, mielőtt még Belgrádban aláírták volna a Magyar Királyság és a Jugoszláv Ki-

⁷⁸ CS. SZABÓ 1939.

⁷⁹ Ugyanott 33.

A Madách-fordítás címlapja

ráltság közti örök barátsági szerződést, amit aztán csak négy hónap múlva követett a Délvidék katonai visszacsatolása.)

Ez volt nagyjából a kelet-közép-európai helyzetkép, amikor Svetislav Stefanović éppen Budapesten tartózkodott, s a *Magyar Nemzet* című napilap (igaz, nem a legelőkelőbb helyen, hanem a sportoldalon) mintegy egyharmad lapoldalmi interjút készített vele.⁸⁰ Nincs tudomásom róla, hogy ezt az interjút ez idáig ismerte volna a magyar–szerb (irodalmi) kapcsolattörténeti irodalom, a Stefanovićtyal foglalkozó szerb irodalom pedig végképp nem, ezért az ebben foglalt adatokat a továbbiakban kamatoztatni fogom.

Innen megtudjuk, hogy Stefanović 1939. március 12-én fogott hozzá Madách *Az ember tragédiája* című remekművének fordításához, sőt azt is megtudjuk, hogy a fordítás ötlete Mohácsi Jenőtől, a Tragédia német fordítójától származik. Stefanović mondta el Mohácsinak, hogy addig (1939-ig) a Tragédiának már két fordítása jelent meg szerbül: Jovan Jovanović Zmajé, a 19. századból és Vladislav Jankulové, amely 1938-ban jelent meg Szabadkán a *Kalangya* kiadásában. A kéznél lévő Jankulovfordításból Stefanović részleteket olvasott fel Mohácsinak mintegy azt szemléltetendő, hogy a zombori ortodox esperes fordítása terjedelmesebb az eredetinél, tehát színpadi előadásra alkalmatlan. Ekkor buzdította Mohácsi Jenő a szerb íróat az új fordítás elkészítésére.

Stefanović az ötlettől felbuzdulva két hét alatt már jelentős részt fordított le a műből, egy részletét közzé is tette a belgrádi *Smerna* című folyó-

iratban. A július végén megjelent interjúban Stefanović már kijelenti, hogy „most már elkészültem vele”. Tehát 1939 nyarának derekán elkészült *Az ember tragédiája* új szerb fordítása, és megjelenésre várt. Stefanović az interjúban azt is kijelentette: „Abban reménykedem, hogy a belgrádi Nemzeti Színház nemsokára műsorába iktatja a nagy magyar drámai költeményt.” Az interjú ismeretlen készítője azt is leírja, hogy: „Megtudom Stefanovics doktortól, hogy Petrovics Velko, a Belgrádi Rádió műsorigazgatója, aki magyarul is jól tud, legközelebb a belgrádi rádióban akarja előadatni Az ember tragédiáját vagy legalább egyik részét.” (Ha ezúttal is előreszaladhatok egy kissé az események menetének tárgyalásában, már itt jelzem, hogy a Tragédiát, amelynek teljes nyomtatott szövege 1940 őszén jelent meg könyv alakban, a belgrádi Nemzeti Színház nem mutatta be, hisz alig fél év múlva bekövetkezett Belgrád német bombázása, majd megszállása, a Délvidék magyar visszacsatolása. Mindez nem tette alkalmassá Madách művének színrevitelét a szerb fővárosban. A megszállást követő kommunista diktatúrában pedig Stefanović, a fordító fasiszta kollaboránsnak minősült, tehát pláne nem. Arra viszont utal Stefanović a szerb Madách-könyv előszavában, hogy [a Tragédia] „rendkívüli sikerrel bemutatásra került a rádióban is, ily módon néhány stilizált jelenet a belgrádi rádióban is”. Itt még Stefanović azt is elmondja, hogy „bemutatását belgrádi színpadon is tervbe vették”.)

Svetislav Stefanović magyar kapcsolatainak mai vizsgálója elgondolkozhat azon, hogy 1939 áprilisában a budapesti Cs. Szabó László kitől hallotta, hogy a belgrádi szerb író „Madách harmadik szerb fordítója, azt mondják, a legjobb”? Hisz akkor még Stefanović a Tragédia fordításának csak az elején tartott. Elképzelhető, hogy Belgrádban járva Veljko Petrović mondhatta ezt neki, vagy már Pesten hallhatta Mohácsi Jenőtől. Tudjuk, hogy akkor Cs. Szabó a Budapesti Rádió irodalmi osztályának vezetője volt, Veljko Petrović pedig a Belgrádi Rádió műsorigazgatója. A két rádiós szerkesztő író belgrádi beszélgetése során jöhetett szóba a kérdés? Ma már nem tudható. Mintegy bő egy esztendő múlt el a pesti interjú és a Tragédia új fordításának belgrádi megjelenése között. Madách műve 1940 őszén jelent meg a belgrádi Cvijanović Kiadó gondozásában.⁸¹ Meglepő, hogy az akkor már multimilliomos belgrádi vezető könyvkiadó, Geca Kon, akinek magyar kapcsolatai is voltak (Csongrádon született, s eredeti neve Kohn Géza volt), nem lett a Madách-könyv kiadója. Ebben nyilván belejátszott az is, hogy Geca Konnak korábban nézeteltérései voltak Stefanovićtyal a szerb íróknak nála megjelent vers- és esszékötetei körü-

---

⁸¹ MADAČ 1940.

li elszámolások ügyében. Vagy Geca Kon nem látott jövedelmező üzletet a szerb nyelvű Madách-könyvben? Ezek a kérdések sem válaszolhatók meg ma már. (Geca Kon, alias Kohn Géza fél esztendő múlva családjával együtt áldozatává vált a megszálló német hatalom zsidóüldözéseinek⁸², akárcsak az e dolgozatban fentebb említett Kázmér Ernő, illetve a visszacsatolt Délvidéken Radó Imre, Havas Károly és Havas Emil.) Mindenesetre 1940. szeptember végén a könyv már megjelent. Ezt bizonyítja Ortutay Gyula naplója, melyben ez a bejegyzés olvasható a Stefanović–Ortutay (budapesti) találkozás egyik mozzanataként: „[Stefanović] Ideges és szomorú volt. Bizony nem tudtam mivel vigasztalni. Kaptam tőle egy tiszteletpéldányt Az ember tragédiája fordításából, amint hallom, egyik legjobb fordítása. Kár, hogy a nem valami szépséges kiállítású könyvet csúf fametszetek éktelenítik, sőt némelyik György, a másik Zichy képeinek szinte parodisztikus utánérése.”⁸³ Ortutay feltehetően Cs. Szabótól hallhatott Stefanovićről és Madách-fordításáról, s ő emléthette neki a saját – ugyancsak hallomásból merített – adatát, hogy a mű Stefanović egyik legjobb fordítása. Igaz, Cs. Szabó – főntebb idézett – naplórészletében azonban egészen másként fogalmaz. Így jutott el magyar fülekbe az új Madách-fordítás és minőségének híre. Hogy a kötet illusztrációi (Buday) György és Zichy Mihály „parodisztikus utánérései” voltak-e, arról Ortutay meggyőződhetett volna maga is, ha betekint magába a szerb Madách-kötetbe, ott ugyanis szépen fel van tüntetve, hogy „a kiadáshoz készített rajzokat a *Vreme* napilap rajzolója készítette Zichy Mihály illusztrációi alapján, s részben saját eredeti munkái”. (Stefanović Előszava, XVI. lap, kiegészítés a kötet utolsó lapján.) Egyébként Stefanović mai magyar(országi) recepciójára jellemző, hogy a kötet szerkesztőjének fogalma sincs arról, hogy ki volt az a Svetislav Stefanović, nemzeti büszkeségünk, a Tragédia egyik, sokak szerint a legjobb, szerb fordítója. Az Ortutay-napló 648. lapján ez olvasható: „Svetislav Stefanović – életrajzi adatai ismeretlenek.” Ami pedig Ortutay véleményét illeti a szerb Madách-kötetről, azt annak fényében kell értelmezni, amilyen képet Ortutay magáról fest naplójának (egyelőre megjelent első kötetében): egy kisszerű, alattomos, mindent és mindenkit lefitymáló és lesajnáló frusztrált ember képét. A belgrádi Madách-kötet egyébként kitűnő, famentes bordázott papírra nyomott nyomdai termék, nyomása kifogástalan, fűzött, halványzöld kartonborítóval. Az illusztrációk olyanok, amilyenek; sem jobbak, sem rosszabbak a megszokottnál, ám semmiképpen sem „parodisztikus utánérései” Zichynek. Az illusztrátor

---

⁸² Geca Kon életéről, működéséről legutóbb: STARČEVIĆ 2009.

⁸³ ORTUTAY 2009. 205.

egyébként sohasem hallott arról a Gyögyről (Buday György), akit az illusztrációk mögött Ortutay részben feltételez.

A kötet jugoszláviai recepciójáról ebben a pillanatban annyit lehet tudni, hogy a belgrádi *Vreme* napilap 1940. december 14-én mutatta be a könyvet olvasóinak. Tekintettel arra, hogy a magyar–jugoszláv örök barátsági szerződést két nappal korábban írták alá Belgrádban, nem lehetetlen, hogy a szerb Madách-könyvről szóló ismertető gyors megjelenésében a szerződés keltette illúzió is szerepet játszhatott. Magáról Madách művéről azonban az ismertetés alig mond valamit, láthatólag nem tud vele mit kezdeni. Az ismertetés elején elmondja a recenzens, hogy nagyon jó kiállítású kötetben veheti kezébe az olvasó a magyar irodalom e híres alkotását, immáron a harmadik, mindenképpen legátfésültebb fordításban. Azt is elmondja, hogy az előző két fordítás voltaképpen átköltés és átdolgozás volt, a gondolatok és a verssorok kibővítésével, Stefanović fordítása viszont helyénvaló munka, arra törekszik, hogy elsősorban hűen kövesse az eredetit, ezáltal olvashatóbb, s könnyebben megtalálja az utat az olvasók felé. Madách verses történetfilozófiája a szomszéd magyar irodalom büszkesége, ezért üdvözölni kell e mű fordítását, mint a szellemi és irodalmi kölcsönösség jelét, s mint nagyon fontos tényezőt a közeledés és barátság útján. A recenzióban egyébként legtöbb szó Petar Petrović Njegos *A mikrokozmosz fénye* című művéről van szó, azzal igyekezik a recenzens Madách drámai költeményét szüntelenül párhuzamba hozni, illetőleg úgy bemutatni a Tragédia szerb fordítását, hogy annak segítségével jobban meg lehet érteni Njegos művét. Egyébként a recenzió legnagyobb részét a Madáchot ábrázoló fametszet foglalja el, melyet Stefanović fordításkötetéből vettek át.

Nem volt fűgőbb az új szerb Madách-kötet ismertetésével a jugoszlávai magyar *Kalangya* sem, az is decemberi számában kerített sort a Tragédia új szerb fordításának bemutatására. A recenziót Herceg János írta⁸⁴, de mielőtt annak lényegi megállapításait idézném, előbb utalok Herceg egy 51 évvel később, 1991-ben megjelent rövid jegyzetére⁸⁵, melyet a Tragédia első, 1890-ben megjelent szerb fordítása évfordulóján írt. Ebben a cikkben kitér a maga kritikáira is, melyekben előbb Vladislav Jankulov fordítását, majd Stefanović munkáját ismertette. Herceget idézem: „Egy évvel később, 1940 őszén megjelent Svetislav Stefanović fordítása, most már igazán fölényes irodalmi attitűddel, mintegy a Shakespeare-fordításokban megedződve, színpadra is alkalmassá téve a Tragédiát, úgyhogy a belgrádi Nemzeti Színház állítólag műsorra is tűzte. Hogy mégsem került

---

⁸⁴ HERCEG 1940.

⁸⁵ HERCEG 1991.

soha előadásra, az csak a hamarosan kitört második világháborúval magyarázható, s a fordító politikai kompromittálásával, akit 1944 őszén, mint háborús bűnöst kivégezték.”⁸⁶ Majd így emlékezik vissza recenziójára: „Ki hitte volna, hogy alig egy év múlva Stefanović jelentkezik Madách remekművének újabb szerb változatával. A Shakespeare-fordító nagyvilágiasan elegáns fölényével, a mű százéven át kialakult kritikai apparátusának alapos ismeretével.”⁸⁷ Majd így folytatja: „Most hogy dicsérjem ezt anélkül, hogy sérteném Jankulovot? A pátoszhoz menekültem, hidat építve a két recenzió között, mert a pátosz mind a két fordítás megkerülhetetlen próbatétele volt. S mint aki magyarázza a bizonyítványát, ezzel igyekeztem igazolni magamat. »Stefanović fordításában az élő beszéd uralkodik – írtam –, s azt szövi át a régi szerb epikai nyelv, szemben Jankulovval, aki az ószláv egyházi nyelvhez folyamodott. És Stefanović bebizonyította, hogy a köznapi nyelvnek éppúgy van zenéje, éppoly fenséges és zengzetes lehet, mint a művi nyelv, ha költőien felhangolják.« Ezzel a kritikusi blablával akartam megoldani a kínos szituációt ebben a fordítói versenyben.”⁸⁸ (Cikkében Herceg más vonatkozásokat is elmond Stefanović kapcsán, de azt a dolgozatomban függelékemben következő cikkösszeállításban teljes szövegében lehet olvasni.)

Herceg önironikusan említett kritikusi blablája azonban korántsem csak blabla. A Tragédia Zmaj által adott fordításának, valamint Vladislav Jankulov Madách-fordításának legfontosabb jellemzőit elmondva, 1940-es Stefanović-kritikájában van még néhány olyan megállapítás, melyet 1991-ben nem idézett, ennek ellenére ma is idézésre alkalmas. Például: „Stefanović Svetislav könnyebben dolgozott, több példa volt előtte és különösen a Jankulov-fordítás szolgált nagy segítségére. Feltűnik ez mindenütt, ahol a hasonló szerb szónak a magyarban más jelentősége van, mint a szerb nyelvben.”⁸⁹ Továbbá: „Ezért az ő [Stefanović] fordítása közelebb van a mai szerb közönséghez, mint akár Zmajé, akár Jankulové. Mondhatnám, modern, a szó nemes értelmében. Színpadi előadásra is alkalmasabb, mert a mértékkel tartott pátosz nem fárasztja annyira a közönséget, mint ahogyan az a másik két fordításról feltehető.”⁹⁰ Recenziójának végén Herceg hangsúlyozza még a Stefanović-fordítás „könnyedségét és biztonságát”, valamint „a tőle kapott hívebb és korszerűbb szerb Tragédiát”.

---

⁸⁶ Ugyanott.

⁸⁷ Ugyanott.

⁸⁸ Ugyanott.

⁸⁹ HERCEG 1940. 560.

⁹⁰ Ugyanott 560–561.

Hogy Stefanović Tragédia-fordításának volt-e további kortárs kritikai visszhangja, nem tudom. Az a gyanúm azonban, hogy ez nem valószínű, inkább az, hogy az esetleg készült további kritikákat megfogalmazásukban és értékítéleteikben is vastagon áthúzta a könyörtelen történelem: Belgrád 1941. április 6-i bombázása, valamint a rövidesen bekövetkező 1941-es áprilisi magyar délvidéki hadművelet. Ekkor már kit érdekelt a Balkánon a magyar irodalom; sokan inkább életben szerettek volna maradni, s ez nem mindenkinek sikerült sem a Délvidéken, sem pedig a Balkánon.

Három évtizeddel Stefanović Madách-fordításának megjelenése után, s huszonöt évvel a fordító kivégzését követően, 1969-ben jelent meg Szeli István nagy összehasonlító tanulmánya *A Tragédia délszláv képe* címmel.⁹¹ A szerző tanulmányában áttekinti és elemzi Madách művének megjelent és kéziratosszerű szerb, horvát és szlovén fordításait, valamint a Tragédia színrevitelének kísérleteit a délszláv színpadokon. Természetes, hogy Zmaj és Jankulov Tragédia-fordításainak elemzése után vizsgálat tárgyává teszi Svetislav Stefanović 1940-ben megjelent szerb Madách-könyvét is. Szeli megállapítja: „A Tragédia meghódításában a szerb fordítók nem tanulni akartak egymástól, hanem egymást felülmúlni, túlszárnyalni, versengeni egymással. Így tekintett Jankulov Zmaj fordítására, így nyilatkozik Stefanović is Jankuloveről...”⁹² Szeli tömör jellemzése a három fordító teljesítményéről: „A három szerb fordító között a legtömörebben a következő párhuzamot lehetne vonni: Zmaj poetikus, de hangja, tónusa nagyon messze kerül Madáchétól, Jankulov hű az eredeti anyagához, de körülményes és költőtlen, Stefanović viszont sok tévedése ellenére is a legszerencsésebben szólaltatja meg Madáchot, a drámaírókat.”⁹³ Egy helyütt arról beszél Szeli, hogy fordításán „a gyors, felületes, ellenőrzés nélküli munka nyoma mutatkozik meg”, később azonban ezt is kimondja, hogy: „Az eleven dikció, a lüktető drámai beszéd adja meg Stefanović fordításának legfőbb jellegzetességeit: a »könyvdráma« élővé lesz, a szavak, a mondatok egymást görgetik előre, a gondolatok mozgásának, ritmusának, váltakozó feszültségének a magyarban megfigyelhető minden mozzanatát visszaadva.”⁹⁴

Szeli István tanulmányában egyébként nemcsak Stefanović Madách-fordításáról értesülhet az olvasó, hanem életéről, munkásságáról, sorsáról és Tragédia-fordításának körülményeiről, segítőiről stb. Ami Stefanović költészetét illeti, Jovan Skerlić még 1914-ben megfogalmazott, nem túl

---

⁹¹ SZELI 1969a.

⁹² Ugyanott 90.

⁹³ Ugyanott 92–93.

⁹⁴ Ugyanott 101.

hízogő ítélete a szerb író munkásságának egészével kapcsolatban – amit Szeli idéz – nem biztos, hogy Stefanović későbbi teljes opusára is érvényel vonatkoztatható. Stefanović az ember és a sokrétű alkotó és műfordító nagyon bonyolult képlet, s a Belgrád visszafoglalása utáni kommunista terror legelején foganatosított kivégzése után, hosszú évtizedek múlva csak a legutóbbi időben jött el az ideje, hogy a bonyolult Stefanović-jelenség számos oldala megvilágításra kerüljön.

1940 után, életének hátralévő négy esztendejében, Stefanović még egy ízben kezét nyújtotta a magyarság és a magyar kultúra felé. 1943. március 28-án Újvidéken, a helyi Szerb Olvasókör meghívására előadást tartott a Szerb Ortodox Hitközség épületének dísztermében. A szerbül megtartott előadás címe magyar fordításban: *A magyarországi szerbek szerepe az új szerb irodalomban*.⁹⁵ (Érdekes módon az előadás címét egy Stefanović tragikus sorsával foglalkozó viszonylag friss kiadvány másként jelzi: *O uticaju ugarskih Srba na naš kulturni razvitak*.⁹⁶ Magyarul: A magyarországi szerbek hatása kulturális fejlődésünkre.) Nem lehet tudni, hogy Predrag Pužić honnan merítette Stefanović előadásának címét, az általam idézett magyar cím minden bizonnyal hiteles, hisz Herceg János visszaemlékezése szerint a *Kalangya* 1943. májusi számában megjelent előadásszöveget az előadás után kérték el Stefanovićtól, és annak alapján fordították magyarra és közölték. Magam Stefanović újvidéki előadásáról Herceg 1991-ben megjelent kis alkalmi cikkéből tudok, ahol az alábbiak olvashatóak: „Három évvel később [1943] Kalangya-szerkesztő koromban Stefanović előadást tartott Újvidéken a Vajdaságban kibontakozott szerb irodalom jelentőségéről. Már nem is tudom, miért nem mentem át meghallgatni. Háború volt, utáltam utazni, talán ezért Csuka Jánost kértem meg, hogy menjen el, kérje el az előadás szövegét, amit aztán az ő fordításában közöltem is.”⁹⁷

Stefanović előadása az újvidéki szerbség számára elsőrangú kulturális és társadalmi esemény volt a visszacsatolt Délvidéken. A vasárnap megtartott előadásról a helyi szerb napilap, a *Nova pošta* egész oldalas cikkben számolt be⁹⁸, s benne bő kivonatokban Stefanović előadásának csaknem teljes szerb szövegét is közölte. (Az előadás címét nem találtam.)

A *Nova pošta* beszámolójából megtudjuk, hogy „szép művelődési és társadalmi rendezvény” volt a Szerb Olvasókör képviselőinek első találkozója és irodalmi estje, melyen „az ismert író és költő, dr. Svetislav Stefanović,

---

⁹⁵ SZTEFÁNOVITY 1943.

⁹⁶ PUŽIĆ 2003. 68., 86. jegyzet.

⁹⁷ HERCEG 1991.

⁹⁸ ANONIM II. 1943.

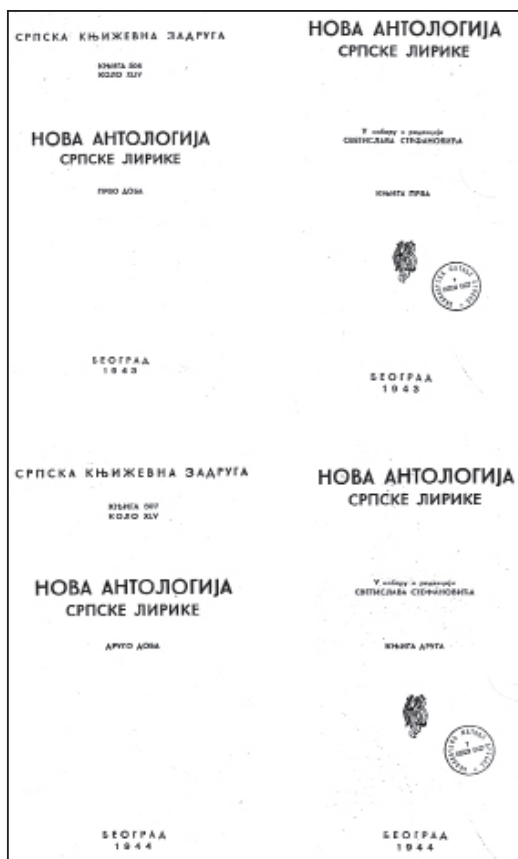
a Szerb Irodalmi Szövetkezet elnöke” tartott előadást. A cikk felsorolja azokat a tekintélyes személyiségeket, akik az első sorokban foglaltak helyet. Elsőnek említi dr. Irinejt, a Szerb Görögkeleti Egyház püspökét, Daka Popovićot, a volt minisztert és bánt, a Görögkeleti Szerb Egyházközség elnökét, Horvát Kázmér helyettes polgármestert, Pálos (Pallós?) Károlyt, a város művelődési tanácsosát, néhány görögkeleti szerb egyházi méltóságot, a Szerb Matica titkárát, néhány orvost és gyógyszerészt, a Szerb Iparosszövetkezet elnökét stb. Név szerint említi a lap Csuka Jánost, a *Kalangya* és a *Délvidéki Magyarság* szerkesztőjét, valamint Dezider Andre urat, a *Reggeli Újság* főszerkesztőjét. Az utolsóul említett név mögött Andrée Dezső rejlik, aki valóban a *Reggeli Újság* főszerkesztője volt abban az időben, s alig másfél esztendő múlva, az alapvetően megváltozott politikai helyzetben az új partizán katonai közigazgatás hadbírósa halálra ítélte és kivégeztette „fasiszta propagandáért és a megszállókkal való együttműködésért”. Szinte biztosra vehető, hogy az előadáson jelen volt Velislav Spasić is, a *Nova pošta* újságírója, akinek a visszacsatolt Újvidéken szerb nyelvű könyve jelent meg, egyébként háromnyelvű (szerb, magyar, német) újságíró volt, s neve felbukkan a két háború közötti jugoszláviai magyar irodalom barátai között is. Spasićot egy esztendő múlva az új hatalom hadbírósa ugyancsak halálra ítélte és kivégeztette a *Nova pošta* főszerkesztőjével együtt.

Stefanović irodalmi estjét Milan Popović országgyűlési képviselő (a magyar Parlamentben), egyben az újvidéki Szerb Olvasókör elnöke nyitotta meg, előbb hosszan vázolta az olvasókör céljait az új körülmények között, majd Stefanovićról kijelentette: „A mi földünk szülötte, származását tekintve a mi hazánkfia, s ő kétszeresen is hivatott arra, hogy a magyarországi szerbek hatásáról beszéljen általános kulturális fejlődésünkre.” Mint a lap beszámolójából megtudjuk, Stefanović előadása majdnem egy órát tartott, s a hallgatóság, amelynek egy része az előszobában és a folyosón állva hallgatta az előadót, tetszéssel fogadta az előadást. Az érdeklődés tehát nagy volt, egyrészt az előadó személye, másrészt az Olvasókör anyanyelvű rendezvénye miatt, amit napjaink szerb kutatói az Olvasókör legfontosabb rendezvényének tartanak „a négyéves megszállás” egész időszaka alatt.

Hogy ez a kitüntetett és tömeges érdeklődés mennyire szólt egyben az előadás témájának is, azt nehéz eldönteni. A négyéves időszakot az újvidéki szerbség nyilván másként élte át, mint a magyarság, s a téma akkor is kényesnek számíthatott, ha nem a magyar hatást taglalta a szerb művelődés fejlődésére, hanem a magyarországi szerbek befolyásáról szólt a szerb kultúra általános fejlődésére. Stefanović ugyanis többek között azt fejte-

gette, mit jelentett Petőfi költészete a szerb írók számára; elmondta többek között, hogy „Đura Jakšić kijelentette, hogy el sem tudja magát képzelni Petőfi nélkül”, majd megosztotta hallgatóságával azt a filológiai adatot is, hogy Mita Jakšić, a költő apja az egyik első szerb Jókai-fordító. Stefanović hosszan ecsetelte Zmaj fordítói tevékenységét is, s a magyar költészetből készült fordításainak hatását a szerb írókra és költőkre. Természetesen nem feledkezett meg magyarországi származású szerb kortárs íróársairól, például Veljko Petrovićról és Miloš Crnjanskiról sem, de hosszan méltatta Laza Kostić szerepét is a szerb költészet fejlődésében. A mai kutató számára izgalmas feladat lenne egybevetni a *Nova pošta* beszámolójában idézett részleteket Stefanović előadásából és a Csuka János által készített magyar fordítást, amely a *Kalangya* 1943-as évfolyamában jelent meg. A magyar közlés alatt az olvasható, hogy „Az újvidéki Szerb Olvasókör 1943. március 28-án megtartott irodalmi estjén olvasta fel a szerző.” Ebből arra kell következtetni, hogy a teljes előadás magyar fordításáról van szó, ami azért lehet fontos, mert az előadás teljes szerb nyelvű közléséről nincsenek adatok. A két közlés – a fragmentáris szerb szöveg a *Nova poštában* és a teljesnek mondott magyar fordítás a *Kalangyában* – összevetésével lehetne csak megállapítani, hogy voltaképpen mit is mondott Újvidéken Svetislav Stefanović. A *Kalangya* ugyanis – Csuka János fordításában – az alábbi mondatot is Stefanović szájába adja: „Bennünket e példa csak igazolhat, ha azzal a felhívással fordulunk a szerbséghez, hogy az állam összeomlása után fordítsuk most minden figyelmünket, kultúránk fenntartására koncentráljuk egész életünket ama szellemi javakra, amelyeket két évszázad folyamán már magunkévá tettünk, különösen itt, Magyarországon, ahol népünk intim és szerves kapcsolatban él Európával és annak kultúrájával.”⁹⁹ Hogy hangozhatott mindez Stefanović szerb fogalmazásában? A *Nova poštában* ilyen mondat nem kerül idézésre az előadásból. Stefanović nemcsak Crnjanskit és V. Petrovićot emlegeti a magyarországi születésű fontos szerb írók közül, hanem külön szól Todor Manojlović és Ady kapcsolatáról, méltatja Milan Kašanin szerepét stb.

Hogy 1943 márciusa után, tehát újvidéki előadása után, amikor előadásának kéziratát a *Kalangya*, vagyis Herceg János rendelkezésére bocsátotta Csuka János által, nem ismerek olyan adatokat, amelyek Svetislav Stefanović közeledéséről szólnának a magyar irodalom és kultúra irányába. Ebben az időben Stefanović már a SKZ elnöki tisztét tölti be, nagyban dolgozik a patinás kiadó évi könyvsorozatainak megtervezésén és megvalósításán. Közben állandóan hadakozik azokkal az írókkal, akik megtagadják vele az

Stefanović utolsó két könyve

együttműködést, és nem adnak kéziratot kiadójának. Az elkészült kéziratok is csak a megszálló német hatalom cenzúrájának engedélyével kaphatnak engedélyt a megjelenésre. (Ebben Stefanovićnak némi szerencséje van, hisz Alois Schmaus, a Belgrádban addigra már gyökeret eresztett német szlavista és folklorista, a megszállás idején a Belgrádi Germán Intézet igazgatója, Stefanović régi ismerőse még a *Prilozi* folyóirat körüli időkből, amikor a kitűnő szerb népköltészeti folyóiratnak Stefanović munkatársa volt, Schmaus pedig egyik szerkesztője Medenicával együtt, segített neki a SKZ kézíratainak engedélyezésében [cenzúráztatásában].) 1943–1944-ben a SKZ Kiadónak két bevezetett könyvsorozata jelent meg, e könyvek egyikének sem volt köze a hitleri politikához, mindössze egy kötet volt, amelynek német vonatkozása van: a *Goethe könyve* (Geteova knjiga), amely a német költő verseit tartalmazza Dragutin Kostić fordításában, Stefanović és Todor Manojlović bevezetőjével. Tizenkét könyvről van szó, amelynek legnagyobb részét szerb írók művei, szerb prózaantológia, kétkötetes szerb költészeti antológia, s külön említést érdemel Todor Manojlović kötete, amelynek címe: *Tanulmányok az újabb szerb irodalomról* (Ogledi iz novije srpske književnosti).

Ebben az időben, mint írják róla, Stefanović visszavonult életet élt, munkájával és családjával foglalkozott. Senkinek sem ártott, sőt egykori ellenfeleinek és ellenségeinek, köztük kommunistáknak is, ahol lehetett, segített. Közben 1943 júliusában olyan vállalkozásban vett részt, ami – sokak szerint – voltaképpen közvetlen kiváltó oka volt kivégzésének a Belgrád partizán visszafoglalása utáni kommunista terror kezdetének legelején. Stefanović ugyanis orvosként tagja volt annak a németek által alakított nemzetközi feltáróbizottságnak, amely az ukrajnai Vinice város közelében lévő katyni erdőben feltárta azokat a tömegsírokat, amelyek a sztálini idők kivégzéseinek lengyel tisztai áldozatait rejtették. A bizottság az exhumált tetemek vizsgálata alapján csak azt állapíthatta meg, hogy azokat jóval a német megszállás előtt hantolták el, tehát semmiképpen sem a német megszállók rémtetteiről van szó, ahogy szovjet részről állították. A bizottságnak magyar orvos részvevője is volt, az azonban a háború végén nem várta be Magyarországon a bevonuló orosz „felszabadítókat”, hanem Nyugatra távozott¹⁰⁰, s így maradt életben. Őt már nem érte el a Nagy Testvér bosszúja, amelynek a naivabbnak bizonyuló Svetislav Stefanović minden bizonnyal áldozatául esett. Predrag Puzić könyve ugyanis tétélesen elemzi azokat a vádpontokat, amelyeket a Belgrádba bevonuló partizán hatalom Stefanović bűneiként felsorol. Ezek között egyik sem tekinthető olyan súlyúnak, ami Stefanović kivégzését elsősorban okozhatta.¹⁰¹ Hasonló vádpontokat mások nyakába is könnyen akaszthattak a rögtönítélő bíróságok a kommunista terror legelején, de azoknak legnagyobb többsége nem volt orvos, különösen nem katonarvos, mint Stefanović, aki ebben a minőségében végigszolgált a balkáni háborúkat és az első világháborút, tehát kellő tapasztalatra tett szert a katyni tömeggyilkossághoz hasonló utólagos orvosi munka vonatkozásában.

Stefanovićot 1944 novemberének derekán tartóztatták le, s valószínűleg még annak a hónapnak végén végezték ki, számos belgrádi értelmiséggel együtt. Az adatok száznál több ilyen személyt említenek. Pontos adatok nincsenek, Stefanović utolsó hónapjának eseménytörténetét a legendák köde takarja, ezeket az utóbbi néhány esztendő újságcikkei, különböző szintű és relevanciájú emlékezések, a családi hagyomány hagyta ránk. Mindenesetre ezeknek a közléseknek és legendáknak alapján az 1944-es belgrádi kommunista terror háborzongató képe rajzolódik ki, mindaz,

---

¹⁰⁰ Orsós Ferenc magyar orvosról van szó, aki a nemzetközi vizsgálócsoportot vezette a katyni exhumációk során. Lásd: *Magyar Nemzet*, 2006. február 18. 34.

¹⁰¹ Stefanović részvételét a nemzetközi feltáró orvoscsoport munkájában tárgyalja: PUZIC 2003. 69–72.

amit később a jugoszláv „népfelszabadítók” elhallgattak és elrejtettek a későbbi évtizedek szocializmusa során. S annak döbbenetes képe is nyomon követhető, hogy Stefanović belgrádi íróársai, a későbbi nemzedékek szemében híres írók és költők mennyi aljasságra és besúgásra kényszerültek, hogy életüket mentse az új rezsimben. Ezeknek dicstelen névsora sorra kikövetkeztethető a Stefanovićyal kapcsolatos legfrissebb tényfeltárási irodalomból, az ott közölt dokumentumok alapján. Ezen a helyen azt az emberi aljasságot és gyarlóságot megtestesítő döbbenetes névsort nem ismétlem meg.

Annyival tartozom még az olvasónak, hogy Stefanović családjának sorsával kapcsolatos elérhető adatokat összefoglalom. Az adatok Pavle Stefanovićtól származnak, Svetislav első házasságából származó fiától, aki apja második feleségét, Radics Gittát sohasem szívelte. Az ő 1973-ban írásba foglalt emlékezéséből tudható, hogy férje kivégzése után az özvegyen maradt Stefanovićné Radics Gitta csak úgy tudta fenntartani magát és ikerpár gyermekeit, hogy nyelvi különórákat adott Belgrádban, hogy melyik nyelvből, arra nincsenek adatok. (Feltehetően olasz vagy német különórákból tarthatta fenn két gyermekét.) A két gyereket az általános iskolában megvetés kísérte, mint hazaáruló leszármazottait fattyúgyereknek gúnyolták őket. Stefanovićné később Münchenbe távozott, a gyerekek Belgrádban maradtak. A lány, Ana Stefanović festő lett, a fiú, aki az Anton nevet kapta, egy darabig még maradt Belgrádban, aztán anyja után távozott Németországba. Ott a Kölni Rádió munkatársa lett. Anyjuk Münchenben egy katolikus lánynevelő intézetben a német nyelv tanára lett. 1980-ban hunyt el. Ez az adat feltehetően Anton Stefanovićtól származik, aki Predrag Puzić könyvének megjelenését támogatta, feltehetően anyagilag.

Irodalom

ANONIM I.

1939 Új szerb fordítás készül, az „Az ember tragédiájá”-ról. *Magyar Nemzet*, 1939. július 23. 26.

ANONIM II.

1943 Predavanje d-r Svetislava Stefanovića na prvom Književnom večeru. *Nova pošta*, 1943. március 30. 3–4.

BENKŐ Ákos

1976 Arcképvázlat Kázmér Ernőről. *Irodalomtörténet*, 58(1976) No 1. 146–158.

BOGIŠIĆ, Valtazar

1878 *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*. Biograd

- CSUKA Zoltán
 1933 A dubrovnikai Pen-kongresszus jelentősége. *Kalangya*, 2(1933) No 6. 417–419.
- DEBRECZENI József–SZENTELEKY Kornél
 1928 *Bazsalikom*. A modern szerb költők antológiája. Subotica
- DRASKÓCZY István
 2000 *A tizenötödik század története*. (Magyar Századok sorozat) Pécs
- DORĐEVIĆ, Bojan
 2008 *Srpska kultura pod okupacijom*. Beograd
- GALEOTTO Marzio
 1977 *Mátyás királynak kiváló, bölcs tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Kardos Tibor fordítása. Budapest
- GERÉZDI Rabán
 1962 *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest
- GEZEMAN, Gerhard
 1925 *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Sremski Karlovci
- GRUJIĆ Tamara
 2006 *Narodna književnost u viđenju Svetislava Stefanovića*. Kikinda
 2009 Fantomsko 44. i 45. kolo. *Blic knjiga*. 2009. január 18.
- HADZISZ, Dimitriosz (vál.)
 1971 *Az újjörög irodalom kistükre*. Budapest
- HERCEG János
 1940 Madách Tragédiájának új szerb fordítása. *Kalangya*, 9(1940) No 12. 560–561.
 1991 Madách szerbül. *Magyar Szó-Kilátó*, 1991. március 16.
- HORVÁTH János
 1928 *A középkori magyar vers ritmusa*. In: *H. J. Verstani Munkái*, Budapest, 2004. 197–294.
- IMRE Samu
 1958 *A Szabács viadala*. Budapest
- KÁZMÉR Ernő
 1938 Szevetiszláv Sztэфánovity. *Kalangya*, 7(1938). No 3–4. 106–116.
 1940 A skadari vár építésének legendája és a magyar Kőműves Kelemen népi ballada. *Láthatár*, 1940. 170–180.
 1940a Legenda o zidanju Skadra i narodna balada Kőműves Kelemena. *Jugoslovenska–mađarska revija*, 1940. No 3. 176–180.
- MADAČ, Imre
 1940 *Čovekova tragedija*. Preveo d-r Svetislav Stefanović. Beograd

- MARETIĆ, Tomo
 1966 *Naša narodna epika*. Napomene i pogovor Vladan Nedić. Beograd
- NEDIĆ, Marko (uredio)
 1992 *Sa piscima i o piscima međuratnim razgovarao Dragoljub S. Ignjatović*. Beograd
- NENIN, Milivoj
 1993 *Svetislav Stefanović – preteča modernizma*. Novi Sad
- NENIN, Milivoj (priređio)
 1995 *Epistolarna biografija Svetislava Stefanovića*. Novi Sad
- ORTUTAY Gyula
 2009 *Napló I. 1938–1954*. Szerkesztette és a jegyzeteket írta Markó László. Pécs
- PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ, Ljiljana
 2002 *Zmaj Despot Vuk – mit, istorija, pesma*. Novi Sad
- PETKOVIĆ-PROŠIĆ, Zdenka
 1999 *Kritičke ideje Svetislava Stefanovića*. Beograd
- PUZIĆ, Predrag
 2003 *Lomača za Sensa. Zločin i kazna Svetislava Stefanovića*. Sremski Karlovci
- SOLYMOSSY Sándor
 1924 „Kőműves Kelemenné”. (Népballada-tanulmány). *Ethnographia*, 34–35(1923–1924) 133–143.
- STARČEVIĆ, Velimir
 2009 *Knjiga o Geci Konu*. Treće, dopunjeno izdanje. Beograd
- STEFANOVIĆ, Pavle
 1982 *Eseji*. Beograd
 1992 Pavle Stefanović o svom ocu Svetislavu Stefanoviću. In: *NEDIĆ (uredio) 1992*. 68–76.
- STEFANOVIĆ, Svetislav
 1933 *Studije o narodnoj poeziji*. (Sabrana dela Svetislava Stefanovića, III i IV knjiga) Beograd
 1935 Dalji prilozi legendi o zidanju Skadra. Mađarske varijante legende. *Prilozi proučavanju narodne poezije* 2(1935) No 2. 173–184.
 1937 *Studije o narodnoj poeziji*. II izdanje. Beograd
 1937a Nekoji podaci iz mađarske literature za datiranje naše narodne poezije. (Igrici – Pisma o opsadi Šapca 1475/6 – Tinodijeva kronika 1554) *Prilozi proučavanju narodne poezije* 4(1937) No 1. 27–36.
 1939 Dva događaja ugarske istorije u našoj narodnoj poeziji (1. Bitka kod Varne, 2. Opsada Šapca) *Prilozi proučavanju narodne poezije* 6(1939) No 1. 35–44.

CS. SZABÓ László

1939 *Fegyveres Európa*. (Útinaplók.) Budapest

SZELI István

1969 *Utak egymás felé*. Újvidék

1969a A Tragédia délszláv képe. In: *SZELI 1969*. 49–162.

SZTEFÁNOVITY, Szvetisláv

1943 A magyarországi szerbek szerepe az új szerb irodalomban. *Kalangya*, 12(1943) No 5. 193–198.

TINÓDI Sebestyén

1984 *Krónika*. Sajtó alá rendezte Sugár István. A bevezetőt írta Szakály Ferenc. Budapest

UTASI Csaba

1984 *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék

VAJDA Gábor

1980 *Kázmér Ernő szellemi arca*. Újvidék

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa I–II*. Budapest

Függelék

Svetislav Stefanovičről magyarul

1.

Belgrád, április 17.

S. St.-nál. Csendes, ősz ember, Madách harmadik szerb fordítója, azt mondják, a legjobb. Évtizedek óta fordítja a teljes Shakespearet (akit egyébként cirill fonetikával írnak), most folyik a kiadása.

Az ember idegen szemmel folyton tanul a hazájáról. Csak most tűnik fel, hogy „Shakespeare második hazájában” ma is jórészt a hetvenes és nyolcvanas évek hevenyészett, hézagpótló fordításait játsszák. Holott a lefordított Shakespearenek éppen az az örök előnye az eredeti fölött, hogy mindig új s a tanulatlanokhoz is eljut. A megszentelt eredeti szöveg a műveltek közé számúzi, az egykori nagy mulattató három évszázad dísze, rangja alatt roskadoz. Külföldön ellenben újra és újra leszállhat a népbe s megmaradhat annak, ami hazai kortársainak volt. Otthon hozzá van szíjazva a nyelv elhaló részeihez, idegenben akár mikor el lehet oldani az elavult vagy túl klasszikus fordítástól. (Németországban például Ticktől és Schlegeltől.)

Tud a Babits–Kosztolányi–Szabó Lőrinc tervről, a munka most már valószínűleg egészen átbillent a harmadikra. Ismeri eddigi fordításait s magasztalja. Mindent tud a nemzedékemről, Jugoszláviába kellett jönnöm, hogy gáncs nélkül emlegessék. Otthon az „irodalompolitikai” vöröspacsi játékban még József Attila nagysága is elkallódik.

A beszélgetés váratlan útra tér. „Sajnálom, hogy a fiataljaink rosszul ismerik a magyar fiatalokat s közvetlenül a franciáktól tanulnak. A magyar nagyon gyakorlott az átültetésben, a nyugatiasságnak is évszázados hagyománya van s így »külföldiesek« egyszersmind »régiesek«, »magyarosak« is. Kár kihagyni ezt a magyar közvetítést: a szerb sokkal inkább szerb és gyökeres marad egy francia–magyar műveltséggel, mint egy tiszta franciával.”

(Cs. Szabó László: *Fegyveres Európa*. Budapest, 1939. 33–35.)

Új szerb fordítás készül „Az ember tragédiája”-ról

A Damjanich-utca egyik előkelő lakásában szemben ülök egy érdekes arcú, szinte római vonású, őszes hajú férfúval. Ez dr. Stefanovich Szvetisláv, a kiváló szerb költő. Most azért látogatom meg, mert megtudtam, hogy Stefanovics Szvetisláv, aki a szerb irodalom legkiválóbb Shakespeare-fordítója, legközelebb megjelenteti Az ember tragédiája fordítását. Legelőször erről a ránk nézve igen örvendetes eseményről beszélgettünk.

– Ez év március 12-én fogtam hozzá Madách remekművének fordításához. Ez úgy történt, hogy ezen a napon ugyanebben a szobában itt ült velem szemben Mohácsi Jenő, Az ember tragédiája német fordítója, akinek Madách-átköltését régen ismerem és szeretem. Akkor megmutattam Mohácsinak Az ember tragédiájának nemrégiben megjelent Jankulov Vladisláv lelkésztől elkészített fordítását, mely szerb nyelven a második. Az első tudvalevőleg nagy költőnkől, Zmaj Jovanovics Jovántól, a nagy Arany-fordítótól való, aki a Kisfaludy Társaság levelező tagja is volt. Jankulov új fordítása egy magyarszármazású úr költségen jelent meg. Igen érdemes munka, de a színpad számára nem alkalmas. Ezt Mohácsi Jenő is megállapította, akinek felolvastam a fordítás több sorát. Ezek a sorok hosszabbak az eredetieknél, ennél fogva igen megnyújtják a magyar remekmű színpadi előadását.

– Erre Mohácsi Jenő arra buzdított, fordítsam le én is Az ember tragédiáját. Örömmel fogadtam ezt a buzdítást. Feleségem, aki magyar asszony, kitűnőnek találta ezt az ideát. Még aznap éjszaka lefordítottam a londoni jelenet felét, két hét múlva pedig Belgrádból már megírhattam Mohácsi Jenőnek, hogy készen van Madách-fordításom első alakjában. Azóta még sokat dolgoztam rajta, de most már elkészültem vele. A londoni jelenet most már meg is jelent nyomtatásban.

Stefanovics Szvetisláv átnyújtja nekem a Szmena nevű szerb folyóiratnak (magyarul Őrségváltás lenne a neve) legújabb számát, amelyben napvilágot látott Az ember tragédiája londoni jelenete. Stefanovics felolvas belőle részleteket. A fordítás az idegennyelvű hallgató számára is kitűnően, dallamosan hangzik, megtartja az eredeti ritmusát és rímekben is igen gazdag.

Megmondom Stefanovics Szvetislávnak, milyen nagy örömömre szolgál, hogy most már a szerbek is kiváló fordításban olvashatják Az ember tragédiáját, mely a szláv nyelvek közül már le van fordítva horvátra, szlovákra (Hviezdoszláv kitűnő műve), csehre (Jaroslav Vrchlickynek, a nagy költőnek remekmunkája) és bolgárra.

A belgrádi rádió előadja a Tragédiát

Abban reménykedem, hogy a belgrádi Nemzeti Színház nemsokára műsorába iktatja a nagy magyar drámai költeményt. Megtudom Stefanovics doktortól, hogy Petrovics Velko, a belgrádi rádió műsorigazgatója, aki magyarul is jól tud, legközelebb a belgrádi rádióban akarja előadatni Az ember tragédiáját, vagy legalábbis egyik részét.

Stefanovics Szvetisláv, ez a kiváló szerb költő és tudós magyarul kitűnően ért, bár nem beszél folyékonyan nyelvünket. A gimnáziumot Újvidéken végezte, egyetemre Németországban járt. Stefanovics kiváló orvos, aki egyik megteremtője Jugoszlávia közegészségügyének, kórházakat és gyermekotthonokat alapított. Most már több esztendeje irodalmi és tudományos munkásságának él.

Már a háború előtt a modern szerb irodalom egyik legkiválóbb lírikusa volt. Megjelent öt verseskötete, egy kötet novellája, két drámája. Kiváló tanulmányai vannak a modern angol irodalomról és más témákról. Nagyszerű angol nyelvész. Új interpretációját adta sok óangol szövegnek, egészen új szempontokból magyarázta ezeket. Stefanovics magyarázatait felvették angol és amerikai olvasókönyvekbe.

Madách szerb fordítója legújabban több olyan tanulmányt írt, amely a magyar nyilvánosság legnagyobb érdeklődésére tarthat számot. Régebben megjelent tanulmánya a Kőműves Kelemen mondáról. Legújabban napvilágot látott A magyar történelem eseményei a szerb népköltészetben című fontos tanulmánya. Ebben kimutatja a szerb népköltészet némely általa nem régen megtalált töredékéről, hogy a sabáci viadalra és a várnai csatára, a nevezetes magyar történelmi eseményekre vonatkozik. Ezeknek az eseményeknek nagy befolyásuk van a rigómezei (koszovói) csatáról szóló legendakörre.

Stefanovics Szvetisláv sok cikket írt Középeurópáról és a Magyarországgal való együttműködésről. Stefanovics szerint van egy középeurópai embertípus, éppen úgy, mint egy földközitengeri embertípus. Ez teljesen távol áll a keleti embertől. Politikailag eddig nem lehetett és nem is kell egy kalap alá vonni e típust képviselő népeket, de kultúrában és közgazdaságban együtt kellene dolgozniok.

Tizennégy Shakespeare-drámát fordított le eddig a kitűnő szerb költő, és lefordította Goethe Pandoráját is. Mint mondja, Shakespearen és Goethén át került közelebb Madáchhoz.

Igen nevezetesek Stefanovics fordításai az óhéber bibliából is. Lefordította az Énekek énekét, a zsoltárok egy részét, Jób könyvét versszakaszformában. Ősszel új könyve jelenik meg a jugoszláv Mária-siralmak forrásairól.

Megkérdezem Stefanovics Szvetiszlávot, gyakran jár-e Magyarországon?

– Ebben az esztendőben másodszor vagyok itt családommal. Márciusban azért jártam itt, hogy meghívjam a magyar tudósokat a szeptemberben tartandó belgrádi szláv kongresszusra. Több kiváló tudós, *Melich, Laziczius, Tamás* és *Moravcsik* tanár urak meg is ígérték részvételüket.

– Meg kell mondanom egyáltalában, hogy Magyarországon a legnagyobb melegséggel viszonzják a magyar kultúra, az irodalom iránt érzett szimpátiámat. Voinovich Géza, a nagyszerű író és költő a Kisfaludy Társaság áprilisi ülésében felolvastatta néhány versemet Ambrus Balázs fordításában. Kitüntető módon, remekül fogadtak mindenütt magyar részről, amiért mindenkinek végtelen hálával tartozom. Tudom, hogy ez nemcsak nekem szól, hanem szeretett nemzetemnek is, ami végtelenül boldoggá tesz.

– Talán nem lesz érdektelen, hogy feleségemmel is Budapesten ismerkedtem meg. 1932-ben Budapesten volt a Pen Clubok világkongresszusa, amelyen nagyszámú jugoszláv küldöttség élén, mint a szerb Pen Club elnöke vettem részt. Gyönyörű balatoni kirándulásunkon, Füred és Földvár között, a gőzösön találtunk egymásra Dr. Radics Gittával, aki akkoriban a római Goethe-intézet titkárnöje volt. Nemsokára meglátogattam Rómában, aztán a következő évi dubrovniki (raguzai) Pen Club kongresszuson újból találkoztunk, aztán a feleségem lett. Ő az én jó szellemem, nagy műveltségével óriási segítségemre van.

Ebben a pillanatban kinyílik az ajtó és belép Stefanovicsné, karcsú, elegáns fiatalasszony, két gyönyörű kisgyerekekkel. Stefanovicsék ikrei ezek, most négyévesek. A kisfiú és a kislány kedvesen elbeszélgetnek velem, magyarul és németül.

(*Magyar Nemzet*, 1939. július 23.)

3.

Budapest, 1940. 9. 26.

Ma délután találkoztam Svetislav Stefanoviéccsal, aki pár napra jött, láthatóan hivatalos küldetésben Belgrádból. Talán a magyar hangulat tanulmányozására: el akarjuk-e foglalni a mi részünket Jugoszláviából is? Magyarázta, hogy mindenféle vad hírek keringenek Belgrádban „angol intrikára” arról, hogy akarják az olaszok, németek, magyarok felosztani Jugoszláviát. Ismét elemlegette a boldog Közép-Európa okos lehetőségeit, de maga is fanyarul megjegyezte, hogy erre a politikai gondolatra az érdekelt hatalmak csak akkor gondolnak, mikor ismét megvalósíthatatlan. Igen, mondtam, ez a balvégzet kíséri a Közép-Európa-terveket Kosuth óta. Véleményem szerint külön Közép-Európa, ez bebizonyosodott,

nem alkotható, csak az egységes elvek szerint fölépülő Páneurópa hívhatná életre, mint egyik integrációját. Őt vigasztalta, hogy a magyarok nincsenek háborús szándékkal, hiszen Csáky is megnyugtatta a szerb követet, akivel jó barátságban van. Én is nyugtatgattam, hogy mi nem tervelünk semmit, a közhangulat sohasem volt ellenséges a szerbekkel szemben, de az is bizonyosnak vehető, hogy a Ferenc József-csatornáig kiterjesztendőnek véli a magyar határt mindenki itt huszonkét éve, s ez nem is lenne megoldhatatlan. Szerinte is lehetne erről tárgyalni alkalmasabb, békés időben, a mai idők nem szerencsések okos tárgyalásokra, pedig jó lenne baráti s erős határt vonni a magyarok s jugoszlávok között. Úgy tetszik nekem, komoly válság gyötri Jugoszláviát is: panaszkodott a horvát kérdés elburjánzására is, az újabb horvát követelésekre, kik már a bunyevácokat s területeiket is külön horvát területként akarják. Huszonkét év alatt bebizonyosodott, hogy az angol–francia–amerikai Európa-térkép mennyire használhatatlan, teli belső ellentmondással, szétesésre való hajlammal. Valóban a monarchia s mi voltunk alkalmasak itt közép-európai vezetésre, a többi nemzet mind fiatal, éretlen, s ettől függetlenül is az etnikai, földrajzi s gazdasági összefüggések ezen a területen olyan bonyolultak, hogy a durva operáció csak rosszul sikerülhetett. Stefanović, aki angolbarátnak tartotta mindig magát, Edent és Beneš fatális embereknek nevezte. Ideges és szomorú volt. Bizony, nem tudtam mivel vigasztalni. Kaptam tőle egy tiszteletpéldányt Az ember tragédiája fordításából, amint hallom, egyik legjobb fordítása. Kár, hogy a nem valami szépséges kiállítású könyvet csúf fametszetek éktelenítik, sőt némelyik György, másik Zichy képeinek szinte parodisztikus utánérzése.

(Ortutay Gyula: *Napló I. 1938–1954*. Budapest, 2009. 204–205.)

4.

Sztfánovics Szvetisláv munkájával most már három szerb fordítása van Madách Tragédiájának. Fél század előtt Zmáj mutatta be Madáchot a szerb közönségnek meglehetősen szabad lazakötésű fordításban, úgyhogy inkább a mű bölcséleti része érvényesült, mint költői, vagy nyelvi szépsége. A szerb népi nyelv, az élő beszéd nem sokkal előbb kapta meg kizárólagossági jogát az irodalomban – még nem volt rugalmas, többsíkú, személytelen nyelv, s csak egy-egy író stílusában tudott tökéletessé alakulni. A Tragédia ennélfogva hiába követelt feloldódást, teljes alázatot és formai hűséget Zmájtól; a magyar nyelv zengzetességére és Madách sajátos versmértékére a szerb fordító nem találhatta meg ugyanazokat a nyelvi és költői elemeket.

Nemrég a Kalangya adta ki Jankulov Vladisláv újabb szerb Tragédiafordítását és ezt követi most Sztfánovics Szvetisláv munkája. Jankulov fordításáról annak idején megállapítottuk, hogy nyelvezete erősen különbözik

az élő beszédétől, ünnepélyessége helyenkint egyházi színezésű és a köznapi nyelv híg halmazállapotával szemben kemény, kötött és merev. Mindkét fordításban a pátosz keresi azokat a magasabb pontokat, amelyeket szenvedély nélkül, a zengzetességnek kellene elérnie. A pátosz bőbeszédűséget igényel, minduntalan áttöri a zárt forma korlátait, s a fordítók hiába küzdenek, csak merevíteni tudják a stílust, de a szabadjára engedett szóáradatot visszazorítani medrébe képtelenek. A verssorok széttöredeznek, megszapornak; a fordítás legfeljebb tartalmilag hasonlít az eredetihez.

Sztfánovics Szvetiszláv könnyebben dolgozott, több példa volt előtte, és különösen a Jankulov-fordítás szolgált nagy segítségére. Feltűnik ez mindenütt, ahol a hasonló szerb szónak a magyarban más jelentősége van, mint a szerb nyelvben.

Miltiades! E szentélyben biztos vagy, meg ne mozdulj, – mondja Madách és úgy Jankulov, mint Sztfánovics egyformán megegyeznek abban, hogy a hú fordítás »ne kicsi sze« a szerb nyelvben nem fejezi ki ugyanazt, amit az eredetiben. Előbbi meglepszik a »sziguran« szóval, a sor végén, utóbbi a »zastityent« jobbnak találja. Különben teljesen egyezik a fordítás. Több helyen fordul elő ez a hasonlatosság, de sohasem úgy, hogy akár a versmérték, vagy a nyelvezet teljességében idézne fel hasonlóságot. Természetes, hogy vannak szavak, sőt mondatok, amelyeket lehetetlen többféleképpen fordítani, még akkor is, ha egy fogalom több kifejezéssel bír. Ezért ne csodálkozzunk a helyenkint azonos szövegen.

Sztfánovics fordításában az élő beszéd uralkodik, s ezt szövi át a régi szerb epikai nyelv, szemben Jankulovval, aki az ósláv egyházi nyelvhez folyamodott. És Sztfánovics bebizonyította, hogy a köznapi nyelvnek éppúgy van zenéje, éppoly fenséges és zengzetes lehet, mint a művi nyelv, ha költőien felstilizálják. Ezért az ő fordítása közelebb van a mai szerb közönséghez, mint akár Zmájé, akár Jankulové. Mondhatnám modern, a szó nemes értelmében. Színpadi előadásra is alkalmasabb, mert a mértékkel tartott pátosz nem fárasztja annyira a közönséget, mint ahogyan az a másik két fordításról feltehető.

Mindazonáltal semmi esetre sem marasztalnám el Jankulov munkáját Sztfánovicsé mellett. Mert ha utóbbinál a könnyedtséget, a biztonságot dicsérhetjük, Jankulovnál azt a bámulatos erőfeszítést kell megbecsülnünk, amellyel mégis egy sokkal gazdagabb nyelvet bontott ki, mint bármely fordító-társa. A hívebb és korszerűbb szerb Tragédiát Sztfánovicsnak köszönhetjük; a jószándékot, az évtizedes munkát és nem utolsósorban az igényességet – még ha öncélú volt is nyelvi szempontból – Jankulov Vladiszlávnak.

(Herceg János: Madách Tragédiájának új szerb fordítása.
Kalangya, 9[1940], No 12. 560–561.)

5.

Száz év előtt jelent meg az Ember tragédiája szerb nyelven, Zmaj fordításában, hogy aztán fél évszázad után még két átköltése lásson napvilágot. Inkább az izgalmas vállalkozás csábításának engedve a két nyelv és a két szellemi élet viszonyában, anélkül, hogy túlszárnyalták volna az elsőt. Az Öreg Zmaj lassan már a halál felé ballagott, még négy éve maradt hátra, s élete folyamán kialakította a maga sajátos költői hangvételt, amelyhez aztán a magyar Tragédiát is hozzáigazította. Ezen próbált változtatni Vladislav Jankulov, aki ünnepélyesebb akart lenni, s evégből az ószláv egyházi nyelvhez folyamodott segítségért. De megfélekedett a színpadról, ahol éppen ez az ünnepélyesség kongatta volna meg üres pátosszal a remekművet.

Egy évvel később, 1940 őszén megjelent Svetislav Stefanović fordítása, most már igazán fölényes irodalmi attitűddel, mintegy a Shakespeare-fordításokban megedződve, színpadra is alkalmassá téve a Tragédiát, úgyhogy a belgrádi Nemzeti Színház állítólag műsorra is tűzte. Hogy mégsem került soha előadásra, az csak a hamarosan kitört második világháborúval magyarázható, s a fordító politikai kompromittálásával, akit 1944 őszén, mint háborús bűnöst kivégeztek.

Jankulov fordítását a Kalangya adta ki, írni kellett róla, nemcsak kötelező udvariasságból, de a két ország oly régen várt közeledésének alkalmából is. Szirmai engem bízott meg az ismertetéssel. Talán már azért is, mert személyesen ismertem Jankulovot, a zombori pravoszláv esperest. Ha barátommal, a református pap Keck Zsigmonddal a Bajai úton sétáltunk, néha már messziről feltűnt lila cingulusával a pópa, s olykor csatlakozott is hozzánk. Tisztán és zengzetes magyarsággal beszélt, de soha egy szóval sem árulta el, hogy fiatal korától fogva a Tragédia-fordítás nemes szenvedélyének hódol.

Hát már ezért is örömmel vállaltam az ismertetés megtisztelő feladatát, és minden szépet és jót elmondtam róla, tisztán privát passzióból is sorjázva az elismerő jelzőket.

Ki hitte volna, hogy alig egy év múlva Stefanović jelentkezik Madách remekművének újabb szerb változatával. A Shakespeare-fordító nagyvilágiasan elegáns fölényével, a mű százéven át kialakult kritikai apparátusának alapos ismeretével.

Most hogy dicsérem ezt anélkül, hogy sérteném Jankulovot?

A pátoszhoz menekültem, hidat építve a két recenzió között, mert a pátosz mind a két fordítás megkerülhetetlen próbatétele volt. S mint aki megmagyarázza a bizonyítványát, ezzel igyekeztem igazolni magamat.

„Stefanović fordításában az élő beszéd uralkodik – írtam –, s ezt szövi át a régi szerb epikai nyelv, szemben Jankulovval; aki az ószláv egyházi nyelvhez folyamodott. És Stefanović bebizonyította, hogy a köznapi nyelvnek éppúgy van zenéje, éppoly fenséges és zengzetes lehet, mint a művi nyelv, ha költőien felhangolják.” Ezzel a kritikusi blablával akartam megoldani a kínos szituációt ebben a fordítói versenyben.

Három évvel később, Kalangya-szerkesztő koromban Stefanović előadást tartott Újvidéken a Vajdaságban kibontakozott szerb irodalom jelentőségéről. Már nem tudom, miért nem mentem át meghallgatni. Háború volt, utáltam utazni, talán ezért Csuka Jánost kértem meg, hogy menjen el, kérje el az előadás szövegét, amit aztán az ő fordításában közöltem is.

Sok-sok évvel később egy társas kirándulásban Athénben voltam. Fönn az Akropoliszon kibicsaklott útitársnőm bokája, úgyhogy hangosan jajgatott, amíg sikerült helyreigazítanom.

– Maguk magyarok? – szólított meg egy nálamnál alig idősebb aszszony. Svetislav Stefanović özvegye volt. „Még most is megvan, amit szegény férjemről írt!” – mondta később, s aztán együtt néztük hosszan a ködbe merült várost lenn a mélyben.

Ez volt életem legnagyobb kritikusi sikere.

(Herceg János: Madách szerbül: *Magyar Szó-Kilátó*, 1991. III. 16.)

*

Utóhang e szövegekhez

A Stefanović személyéről és munkásságáról itt közölt magyar nyelvű megnyilatkozások, valamint azok is, amelyekre hivatkozás történik a tanulmányban, több éve folyó saját anyagfeltárás eredménye. Kivételt képez Cs. Szabó László útinaplójának részlete, melyre Pastyik László barátom hívta fel figyelmemet, a könyvet is ő bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte ezen a helyen is.

A *Magyar Nemzet*ben 1939-ben közölt interjújában Stefanović megemlíti, hogy négy magyar tudóst (*Melich, Laziczius, Tamás* és *Moravcsik* tanár urakat) meghívta „a szeptemberben tartandó belgrádi szláv kongresszusra”. A jelzett kongresszus után nyomozva a következők tudhatók meg napjainkban: A szlavisták (szláv filológusok) III. nemzetközi kongresszusát Belgrádban szándékoztak megtartani, 1939. szeptember 18–25-e között. A hatalmas erővel szervezett rendezvényt azonban az utolsó pillanatban, miután Hitler csapatai háborút indítottak Lengyelország ellen, a szervezők lemondták. Előtte azonban – 1939 folyamán – több kötetben közzétették a tervezett kongresszus szervezőinek előre kiküldött kérdései-

re beérkezett válaszokat, a bejelentett előadások előre beküldött tartalmi összefoglalóit, valamint a kongresszus szervezésével kapcsolatos iratokat, a résztvevők névsorát, a szekciók leírásait stb. A Stefanović által meghívott budapesti professzorok: *Stefan Kniezsa, Jules Laziczius, Janos Melich, Gyula Moravcsik* és *Louis Tamás* neve szerepel a kongresszus tagjai (membres du congrès) névsorában. Közülük a nevezett interjúban Kniezsa István neve nem is szerepel. A nevezettek azonban nem küldték el a szervezőknek sem előadásuk címét, sem pedig annak tartalmi kivonatát, ezek ugyanis a kongresszus aktáiban nem szerepelnek. Az előre kiküldött (szakmai kérdéseket tartalmazó) kérdőívekre sem válaszolt egyikőjük sem, mivel azoknak sincs nyoma az elmaradt rendezvény előre kiadott aktáiban. Tehát nem tudható, hogy a nevezett urak mivel szerepeltek volna a III. nemzetközi szlavisztikai kongresszuson, 1939-ben, Belgrádban.

Svetislav Stefanović több témát is bejelentett a kongresszusra, néhány kérdőívre is válaszolt szerb és német nyelven. Ezek mind olvashatóak a kongresszusi aktákban. Ezek közül vele foglalkozó tanulmányunk tárgyköre kapcsán érdekes lehet, hogy *Zur Bauopfersage* címmel előadást tervezett a Szkurati építése (Zidanje Skadra), tehát a magyar Kőműves Kelemenné (ballada) kérdéskör kapcsán, s mondandóját egész oldalas német szövegben foglalta össze. Irodalomként jelzi a maga tanulmányának eredeti változatát (1933), német nyelvű változatát (1934), a pótlásul közzétett, magyar változatokra utaló cikkének leőhelyét (1935), valamint utal egy olasz nyelvű dolgozatra is. A kérdésekre adott válaszai közül említést érdemel az a rövid (szerb nyelvű) szövege, amelyben a népköltészet összehasonlító vizsgálatának elvi és metodológiai kérdéseivel kapcsolatos elképzeléseit foglalja össze. (Eredetiben: Načelna i methodska pitanja u uporednom proučavanju narodne poezije.)

A tudomány- és rendezvénytörténet mai kutatója abban a szerencsés helyzetben van, hogy az elmaradt kongresszus – azóta ritkasággá vált – aktáinak reprint kiadását is kézbe veheti, alapos kísérőtanulmánnyal együtt, tehát a kérdésről mindent megtudhat. (Pontos adatai: *Bogoljub Stanković [priredio]: III. Međunarodni kongres slavista [Beograd, 18–25. IX. 1939]. Reprint-izdanje materijala neodržanog kongresa. Beograd, 2008. [Slavističko društvo Srbije], 785 p.*) A kérdés kapcsán jó eligazítást ad még: *Milorad Radovanović: Povodom jednog slavističkog događaja što se nije dogodilo*. In: *Glas SANU CDIX. Odeljenje jezika i književnosti knj. 24. Beograd, 2008. 191–198*. Ezen a helyen is megköszönöm Bányai János barátom és Milorad Radovanović akadémikus, újvidéki nyelvészprofesszor segítségét a nevezett szlavisztikai kongresszussal és a vele kapcsolatos kiadványokkal kapcsolatos eligazításukért és segítségükért.

A vajdasági magyar népmeseanyag területi és műfaji megoszlása

A vajdasági mesekincs nagysága, területi megoszlása

A mesekutatókat régóta foglalkoztatja, hogy mekkora a magyar mesekincs, és azon belül milyenek a mese műfaji arányszámai. Kovács Ágnes a nyomtatásban megjelent népmeseanyag földrajzi megoszlását vizsgálva megállapítja, hogy 1956-ig Magyarországon 1701, a határon túli magyarok köréből 1070, helymegjelölés nélkül 442 mese jelent meg, azaz a publikált mesék száma 3143.⁷¹ A magyar népmese-katalógus (MNK) készítésekor tízezerre becsüli a katalógusban feldolgozott meseszövegek számát.⁷² Voigt Vilmos a mesetípusok változatainak számát is figyelembe véve „súlyozási módszerrel” húsz-huszonöt ezerre becsüli a valamikori Magyarország területén felgyűjtött magyar, további néhány ezerre a más nyelvű mesék számát.⁷³ A Benedek Katalin vezetésével az MTA Néprajzi Kutatóintézetében készülő, az MNK kötetait feldolgozó meseadatbázis mintegy 24 000 adatot tartalmaz.⁷⁴

A fent említett meseadatbázisa alapján Benedek Katalin 2002-ben közölte a dél-magyarországi meserégió adatait. Az általa áttekintett (2526 tételt tartalmazó) terület az általunk vizsgálnál jóval nagyobb, a vajdasági meseanyag ennek csak a déli „csücske”. Benedek adatai szerint az egykori vármegyék közül a vajdasági résszel is rendelkezőkben a következőképpen alakul a mesék száma: Bács-Bodrog teljes területéről 220 körüli adatot ismer; Csongrád vármegye 600 szövege közül 26 horgosi szöveget említ. Temesből 32 szövegről tud (ebből öt székelykevei); Torontál vármegyéből 766 szöveget regisztrál, ebből 300 felett van az általunk vizsgált területről gyűjtöttek száma. Eszerint az MTA Néprajzi Kutatóintézetének készülő

⁷¹ Kovács Á. 1956. 40.

⁷² Kovács Á. 1980. 740.

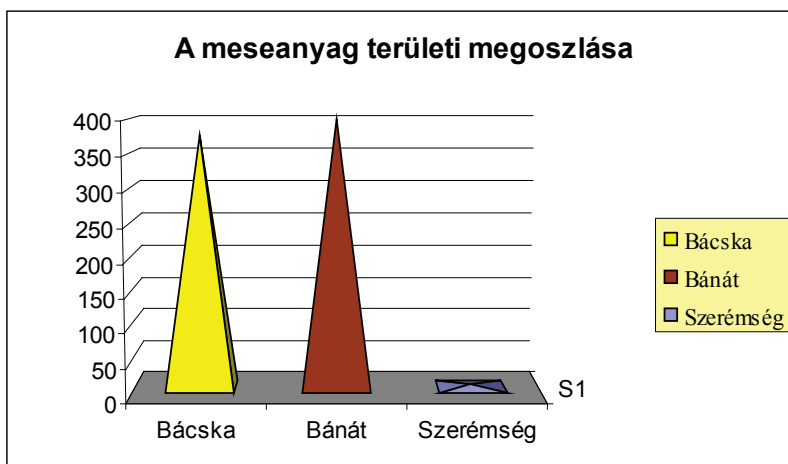
⁷³ Voigt V. 1998. 242.

⁷⁴ Benedek K. 2002. 148.

meseadatbázisa Bácskából közel 250, Bánátból pedig több mint 300 meseszövegről tud.⁷⁵

Vajda-Sárvári Zsuzsanna 1970-es években készített tipológiai vizsgálata 1972-ig dolgozta fel a nyomtatásban megjelent jugoszláviai magyar meseanyagot. A 246 – típuszámmal is ellátott – vajdasági meséből 189-et Bánátban, 57-et Bácskában gyűjtöttek.⁷⁶

A 2007-ben elkészült *Vajdasági magyar népmese-katalógus* (VMNK) adatai szerint Vajdaság területén 2005-ig 841 típuszámmal is ellátható mesét jegyeztek le, ezek közül 62-nek nem tudni a pontos gyűjtési helyét.⁷⁷ A biztos helymeghatározások adatai alapján Vajdaságban hetvenegy településről 780 tipológiailag feldolgozható népmesét ismerünk. Ha ezt a vajdasági régiók szerint vizsgáljuk tovább, akkor megállapíthatjuk, hogy Bánátból huszonkilenc településről 401 mesét, Bácskából negyven településről 374 szöveget, Szerémségből pedig három településről öt mesét jegyeztek le.

A mesetudás szempontjából a legrészletesebben feltérképezettek közé néhány bánáti falu tartozik: Székelykevéről (Skorenovac) hetvennyolc, Szajánból (Sajan) hetvenegy, Hertelendyfalváról (Pančevo-Vojlovica) ötvennégy, Egyházaskérről (Verbica) ötvenkettő, Csókáról (Čoka) negyvenegy, Magyarittabéről (Novi Itabej) tizennégy, Padéről (Padej) tizenkettő, Feketetőről (Crna Bara) pedig tíz tipológiailag is meghatározható mesét tartunk számon. A szegedi kirajzású települések (Szaján, Egyházaskér, Csóka, Padé, Feketető), valamint a bukovinai székely kirajzású falvak kö-

⁷⁵ Benedek K. 2002. 149–152.

⁷⁶ Vajda-Sárvári Zs. é. n. 188–189.

⁷⁷ Raffai J. 2007.

zül Hertelendyfalva meseanyaga egyfajta diakrón elemzésre is alkalmas, ugyanis – ha kisebb-nagyobb kihagyásokkal is, de – ezekről a területekről a XIX. század utolsó évtizede óta folyamatosan voltak meseközlések.⁷⁸

A bácskai falvak esetében jóval több településről ismerünk mesét, de szám szerint kevesebbet. Ezek többségében a hatvanas-hetvenes években történt gyűjtések termékei, amikor többnyire falvanként csak néhány mesét jegyeztek le.⁷⁹ Kivételnek számítanak a meseanyaguk szempontjából kiemelkedő olyan bácskai települések, mint Zenta (Senta) ötvenkilenc, Mohol (Mol) negyvenkilenc, Ludas (Šupljak) negyvenhárom, Topolya (Bačka Topola) negyvenegy, Horgos (Horgoš) harminc, Óbecse (Bečej) huszonnégy, Kishegyes (Mali Iđoš) tizennégy, Szabadka (Subotica) tizenhárom mesével. Ezeken a településeken leginkább egy mesemondó nagyobb számú meséje, illetve egy mesegyűjtő alaposabb tevékenysége eredményezte a fenti számokat.⁸⁰

Kutatatlan területnek számít Szerémség, ahonnan csak öt meseszöveget ismerünk: a Burány Béla által gyűjtött satrincai és kamenicai mesét⁸¹, valamint – a Papp Árpád által koordinált Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszának készítésekor az ezredfordulón szervezett gyűjtésének eredményeként – három maradéki szöveget.⁸² Az a tény, hogy a vajdasági szóránymagarságnak e vidékén még a XX. és XXI. század fordulóján is lehetett mesét gyűjteni, azt mutatja, hogy a fenti adataink inkább a vajdasági mesekutatás szervezetlenségéből, nem pedig a szerémségi magyarság mesekincsének nemlétéből fakadnak.

A vajdasági mesekincs műfaji megoszlása

Vajdaságban – a VMNK adatai szerint – az eddig összegyűjtött, típuszámmal ellátható népmesék alapján a térség mesekincsének műfaji megoszlásáról is képet kapunk. Eszerint a régió meseanyagán belül a

---

⁷⁸ XIX. és X. század eleji anyagot ismerünk a szegedi kirajzású területről (Benedek K. 2006. 740–743., 775–776.; Kálmány L. 1882. 1914.) és a bukoviniai székely falvakból is (Banó I. – Dömötör S. 1960. 93–117.). Ennek az anyagnak az újraközlése is többször megtörtént (Ortutay Gy. 1955. III.; Ortutay Gy. – Katona I. 1956. II.; Ortutay Gy. – Dégh L. – Kovács Á. 1960.; Katona I. – Bori I. – Beszédes V. 1976.; Penavin O. 1993.). A XX. század második felében is többen gyűjtöttek népmesét a térségben, ezek közül a legjelentősebbek: Penavin O. 1984.; Beszédes V.; 1978. Burány B. 2007.

⁷⁹ Penavin O. 1984.; Burány B. 2007.

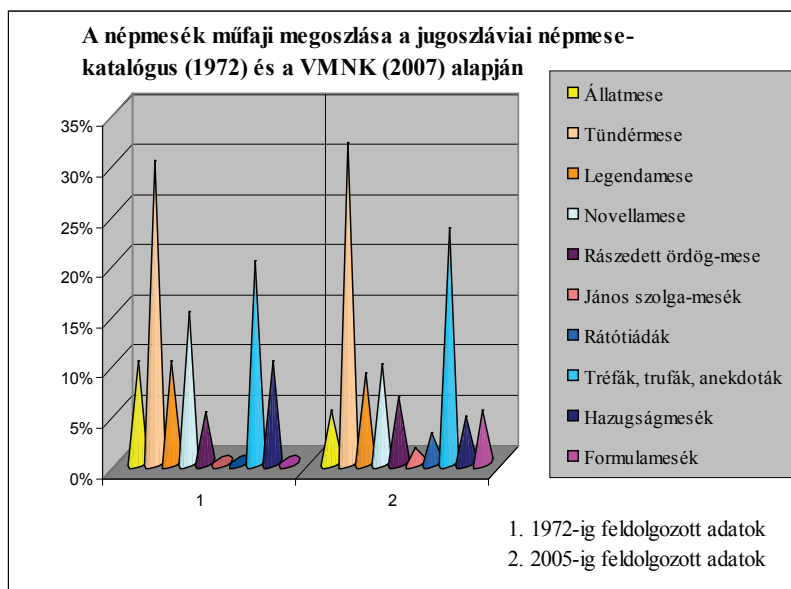
⁸⁰ Penavin O. 1984.; Burány B. 1984, 1988, 1990, 1997.; Kalapis Z. 2002, 2003.; Raffai J. 2000, 2001.

⁸¹ Burány B. 2007.

⁸² Papp Á. 2002.

műfaji arányok a következők: 5,2% állatmese, 31,8% tündérmese, 8,9% legendamese, 9,7% novellamese, 6,5% „rászedett ördög” mese, 1,4% „János szolga” mese, 2,9% rátótiáda, 25,3% tréfa, trufa, anekdota, 4,6% hazugságmese, 5,1% formulamese. A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy a tréfás mesékhez, trufákhoz tartozó szövegek itt közölt számarányát több mint 12%-kal megnöveli a Burány Béla által gyűjtött, a mai nemzetközi és magyar tipológiai rendszer szerint nem osztályozható, de bizonyosan idesorolható anyag.⁸³

Vajda-Sárvári Zsuzsanna fent említett dolgozatában elkészített egy hasonló műfaji megoszlást mutató táblázatot az 1972-ig nyomtatásban megjelent jugoszláviai mesekincséről.⁸⁴ Ugyanez az anyag tartalmazza a ma már Horvátországhoz és Szlovéniához tartozó magyar területek meseanyagát is, összehasonlítása a VMNK adataival mégis nagyon tanulságos, sőt egyfajta történeti áttekintést is eredményezhet. Sajnos Vajda-Sárvári az általa elemzett anyag műfaji megoszlását bemutató összefoglalásból kihagyta a „János szolga” meséket és a falucsúfolókat, a formulameséket pedig a hazugságmeséssel egybevéve elemzi. Munkája és a VMNK adatai alapján a térség mesekincsének a műfaji megoszlása a következő:

⁸³ Burány B. 2007.

⁸⁴ Vajda-Sárvári Zs. é. n. 190.

Ezekből az adatokból jól látható, hogy a kéziratos anyag⁸⁵ és az 1972 után gyűjtött és publikált szövegek hatására a meseműfajok között növekedett a tündérmesék, a „rászedett ördög” mesék, a tréfák, trufák és anekdoták száma, csökkent viszont az állatmese, a legendamese, a novellamese előfordulási aránya. Igazán nagyarányú növekedést a tréfás mesék, trufák, anekdoták esetében tapasztalhatunk – főleg, ha figyelembe vesszük a Burány-anyagot –, ez a meseműfaj 20%-ról 37%-ra növekedett.⁸⁶

Ezeket az adatokat talán célszerű összehasonlítani az egész magyar nyelvterület ilyen típusú adataival, hiszen a magyar népmese-katalógus készítése közben Kovács Ágnes megállapította az egyes mesei műfajok közötti százalékos arányokat is. Ezek az adatok csak a publikált anyag számbavételével születtek, így csak viszonylagosan adnak képet a magyar mese műfaji megoszlásáról.⁸⁷ A magyar nyelvterületen élő, ezen belül az alföldi cigány mesemondók meséinek műfaji megoszlásáról – a Benedek Katalin szerkesztette, *A magyar népmesekatalógus összefoglaló bibliográfiája* című munka első kötete alapján – ennél azonban pontosabb adatokkal rendelkezünk.⁸⁸ A magyar nyelvterület, a hajdani jugoszláviai, a vajdasági és az alföldi cigány anyag műfaji összevetését mutatja az alábbi táblázat:

	MNK	Jugoszláviai anyag (1972-ig)	VMNK	Alföldi cigány anyag
Állatmesék	3,5%	10%	5,2%	4,3%
Tündérmesék	50,0%	30%	31,8%	68,3%
Legendamesék	12,5%	10%	8,9%	2,4%
Novellamesék	8,5%	15%	9,7%	6,2%
Rászedett ördög mesék	1,5%	5%	6,5%	3,2%
Falucsúfólók	4,5%	–	2,9%	0,2%
Tréfás mesék	12,0%	20%	25,3%	11,8%
Hazugságmesék	6,5 %	10%	4,6%	0,8%
Formulamesék és egyéb	1,0%	–	5,1%	2,4%

Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a vajdasági anyagban jelentősen kevesebb tündérmese van, viszont a magyar mesekincs arányaihoz képest jóval nagyobb számban találhatunk állatmeséket, „rászedett ördög” meséket, tréfás meséket, valamint formulameséket.

⁸⁵ Lásd Kálmány Lajos és Zöldy Pál idevonatkozó munkáit.

⁸⁶ Burány B. 2007.

⁸⁷ Kovács Á. 1980. 740.

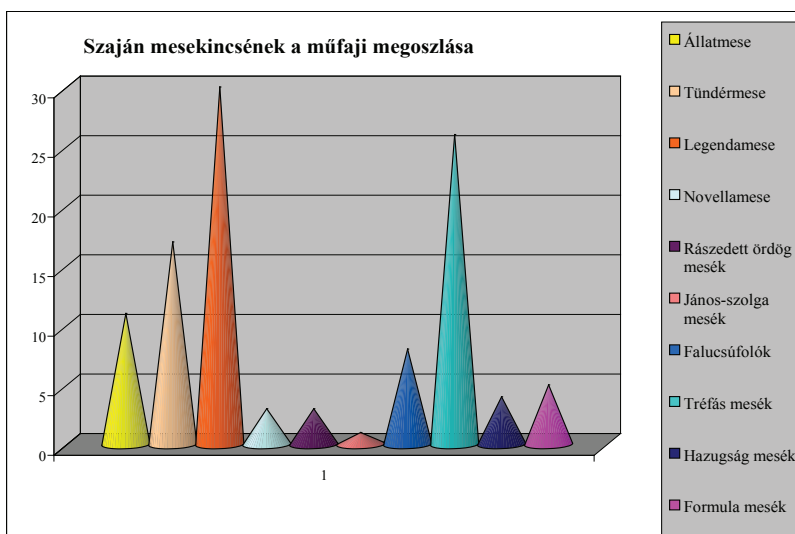
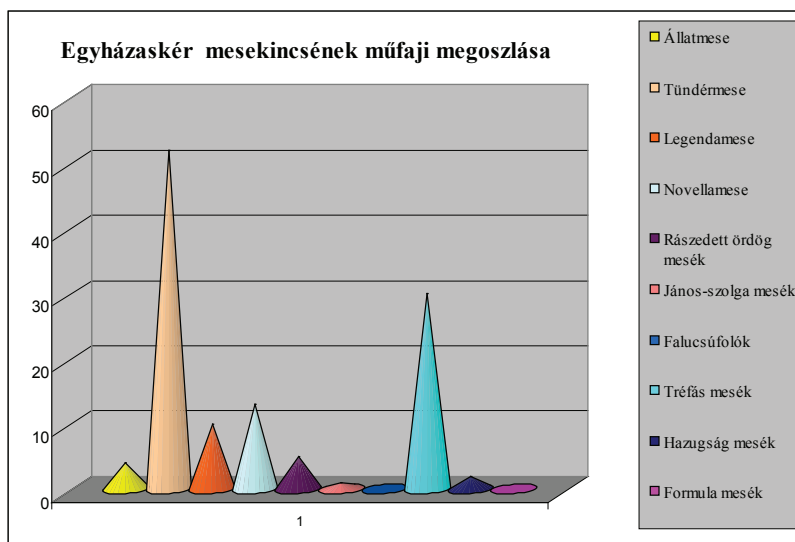
⁸⁸ Benedek K. 2001.

A fenti táblázat adatai alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar nyelvtérület műfaji megoszlása alapján a tréfás mese a vajdasági mesekincs legjelentősebb műfaja (a még tipológiailag azonosíthatatlan, a tréfás mesékhez sorolható Burány-anyag nélkül is). Az elmúlt harminc évben (Vajda-Sárvári Zsuzsanna elemzése óta) ez a műfaj nagy arányban tovább gazdagította a vajdasági mesekincset. Ez sok mindennel magyarázható, például a nagy tündérmese-repertoárral rendelkező mesemondók eltűnésével, a hagyományos mesemondó alkalmak megváltozásával (megszűnésével), a rövidebb, humoros műfajok előtérbe kerülésével, valamint akár a mesegyűjtők igényével is. Mindezek mellett – figyelembe véve a mesekatalógus által számszerűen nehezen kimutatható erotikus mesék számát, amelyek majdnem minden műfajnál képviselve vannak, de legerőteljesebben a tréfás meséknél jelentkeznek – azt mondanánk, hogy ennek a magas arálynak a legjelentősebb oka az erotikus szövegek előkerülése.

Kitűnik még a vajdasági anyagban a tréfás mesék mellett az állatmesék magas száma. Ennek magyarázatául a Kálmány-gyűjtés⁸⁹ szolgálhat: „...gyűjtőink közül neki köszönhetjük a legtöbb állatmesét – aki egymaga az egykori Csanád és Csongrád megye déli, s Torontál megye északi részén ma ismert állatmesetípusainak mintegy 60%-át jegyezte fel nem is egy változatban. A műfaj tehát ott és akkor nagyon intenzíven élt” – írja Kovács Ágnes.⁹⁰ Ezt az állítást a fenti táblázat is alátámasztani látszik, ugyanis az 1972-ig nyomtatásban megjelent népmesék műfaji vizsgálatából az állatmesék 10%-os aránya tűnik ki. Sajnos rá kell világítanunk, hogy Vajda-Sárvári Zsuzsanna ezt a magas számot a Romániához tartozó – a Kálmány által leírt állatmesék szempontjából igen gazdag – Magyarszentmártonnak a jugoszláviai Bánáthoz való téves kapcsolása miatt kapta. De a vajdasági állatmesék száma ettől a tévedéstől eltekintve is magasabb néhány százalékkal az átlagnál. Ezek megoszlása a VMNK-ban feltüntetett állatmesetípusok hatvanhárom vajdasági változata alapján a következő: huszonegy változat származik Bácskából, a többi bánáti variáns, amelyeket tíz kivételével Kálmány Lajos gyűjtött össze. Így csak azt mondhatjuk el, hogy az általunk vizsgált térség bánáti területe egy, a XIX. század végén állatmesékben gazdag dél-alföldi régió része lehetett, de a vizsgált területen – adataink szerint – nem az állatmese a domináns műfaj. Ezt mutatják az adataink alapján elkészített, a legnagyobb meseanyaggal rendelkező bánáti falvak – Egyházaskér (Verbica) és Szaján (Sajan) – műfaji megoszlását reprezentáló grafikonok is:

⁸⁹ Kálmány L. 1882. 1914.

⁹⁰ Kovács Á. – Benedek K. 1987. 31.

A vajdasági mesekincs elkülönülő meserégiói

A VMNK adatai azt mutatják, hogy a feldolgozott mesék alapján Vajdaságon belül két meserégiót lehet elkülöníteni: a szegedi kirajzású bánáti és a – Szabadka környéki – bácskai falvak által alkotott térséget, valamint az al-dunai székely települések által földrajzilag is egybefüggő területét. A két meserégió meghatározását és elkülönítését az itt gyűjtött nagyszámú

szöveg teszi lehetővé. Az itteni mesék egyfajta diakrón elemzésre is alkalmasak, ugyanis kisebb-nagyobb kihagyásokkal ezekről a területekről folyamatosak voltak a meseközlések.

A bukovinai székely településekről, Székelykevéről és Hertelendyfalváról 129 mesét ismerünk. Összevetve a VMNK és az MNK idevonatkozó adatait, a következő mesetípusok esetében feltételezünk valamiféle egységes mesekincsre való utalást: ATU 410* Kővé vált királyság, AaTh 519 A nagyerejű asszony, AaTh 551 Az élet vize, AaTh 706 A csonkakezü lány, [BN 937* A jós méhmagzat], MNK 1459^X Kovászos Jancsi. Emellett a János szolga mesék típusainak változatai kilenc variánstól eltekintve ebből a térségből valók.

A szegedi kirajzást településekről jóval nagyobb számú mesét jegyeztek le, közel 250 szöveget. Adataink és a fenti grafikonok is jól illusztrálják, hogy ezen a földrajzilag nem összefüggő területen falvanként eltér a mese-műfajok dominanciája. Egyezés csak a tündérmesék magas számában tapasztalható. Ezt erősítik meg – figyelembe véve a „Szegedi nagytáj” egyéb területein gyűjtött szövegeket is – a következő dominánsnak mutatkozó mesetípusok is: MNK 118A^X A bárányok királya, AaTh 300A Párviadal a hídon, AaTh 328A^X Az égitestszabadító, [BN 799 I* Fiát rosszra tanító apa], AaTh 980B Az öreg ember és a vályú, AaTh 311 A lánygyilkos, AaTh 327C A loncsos medve, AaTh 328A^X Az égitestszabadító + AaTh 300A Párviadal a hídon + AaTh 313C Rózsa elfelejti Ibolyát (III. Mágikus menekülés) + AaTh 513A Hatan a világ ellen típuskombinációja. Emellett a legendamesék 62%-a erről a területről való.

Mindkét terület meseanyaga alkalmas a folyamatosság vizsgálatára. A szegedi kirajzást Egyházaskér és Szaján esetében ezt a kutatók többé-kevésbé meg is tették.⁹¹ Viszont ez nem történt meg Hertelendyfalva esetében, ahonnan egy családon belül – teljesen más időszakban lejegyezve – három generáció meseanyagát ismerjük: Kovács Márton Zsidó Domokos által 1887-ben lejegyzett szövegeit⁹², illetve lánya és unokája Erősné Kovács Júlia, valamint Erős Teréz 1950-es években elmondott meséit.⁹³ A Kovács család mesemondása leginkább a BN 937* A jós méhmagzat mesetípus három hertelendyfalvi változatán mutatkozik meg.

---

⁹¹ Katona I. – Bori I. – Beszédes V. 1976.; Beszédes V., 1978.

⁹² Banó I. – Dömötör S. 1960. 93–117.

⁹³ Penavin O. 1984.

Irodalom

AARNE, Antti

1910 *Verzeichnis der Märchentypen.* (FFC 3.) Helsinki

AARNE, Antti – THOMPSON, Stith

1961 *The Types of the Folktale* (FFC 184.) Helsinki

ÁDÁM István – CSORBA Béla

2006 *A tamplifüles, a tavalyi lődör meg az idej pöndörítés. Temerini anekdoták és mókás történetek.* Óbecse

BANÓ István

1943 Ilonka-Pilonka. *Kalangya*, XII. évf., 3. sz., 116–119.

1943 A kigyó-vőlegény. *Kalangya*, XII. évf., 4. sz., 169–172.

1943 Molnár G. Károly, az öreg zentai mesemondó. *Kalangya*, 261–263.

BANÓ István – DÖMÖTÖR Sándor

1961 *Régi magyar népmesék Berze Nagy János hagyatékából.* Pécs

BENEDEK Katalin

1984 *A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999).* (MNK 4.) Budapest

2001 *A cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája.* (MNK 10/1. Összefoglaló bibliográfia) Budapest

2002 Összehasonlító mesevizsgálat. In: Bodó Barna (szerk.): *Hagyomány és interkulturalitás.* Temesvár, 147–172.

2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye egész Magyarországról. 1846–1858.* Budapest

BERNÁT László

1982 *A magyar legendamesék típusai (AaTh 750–849).* (MNK 3.) Budapest

BERZE NAGY János

1957 *Magyar népmesetípusok I–II.* Pécs

BESZÉDES Valéria

1978 *Jávorfácska. Felsőház szajáni népmese.* Szabadka

2004 *Szöcs Boldizsár meséi.* (Népmesetár) Budapest

2005 *Seregék szárnyán. Szöcs Boldizsár meséi.* Szabadka

BORI Imre

1971 *Idő, idő, tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből.* Újvidék

BURÁNY Béla

1984 *Szomjas a vakló. 66 vajdasági magyar erotikus népmese.* Újvidék

1988 *Piros a tromf. 77 vajdasági magyar erotikus mese.* Zala

1990 *A legkisebb királylány kívánsága. 88 vajdasági erotikus obszcén népmese.* Budapest

- 1997 *A menyecske meg a feketeterítő. 107 vajdasági magyar erotikus és obszcén népmese.* Szeged
- 2007 *Mé piros a gólya csőre? Erotikus és obszcén népmesék a Délvidékről.* Budapest

CZIMMER Anna

EA 10173 Adatok Bácskertes és Gombos községek néprajzához. Kézirat a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

CSORBA Béla

- 1988 *Temerini néphagyományok.* Újvidék
- 1997 *Még azt mondják, Temerinben...* Kanizsa
- 2006 *Hol vette a király a várát? Névtani, néprajzi és tárgy történeti írások.* Újvidék

DALA Sára (szerk.)

2006 *Cérna Miklós történetei. Mesék, mondák, anekdoták Oromhegyesről.* Budapest, DVD

DEGREL, Stevan

1952 Narodno predanje kod Mađara u Debeljači o ubijanju starih ljudi. *Rad vojnovođanskih muzeja* 1. 13.

DÖMÖTÖR Ákos

- 1988 *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749).* (MNK 2.) Budapest
- 1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* Budapest

FERENCZI Imre

1975–76 Egy anekdotakör tanulságai (Bagi históriák és rokonaik) I. (Néprajzi Dolgozatok 31.) *Néprajz és Nyelvtudomány* XIX–XX. 5–52.

FISCHER Ernő

- 1878 Csali mese. *Magyar Nyelvőr*, VII. 425–426.
- 1878 Csali mese. *Magyar Nyelvőr*, VII. 476.
- 1878 Népmesék. *Magyar Nyelvőr*, VII. 523.
- 1879 A kakas és utitársai. *Magyar Nyelvőr*, VIII. 520–521.

HANTZ Gyula

- 1876 A kakas és a jérce. *Magyar Nyelvőr*, V. 225–226.
- 1878 Ijesztő mese. *Magyar Nyelvőr*, V. 469–470.

JUNG Károly

- 2001 Az Ibikosz darvai típuscsalád kérdéséhez. Áttekintés és további vázlatok. In: –: *A Pannóniai Énektől a Mária-lányokig. Magyar és egybevető magyar folklórisztikai tanulmányok.* Újvidék
- 2004 Míóta tisztelik az öregeket? Az öreg(ember)ek megölésének megszűnéséről szóló népi elbeszélések (AaTh 981) a magyar prózaepikában. In: –: *Elbeszélés és éneklés. Újabb magyar és egybevető magyar folklórisztikai tanulmányok.* Újvidék

KALAPIS Zoltán

2002 Fodor Erzsébet meséi (I.) *Híd*, 5. 606–639.

2003 Fodor Erzsébet meséi (II.) *Híd*, 2. 252–273.

KÁLMÁNY Lajos

1881, 1882, 1891 *Szeged népe I–III*. Szeged–Arad

1914 *Hagyományok. Mesék és rokonneműek I–II*. Vác–Szeged

EA 2771 Alföldi gyűjtés. Kézirat a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

KATONA Imre – BORI Imre – BESZÉDES Valéria

1976 *Pingált szobák. Borbély Mihály meséi. Kálmány Lajos gyűjtése*. (A kötet végén Borbély Mihály gyermekeinek meséivel.) Újvidék

KOVÁCS Ágnes

1956 *Népmesegyűjtés*. (Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez III.) Budapest

1980 A mesei nyelv ritmusához. Ritmikai vizsgálatok három nógrádsipeki népmeseszövegen. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Nógrádsípek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról*. Budapest, 75–116.

KOVÁCS Ágnes – BENEDEK Katalin

1987 *A magyar állatmesék katalógusa (AaTh 1–299)*. (MNK 1.) Budapest

1989 *A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875–1999)*. (MNK 8.) Budapest

1990 *A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349)*. (MNK 6.) Budapest

1990/a *A magyar formulamesék katalógusa (AaTh 2000–2399)*. (MNK 9.) Budapest

MATIJEVICS Lajos

1970 Égigérő mesefa. Bácskai népmesék. *Tanulmányok*, 2. 73–95.

ORTUTAY Gyula

1955 *Magyar népköltészet III*. Budapest

ORTUTAY Gyula–KATONA Imre

1951 *Magyar paraszttmesék I*. Budapest

1956 *Magyar paraszttmesék II*. Budapest

ORTUTAY Gyula – DÉGH Linda – KOVÁCS Ágnes

1960 *Magyar népmesék I–III*. Budapest

PAPP Árpád (szerk.)

2002 *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza*. Szabadka, CD

PENAVIN Olga

EA 5542 *Vajdasági népmesék, babonás történetek, mondák, babonák, balladák*. Kézirat a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

- 1959 Mátyás-mondák a Vajdaságból. *Néprajzi Közlemények* IV. 4. 107–115.
- 1984 *Jugoszláviai magyar népmesék I–II.* (ÚMNGY XVI, XIX.)
- 1993 *Jugoszláviai magyar diakrón népmese gyűjtemény I.* Újvidék
- 1996 *Jugoszláviai magyar diakrón népmese gyűjtemény II.* Újvidék
- RAFFAI Judit
- 2000 *A Rézmonyos. Ludasi népmesék.* Szabadka
- 2001 *A mesélő ember. Szűcs László bácskai parasztember meséi.* Budapest
- 2003 Epika. In: Papp Árpád – Raffai Judit – Terbócs Attila (szerk.): *Vajdasági magyarok néprajzi atlaszának kommentárkötetete.* Szabadka, 173–192.
- 2007 *Vajdasági magyar népmese-katalógus.* (Kézirat)
- 2008 *Vajdasági történetek Mátyás királyról.* Újvidék
- RÉVÉSZ Hugó
- 1892 *Bácskai dalok, mesék.* Szabadka
- 1993 *Bácskai dalok, mesék. Híd, LVII.* január–február, 69–84.
- SÁRVÁRI-VAJDA Zsuzsanna
- é. n. A nyomtatásban megjelent jugoszláviai magyar népmesék tipológiai vizsgálata (Kézirat)
- SILLING István
- 1993 *Kupuszinai mondák. Néprajzi Látóhatár,* 1–2. 177–182.
- SÜVEGH Veronika
- 1984 *A magyar rászédett ördög-mesék típusai (AaTh 1030–1199).* (MNK 5.) Budapest
- é. n. *A magyar János-szolga mesék típusai (AaTh 1000–1029, 1120, 1132).* (MNK 5A) Kézirat.
- UJVÁRY Zoltán
- 1975 *Mondák Mátyás királyról.* In: – – *Varia folkloristica. Írások a néphagyomány köréből.* (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 25.) Debrecen, 168–185.
- UTHER, Hans Jörg
- 2004 *The Types of International Folktales, A Classification and Bibliography.* (FFC 284) Helsinki
- VEHMAS Marja
- 1988 *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430–1639*).* (MNK 7/B.) Budapest
- VEHMAS Marja – BENEDEK Katalin
- 1989 *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1640–1874).* (MNK 7/C.) Budapest

VESELINOVIC-ŠULC Magdolna – MATIJEVIC Lajos

1978 Egy magyar mesemondó szövegei Márkó királyról. *Hungarológiai Közlemények* 35. 65–85.

VOIGT Vilmos

1998 Mese. Szerk.: – -: *A magyar folklór*. Budapest

VÖÖ Gabriella

1985 *A magyar népmesék tréfakatalógusa (AaTh 1350–1429)*. (MNK 7/A.) Budapest

ZÖLDY Pál

EA 12764 Vegyes folklór-gyűjtés. Kézirat a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

EA 13499 Népköltészeti adatközlés. Kézirat a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

EA 15797 Topolya prózai néphagyománya. Kézirat a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

EA 16811 Hogyan és mivel szórakozott a topolyai szegényember? Kézirat a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

EA 19240 Hogyan mesélt édesapánk a családnak 1900 körül

A folklorizmus és a mesemondás

A zentai Kálmány Lajos Népmesemondó Verseny tanulságai

Írásunkban a zentai mesemondó verseny folklorisztikai tanulságait kívánjuk számba venni annak függvényében, hogy a tizenöt éves rendezvény-sorozatban nem a klasszikus hagyomány továbbélésével kell számolnunk, hanem a folklorizmussal. A mesemondásnak pontosan meghatározott célja van, esetünkben a Mesefa díj kiérdemlése. Mesterségesek a körülmények, egy-egy versenyzőnek 7-8 perc áll rendelkezésére. A szöveget a mesemondó szabadon választhatja meg, esetenként a szakmai bizottság egy-egy évforduló kapcsán ajánlásokat tesz szövegtípusok kiválasztására. Mesterséges az a közeg is, ahol a versenyzők több egymást követő válogatón előadják a betanult meséket, mondákat, igaz történeteket. Az elmúlt tizenöt évben valamennyi prózai epikus műfajból hallhattunk variánsokat. Joggal tehetjük fel a kérdést, érdemes-e a magyar népmesemondás hagyományozódásában bármiféle törvényszerűséget vizsgálni egy másfél évtizede tartó vetélkedő kapcsán.

Megállapításaimat a zentai Városi Könyvtárnak – a verseny szervezőjének – az adattárában megőrzött programfüzetek, valamint azoknak a tapasztalatoknak az alapján teszem, melyeket a szakmai zsűriben eltöltöttem. Vizsgálódásomat az is erősítette, hogy a budapesti Hagyományok Házának folkloristái szerint a magyar nyelvterületen a zentai verseny a színvonalasabbak közé tartozik. Hogy ilyenné alakulhatott, abban részben a szakmai bizottságnak is szerepe volt, e bizottság elvárásainak, ízlésének akartak eleget tenni a versenyzők. Ennél azonban lényegesen fontosabb a vajdasági magyar meseanyag gazdagsága. A mesemondóknak volt mire támaszkodniuk.

A tankönyvek, a mesekiadványok

Munkám elkészítésekor arra is kíváncsi voltam, hogy a tanulók hogyan találkoznak a népmesével az óvodától az egyetemig. A tankönyveket néztem át, valamint az óvónők számára kiadott kézikönyvet. Szócs Boldizsár

székelykevei mesemondó egyik frappáns megfogalmazása vezérelt, miszerint a mese a szegény ember egyeteme. A történetekben minden fontos kérdésre választ kaphat az ember élete folyamán. Elsősorban az általános emberi értékekre gondolt. Nos, a tankönyveink ebből a szempontból nem támaszkodnak túlságosan a népi bölcsességre, lényegesen több szövegre számítottam, mint amennyit találtam. Még akkor is fenntartom ezt a megállapításomat, ha tudom, hogy a könyvek összeállítóinak pontosan meghatározott nevelési és oktatási feladatoknak kellett eleget tenniük: az olvasókönyvnek olyan szöveggyűjteménynek kell lennie, amely a magyar és a délszláv népek irodalmából, valamint a világirodalomból is válogat. A hetvenes évektől a kilencvenes évekig megjelent tankönyvekben található népmeseként feltüntetett szövegek jegyzékét ismertetjük, abból a célból, hogy bebizonyítsuk, ebben az időszakban oktatásunknak kevés köze volt a hagyomány továbbéléséhez.

A vajdasági magyar tankönyvek népmeséi:

1. osztály

Berkes László – Horváth Mátyás: *Napsugár*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1972.

1. A farkas és a róka
2. A sárga tyúk
3. A farkas, a róka és a nyúl

Saffer Veronika: *Virágos kert*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1985.

1. Az okos lány
2. A kis gida

Horváth Mátyás – Kerepes Rózsa – Palusek Teréz – Újhely Mária: *Olvasókönyv*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1982.

1. A kis gida
2. A sajtot osztó róka
3. A bölcs bíró és a tolvaj
4. A tyúkocska, az egér meg a kakas
5. Mi a veszedelmesebb
6. Kutya-macska barátság

2. osztály

Sejpes Ferenc: *Gyöngyvirág*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1972.

1. Mi az erősebb a halálnál
2. A lusta rigó
3. A macska és az egér

4. A halász és a felesége

5. A kismalac és a farkasok

Sejpes Ferenc: *Olvasókönyv*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1976.

1. A tíz törpe (sic!)

2. A róka és a gólya

3. A bika és a nyúl

4. A lusta rigó

5. A macska és az egér

6. Az apa és fiai

7. Mi az erősebb a halálnál

8. Az ember a legerősebb

9. A Jakab és a zab

10. A kismalac és a farkasok

11. Az ökör, a ló és a traktor (sic!)

12. A halász és a felesége

13. Csalimese

Dr. Horváth Mátyás: *Aranyablak*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1986.

1. A róka és a gólya

2. Az álmos madár

Dr. Horváth Mátyás: *Tarka lepke*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1993.

1. A róka és a gólya

2. Az álmos madár (A kóró és a kismadár)

3. Jávorfából furulyácska

3. osztály

Szűcs Dankó Veronika – Fehér Ferenc: *Aranykapu*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1975.

1. A róka és a kacsák

2. A kérkedés jutalma

3. Ludas Matyi (sic!)

Kaszás Klára – Ódri Zsófia: *Olvasókönyv*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1977.

1. A kis ködmön

2. A kakas és a pipe

3. A tiszta lány

4. Csali mese

5. Mátyás király meg az igazmondó juhász

Uglár Fazekas Katalin – Erdély Lenke: *Szivárvány*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1987.

A 68. oldalon olvasható a népmese meghatározása, de magyar népmesét nem találtunk a tankönyvben. Ajánlott olvasmány a *Hetvenhét magyar népmese*.

Uglár Fazekas Katalin – Erdély Lenke: *Szivárvány*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1992.

1. Az égig érő paszuly
2. A kígyóbőr

4. osztály

Szarvas János: *Tavaszi rügyek*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1972.

1. Az öreg meg a fiatal daru
2. Az okos leány
3. Mátyás király meg az öreg szántóvető
4. A kolozsvári bíró

Horváth Mátyás – Palusek Teréz: *Olasókönyv*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1978.

1. Tulipánná változott királyfi
2. A rátóti csikótojás

Dr. Horváth Mátyás: *Libben a binta*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1988.

1. Az arany köles
2. A tulipánná változott királyfi

5. osztály

Szarvas János: *Olasókönyv*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1974.

1. A kiskondás
2. Jankó és a három elátkozott királyfi
3. Az öreg halász és a nagyravágyó felesége

Dr. Horváth Mátyás: *Jávorfácska*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1985.

1. Tündérszép Ilona és Árgyéus

Dr. Horváth Mátyás: *Olasókönyv*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1991.

1. Rózsa vitéz
2. Tündérszép Ilona és Árgyéus
3. Mátyás király és Kinizsi

Dr. Horváth Mátyás: *Tiszta forrásból*. Olvasókönyv a Horvát SZK magyar nyelvű iskolái 5. osztálya számára

1. Rózsa vitéz
2. Tündér Ilona és Árgyéus
3. Fehérlófia
4. Az okos leány
5. A szegény ember lisztje
6. A medve és a róka
7. A róka, a medve és a szegény ember
8. A csizmadia malaca
9. A pösze lányok

Szarvas János: *Repülj, fecském!* Anyanyelv-ápolási tankönyv a szerbhorvát tagozatok 5. osztályába járó magyar tanulók számára. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1972.

1. Három kívánság
2. Bácskai paraszt meg az uzsorás
3. Az okos leány
4. Mese a tündérfeleségről
5. A parázs
6. Csali mese
7. Jankó és a három elátkozott királykisasszony

6. osztály

Szarvas János: *Tulipántos láda*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1973.

1. A hiú király
2. A jámbor úr balga szolgálja

Szarvas János: *Olvasókönyv*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1974.

--

7. osztály

Tőke István: *Olvasókönyv*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1977.

1. A pórul járt gazdag ember
2. A vadgalamb és a szarka (sic!)

Középiskola

Bosnyák István – Thomka Beáta: *Olvasókönyv*. A középiskolák I. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad, 1992.

1. A három vérasztó királyfi

Az olvasókönyvek mellett a Tankönyvkiadó Intézet Házi olvasmány sorozatában Arany László és Benedek Elek gyűjteményéből készítettek válogatást a harmadik, illetve negyedik osztály számára. Emellett Jung Károly válogatott a 2. osztály számára jugoszláviai magyar népmesékből *Az ördög és a molnárlegény* címen, az ötödik osztály számára viszont Penavin Olga gyűjtéséből *Szélördög* címen jelent meg válogatás. A népmondagyűjteményt ugyancsak Jung Károly válogatta a negyedik osztályosok számára *Zentai kőkecske* címen.

A fenti meséket – annak függvényében, hogy melyik tankönyv volt forgalomban, amikor iskolába jártak – mindenképpen olvashatták, tanulhatták a vajdasági magyarok a hetvenes évektől az ezredfordulóig. Az első és a második osztályban a jól megfogalmazható nevelési célok miatt meg azért, mert a szövegek rövidek, egy vagy két epizódból álló állatmesét minden korszakból találtunk. A láncmesék több variánsát is fontosnak tartották a szerkesztők, de ezeknek az átírt, átdolgozott változatait olvashatjuk az olvasókönyvekben. Lényegesen több tündérmesét vártam, a válogatókat – feltételezem – a tanmenet korlátozta, valamint a tankönyv terjedelme. Több olyan szöveget is népmeseként tanítottak, melyek szerintünk nem ebbe a műfajba sorolhatók. A legkirívóbb példa Fazekas Mihály *Ludas Matyijának* az átdolgozott változata, valamint *Az ökör, a ló és a traktor* című történet. Mátyás-történetek is olvashatók szinte valamennyi korszak tankönyvében, de mint a példatárból is látható, a szerkesztők nem a gazdag vajdasági magyar anyagból válogattak. Nem az én feladatam, hogy eldöntsem, hogy a tanrend miért nem támaszkodott jobban a magyar népmesekincsre. Nem lenne érdektelen átnézni a szerb anyanyelvű gyerekek könyveit, azokban hogyan viszonyultak a szerb meseanyaghoz. Nem kétséges számunkra, hogy a gyerekeknek tudniuk kell, hogy a világon minden népnek van meséje, azt viszont kétlem, hogy azokat a magyar népmesék kárára kellett megismerni. Azt is furcsállom ennyi év távlatából, hogy a hetvenes években előfordulhatott, hogy az egyik szöveget néger meseként aposztrofálták. Kételyeinket az is fokozza, hogy a horvátországi, valamint a szerb osztályokba járó tanulók könyveinek választéka gazdagabb. A házi olvasmányok szövegei szerintem nem pótolhatják a tankönyvet, csak kiegészíthetik.

A középiskola első osztályában is foglalkoznak a népköltéssel. A Bosnyák István által összeállított szöveggyűjteményben nem vajdasági szöveg olvasható, hanem Berze Nagy János baranyai gyűjtéséből az *Égitest szabaddító* részlete. A tantervi feladat a mese kapcsán megismerni az epizódot, a többszálú cselekménysort, az elbeszélő és párbeszédés részek ritmikus változását, a fokozást, valamint a túlzást. Erre a feladatra jó szöveget lehetett volna találni, bármelyik modern, illetve klasszikus vajdasági magyar nép-

mesegyűjteményben. Ha mégsem emellett döntött a szerkesztő, akkor miért csonkították meg a szöveget? A mese kapcsán legalább utalhattak volna kiváló mesemondóinkra, a vidékünkön végzett kutatásokra: Kálmány Lajosra, Borbély Mihályra, hogy ezúttal csak a klasszikusokra utaljak.

A népmesemondó versenyre kétségkívül hatott az iskolai tananyag. Szerencsére a felkészítő szülők, pedagógusok, művelődésszervezők elsősorban nem a tankönyvek anyagára támaszkodtak, az elmúlt tizenöt évben csupán két tanulótl hallottuk a *Rózsává változott királyfit*. A *Jávorfácskának* nem a tankönyvben közölt változatát mondták. A történeti mondák esetében, mivel más forrást nem ismertek, a tankönyvben felkínált anyaggal neveztek be: *Mátyás király és Kinizsi*, *Mátyás király és az öreg szántóvető*. Jung Károly mondagyűjteménye, a *Zentai kőkecske* elkerülte a felkészítő tanárok figyelmét.

A tankönyvkiadó házi olvasmányai viszont alapvető szöveggyűjteménynek tekinthetők, emellett a klasszikus mesekönyveket, a Benedek Elek, valamint Illyés Gyula *77 magyar népmeséit* is használták. A történeti mondákat Lengyel Dénes könyveiből válogatták, de ezeket ritkán mondták el a versenyen. Mindenkinek két szöveggel kellett beneveznie, s az ajánlott szövegek között voltak a mondák, ezért azok címét ugyan feltüntették a jelentkezési lapon, de leginkább a szabadon választott mesét adták elő. A mondák esetében tapasztalt prózamondónak kell lenni ahhoz, hogy valaki elnyerje a hallgatóság tetszését. A tapasztalatlan előadó az ilyen típusú mesékkel nem mutathatja meg igazán a tehetségét. Lengyel Dénes mondái nem illenek a verseny szelleméhez. Ezért sajnáljuk, hogy a *Zentai kőkecske* című válogatás elkerülte a felkészítők figyelmét. Az viszont jó, hogy a Penavin Olga által gyűjtött szövegeknek nemcsak az átdolgozott változatát ismerték a résztvevők, hanem a budapesti Akadémiai Kiadó által kiadott *Jugoszláviai magyar népmeséket* is. Jó volt visszahallani Raffai Judit ludasi gyűjtését is. Az idén Burány Béla legújabb könyvéből, a *Mé' piros a gólya csőréből* is hallhattunk néhány erotikus mesét. Az is kellemesen meglepett, hogy az általam gyűjtött szajáni népmesék is felkeltették a pedagógusok figyelmét. A Hagyományok két kötete (Borbély Mihály, illetve Katona Imre kopácsi gyűjtése) viszont elkerülte a tanárok figyelmét. Hasonló a sorsa a Forum Könyvkiadó utolsó mesekiadványainak, melyekben Penavin Olga történeti népmesei anyagát, illetve recens mesegyűjtését tették közzé. A kilencvenes évek háborús világában, úgy látszik, ezek a fontos kézikönyvek nem kerültek be közkönyvtáraink állományába. Sajnos a Jung Károly szerkesztette történeti mondagyűjtemények Bognár Antal átfogalmazásában nem forognak közkézen, ezekből csak néhányat hallottunk Zentán.

A tiszta forrás

A zentai versenyre saját gyűjtéssel is be lehetett nevezni. Ha az utólagos jegyzéket vesszük figyelembe, akkor nem azt hozta, amit vártak tőle. A gyűjtés kategóriában évenként egy-két munka érkezett. A résztvevők ritkán jelezték, hogy saját gyűjtésüket adják elő. Ezzel kapcsolatban azt kell mondanom, hogy a felkészítő tanárok voltak a szerények, nem jelezték, hogy saját gyűjtésüket adják elő a diákok. Az igazán jó előadók azok közül a gyerekek közül kerültek ki, akiknek volt lehetőségük élő népmesét hallani. A ludasi példa azt bizonyítja, hogy Szűcs László hagyatékára még évekkel a halála után is lehet építeni. A verseny kezdetekor még hallották őt a ludasi, hajdújárasi tanulók, a mostaniak viszont Raffai Judit gyűjtéséből tájékozódnak, valamint a még napjainkban is fellelhető mesékből. A gyerekek sikere a hagyomány újjáéledését eredményezte, nagymamák szívesen mesélik a rég elfeledettnek hitt történeteket. Hogy mennyire fontos, hogy a gyerekek tájékozódjanak a még szunnyadó néphagyományból, azt Molnár Rózsa oroszlamosi tanítónő példája igazolja: tanulóit természetesebben adják elő a meséket, igaz történeteket, mint azok a gyerekek, akik kizárólag a mesekönyvek anyagára támaszkodnak. A torontálvásárhelyiek nem arattak osztatlan sikert, mert igaz történeteik nem voltak igazán jó történetek.

A mesemondásnak mifelénk az al-dunai székelyeknél van nagy hagyománya. Kálmány Lajos gyűjtései mellett az ő körükben gyűjtöttek tudatosan meséket, még abban az időben, amikor megtelepedtek a Dél-Bánságban. Penavin Olga gyűjteményében a hertelendyfalvi gyűjtés a legfigyelemreméltóbb. Szócs Boldizsár székelykevei mesemondó még az ezredfordulón is száznál több narratívót tudott. Azt tőle hallottam, hogy a faluban közkedveltek voltak Benedek Elek meséi. Az iskolában olvastatták őket. Régi könyvét még Szabadkára is magával hozta. Az azután itt elkeveredett. A későbbi gyűjtések viszont azt bizonyítják, hogy ebben a székely faluban azok a szóbeli elbeszélések, melyek a vasárnap délutáni bandázaskor hangzottak el, voltak igazán kedveltek. Zentán a székelykevei Joó Gyülvész Margit volt számomra a legemlékezetesebb az elmúlt tizenöt évben. Más kérdés az, hogy a zsűriből csak engem győzött meg, a verseny fődíját eddig még nem kapta meg.

A verseny kisugárzása

A tizenöt év versenye abból a szempontból is érdekes, hogy honnan érkeztek a versenyzők. Az természetes, hogy a két legnépesebb, legtöbb magyar lakosú városból van a legtöbb jelentkező. Sokan vannak, de szerintem mégsem elegendő. Sajnos sem Zentán, sem pedig Szabadkán nem alakult

ki olyan műhely, mint Ludason, Kupuszinán, időnként Oroszlámoson és Székelykevéen, ahol a gyerekek nemcsak könyvből, hanem mesemondótól is hallják a szöveget. Nem igazán értem, hogy Oromhegyesen Cérna Mihálynak, a népművészet mesterének miért nincs kisugárzása. Számomra ez azért is lehangoló, mert tudom, hogy a faluban sikeres a népdalkör, a Gazdag Ág mozgalom a népművészet egyéb értékeinek feltárásában sokat tett. Az oromhegyesiek ritkán jelentkeznek a versenyre. Kanizsa környékén a mesemondó verseny nem tudott igazán meggyökeresedni, pedig a népdalkincse gazdag. Papp György a hatvanas-hetvenes években kiváló szövegeket gyűjtött itt. Burány Béla erotikus történeteinek jelentős részét itt jegyezte fel. Ugyanezt mondhatjuk el Topolyáról és Kishegyesről, annak ellenére, hogy a magyarországi versenyeken sikerük volt, a zentai megméretést, úgy látszik, nem vállalják.

Ha térképre vetítenénk, akkor jól kirajzolódnának azok a körzetek, ahol lelkes hívei vannak a mesemondó versenynek: Szabadkán és környékén: Ludason és Hajdújáráson, Zentán, Adán, Óbecsén, Nagyikindán, Temerinben, Tóthfaluban, Kupuszinán, Székelykevéen, Hertelendyfalván, Torontálvásárhelyen.

Jó lenne, ha Nagybecskerek környékéről többen jönnének, hiszen az anyanyelvi kultúra megőrzésében a mesének játékos szerepe van, s meggyőződésem, hogy Muzslyán, Tordán, Tóbán, Szentmihályon az idősebbek tudnak még mesélni, lenne miből meríteniük a felkészítőknak. Az ezredvég nagy eredménye volt, hogy a szórványokban gombamód elszaporodtak a magyar művelődési egyesületek: Szerémségben, Dél-Bácskában. A zentai verseny az általános iskolások körében a legnépszerűbb, úgy látszik, a szórványokban nem igazán tudnak magyarul a gyerekeink. Magyarul táncolni és énekelni, verselni még lehet, összefüggő prózát mondani biztos nyelvtudás híján nem lehet. Ha bizonytalan a nyelvtudás, bizonytalan a szövegértés is, ezért nem mernek eljönni a diákok. A mesemondó verseny másik üzenete az, hogy a tradicionális közösségek még a szórványban is jobban megőrzik identitásukat, mint azok, akik nyitottabbak. Jól példázzák ezt a székelykeveiek és a kupusziniak. Jó lenne, ha ezt figyelembe vennék azok, akik a vajdasági magyarság kultúrája továbbélésének a lehetőségein gondolkodnak. A globalizálódó világ ellen nem sokat tehetünk, értékeit botorság lenne elvetni. Meg kell találni azt az egyensúlyt, melyben mindkét áramlat értékeit magunkénak tudhatjuk.

A szövegek

A verseny dokumentációjának átnézésekor leginkább az érdekelt, milyen meséket választottak a résztvevők. Szerencsés véletlennek tudható be az, hogy egy-egy alkalommal a hatvan előadó közül kevésszer hallottuk ugyanazt a mesetípust. A tizenöt évnyi mesefolyamban több mint ezer szöveget jelentettek be. Egy-egy döntően hatvanan szerepeltek. A választott szövegekből kitűnik, hogy a Kálmány Lajos Mesemondó Versenyen melyik mesetípust kedvelik leginkább, melyiket ismerik a legtöbb helyen. A népszerűségi táblázat nem tanulság nélküli. A tizenöt év alatt legtöbbször a Bohó Misi (AaTh 1696), A rest macska (AaTh 1370), valamint a Három selypes lány (AaTh 1457) különböző variánsait hallottuk. A rest macska országosan ismert székely népmese, a Bohó Misi és a Három selypes lány a vajdasági magyar néphagyomány leginkább kedvelt meséi. Ezt a két történetet napjainkban is ismerik. A népszerűségi listán a negyedik mese a Kiskakas gyémánt fél krajcárja (MNT 718B*). Ezt a történetet az óvodában dramatizált változatban játsszák a gyerekek. A Madarász-féle, óvónók számára készült segédkönyv is ezt a mesét ajánlja a pedagógusok figyelmébe. Évenként hallhattuk a Kis Kolozst meg a Nagy Kolozst (AaTh 1535), A halál meg az öregasszonyt (AaTh 1188), A jávorfácskát (AaTh 780), A főtt tojást (AaTh 821B), Az állatok nyelvét tudó juhászt (AaTh 670) és a Pletykás asszonyokat (ismeretlen típusú mese).

A harmincas években ismerte fel Ortutay Gyula az egyéniség szerepét a folklóralkotások továbbélésében. A zentai versenyre azok is eljöttek, akik részt vettek magyarországi versenyeken, mesemondó táborban. Ott hallhattak az alkotó egyéniség szerepéről a folklóralkotásokban. Ezeket az ismereteiket helyenként szabadon értelmezték, nem vették figyelembe, hogy nem léphetnek ki a népmese kereteiből. Például, amikor részletesen ismertették azt a falusi kisházat, amelyből a mesehős elindul vándorútjára. Helyenként giccsbe hajló, hosszadalmas ismertetőket hallhattunk. Fedics, Ámy, Tombác szövegeit tudtommal még senki sem vizsgálta meg abból a szempontból, hogy azokban mi az egyéni alkotás. Azok a mesemondás pillanatában alakultak ki, a szituáció alakító hatására. A versenyen elhangzó szövegalkításokat viszont nem a helyzet hozta létre. Ezért is hasznos, ha a szájhagyományozás törvényszerűségeit és a folklorizmust párhuzamosan vizsgáljuk.

Katona Imre a folklórszövegek stilisztikai és szociálpszichológiai megalapozója volt. Ő figyelt fel arra a jelenségre, hogy a népköltészetnek vannak úgynevezett férfi és női műfajai: a népmesék esetében arra irányult a kutatása, hogy bizonyos mesetípusokat inkább a férfiak, míg másokat

inkább a nők körében gyűjtöttek. Tanulmányaiban arra is kitért, hogy a népköltészet visszaszorulásával feminizálódnak a katonadalok, a hősmesék. A zentai verseny kapcsán e kérdéskörben kutakodni felesleges, hiszen gyerekek produkcióit hallhattuk. Mégis, néhány jelenséget rögzíthettünk. A szövegek kiválasztásában megfigyelhető volt, hogy bizonyos mesetípusokat inkább a lányok, míg más típusokat a fiúk meséltek. A fölőttek esetében viszont jól elkülöníthető volt, hogyan bánnak a szöveggel a női, illetve a férfi előadók. Szépen példázta ezt a tavalyi versenyen a kupuszinai mesefa díjas Toldi István és a székelykevei Joó Gyülvész Margit előadása. Az idei versenyen viszont Kónya-Kovács Otília példázta, milyen a jó női mesemondó.

Végző konklúzióként megállapíthatjuk, hogy a zentai mesemondó verseny mesterségesen megalkotott környezet volt, ahol jó, néha kevésbé jó előadásban voltak hallhatók a vajdasági népmesék folklorizálódott változatai. Ezek a versenyeken mégis azok a törvényszerűségek érvényesülnek, melyek korábban a természetes közegében jellemezték a mesemondást.

Irodalom

- Beszédes Valéria: *Jávorfácska*. Fél száz szajáni népmese. (Életjel Könyvek 15.) Szabadka, 1978.
- Beszédes Valéria: *Szörögök szárnyán*. Szöcs Boldizsár meséi (Életjel Könyvek 115.) Szabadka, 2005.
- Burány Béla: *Szomjas a vakló*. 66 vajdasági magyar erotikus népmese. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984.
- Burány Béla: *A legkisebb királylány kívánsága*. 88 vajdasági erotikus obszcén népmese. Budapest, 1990.
- Burány Béla: *A menyecske meg a feketerigó*. 107 vajdasági magyar erotikus és obszcén népmese. Szeged, 1997.
- Burány Béla: *Mé' piros a gólya csőre*. Erotikus és obszcén népmesék a Délvidéken. Timp, Budapest, 2008.
- Jung Károly (szerk.): *Mátyás király országlása*. Mondavilágunk 1. Elmesélte Bognár Antal. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1990.
- Jung Károly (szerk.): *Szent Péter atyafisága*. Mondavilágunk 2. Elmesélte Bognár Antal. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1992.
- Jung Károly (szerk.): *Rózsa Sándor menedéke*. Mondavilágunk 3. Elmesélte Bognár Antal. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993.
- Jung Károly (szerk.): *Tündér Ilona kertje*. Mondavilágunk 4. Elmesélte Bognár Antal. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994.

- Kálmány Lajos: *Pingált szobák*. Borbély Mihály meséi. Hagyományaink VI. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976.
- Katona Imre: *Sárkányölő ikertestvérek*. Kopácsi mesék. Hagyományaink III. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1972.
- Madarász Ferenc: *Gyere velem óvodába!* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1985.
- Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék I–II*. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XVI. és XIX.) Budapest–Újvidék, 1986.
- Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar diakrón népmese-gyűjtemény I*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993.
- Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar diakrón népmese-gyűjtemény II*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1995.
- Raffai Judit: *A rézmonyos*. Ludasi népmesék. Szabadka, 2000.
- Raffai Judit: *A mesélő ember*. Szűcs László bácskai parasztember meséi. Budapest, 2001.
- Raffai Judit: *A magyar mesemondás hagyománya*. Hagyományok Háza, Budapest, 2004.

Köszönetet mondok Gero Ibolyának, a Kálmány Lajos Népmesemondó Verseny szervezőjének a zentai Városi Könyvtár munkatársának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a verseny dokumentációját és műsorfűzeteit.

Többes kötődésben

Vasagyi Mária: *Pokolkerék*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2009

Néhány hónappal ezelőtt, a XX–XXI. század fordulópontján keletkezett vajdasági magyar történelmi (illetve annak egyes konstruktív elveit felhasználó áltörténelmi) regényt vizsgálva fogalmaztam meg azt az észrevételemet, hogy az – a magyarországi történelmi (fikciós) prózával ellentétben – nem érvényesíti a hagyományra való ráíródás, a hagyomány újraértelmezésének és -írásának törekvését; mi több, nem is létezik (pontosabban: a Gion-opus lezáródásával megszakadt) a mai térségi irodalomban az a történelmi narratíva, amelynek legfőbb eljárása a hagyományos értelemben vett történetformálás, a történelemről szóló „nagy ívű” elbeszélés, s amelynek ugyanakkor emlékezeti alapja a szövegtapasztalat, vagyis a meta- és intertextuális forrás. Amikor példaként Márton László, Háy János, Láng Zsolt, Szilágyi István vagy Darvasi László opusát hoztam fel, arra a regényvonulatra gondoltam, amely a történelmi tények és események garmadával operál, ugyanakkor ezek hitelességét, de különösen e hitelesség fontosságáról alkotott meggyőződéseinket a történelmi tér és idő irreálisba futtatásával oldja fel és teszi szükségtelemmé. Elhisszük az elbeszélte történetről, hogy megtörtént, vagy megtörténhetett volna, úgy volt vagy lehetett volna – s ehhez a történetelbeszélés ereje s nem a tényeknek való megfeleltethetősége elengedhetetlenül szükséges.

Az elmondottak fényében igazi meglepetésként hatott Vasagyi Mária *Pokolkerék* című regénye, amely hiteles történelmi tények, események és személyek felvonultatásával teremti meg a hagyományos értelemben vett (tehát tényeknek megfeleltethető) történelmi regény illúzióját, miközben mégis tökéletesen működik mögötte a történelmi háttérnarratívák valószerűségét imagináriussá és virtuálissá oldó fikció. Hogy a 18. század utolsó évtizedében kezdődtek a Ferenc-csatorna építésének munkálatai – tény, miként a magyar jakobinus mozgalom és leverésének eseményei, a Martynovics-összeesküvés tagjainak vérmézei kivégzése is történelmi tudásunk

része. Az is igaz, hogy a csatornát rabok, többnyire politikai elítéltek ásták ki – a szétvert jakobinus mozgalom és a vele összefüggő szabadkőművespáholyok letartóztatott hívei, sokan közöttük – miként a regényt alkotó fiktív napló írója és főhőse, Lothár is – rabláncra fűzött nemesemberek. Arról is van lejegyzett adat, hogy a munkálatok közben megpróbálták felhasználni a korabeli tudomány eredményeit (állítólag Kempelen Farkas hidraulikai újításait!), s minden vele kapcsolatos forrás beszámol a csatorna tervezőjének és főépítészének, Kiss Józsefnek (a regénybeli Inzsellérnek) korruptív eszközökkel történt leváltásáról. A történelmi regény – a hagyományos felfogások értelmében – a korviszonyok hiteles, az emberek sorsában tükröztetett kifejeződése. Vasagyi regénye még ezeknek a – hangsúlyozottan régi – elképzeléseknek is megfelel: nemcsak a vidéken élő emberek világába és életébe, a csatornaépítéshez fűződő, a korabeli társadalmi körülményeket kifejező viszonyaikba nyújt betekintést, de megteremti/reprodukálja a térség – Bácska – korabeli geográfiai sajátosságait, pl. a vízrajzát; megalkotja kvázi folklóráját és rekonstruálja korabeli (XVIII. század végi) írott és beszélt nyelvét. De a képzelet „történelemalkotó” erejét mi sem bizonyítja jobban, minthogy ezeket s hatásuknak köszönhetően a naplót is valódikiént értjük és értelmezzük – éljük át. Vasagyi Mária *Pokolkerék* című regényével a történelemtől szóló beszéd a vajdasági magyar irodalomban új irányt vett tehát, s a korábban konstituálódott történelmi fikciós prózáétól eltérő kötődéseket mutat.

A vajdasági magyar irodalomban (mint térségi specifikum) kialakult a „csatornaregények”-nek egy kisebb vonulata, kezdve Molter Károly *Tibold Mártonjától* Majtényi Mihály két – eltérő esztétikai kvalitásokat mutató – művén át Bordás Győző *Fűzfasíp* és *Csukódó zsilipek* című művelődéstörténeti aspektusokat érvényesítő regényeiig, amelyek természetesen sem tematikai, sem poétikai szempontból nem képeznek egymásnak megfelelő narratívát, mégis, szerveződésük középpontját azonos térbeli motívum, a Ferenc-csatorna képezi. Ilyen értelemben jelölhetjük ki Vasagyi Mária új regénye helyét is e sorban – a műfajnak mint szellemi alakzatnak azt a sajátosságát is figyelembe véve természetesen, miszerint úgy illeszkedik sorokba és rendekbe, hogy rögvest el is tér tőlük, azaz módosít a korábbi konstrukciókon. A *Tibold Márton* elsősorban a csatorna partján élő etnikumok sorsközösségét látatja, a *Császár csatornája* a vidék adott korszakának (a csatornaásásnak mint az emberek sorsára kihatással levő eseménynek) történelmét a mese- és a legendaképződés folyamataival kapcsolja össze (az *Élő víz* egy – nem épp szerencsés korszak nem kifejezetten termékeny és haladó – ideológiája értelmében jelenti az előző regény újraíródását), míg Bordás említett két regénye várostörténeti regényként (is) értelmezhető.

Ehhez a *Pokolkerék* mint bonyolult műfaji-poétikai szövevény kapcsolódik. Szinte valamennyi, előzményként jelölt regény műfajkonstelláló elemei érvényesülnek benne, hogy szinte mindegyiktől jelentős módon különböznek is. A történelmi, napló- és szótárregény műfaji konstrukciójának egyaránt megfeleltethető alkotás; emellett a látomásos próza sajátosságainak megfelelően a képi jelenségek és alakzatok igen nagy számával él.

Vasagy a Ferenc-csatorna történetének, illetve a róla szóló kollektív emlékezetnek azokat a tartalmait emelte be az elbeszélésbe, amelyek a francia forradalommal és a magyar jakobinus mozgalommal kapcsolják össze. Történelmi tény, hogy a munka gyorsabb és olcsóbb előrehaladta érdekében megnyitották a – miként Majtényi regényében olvashatjuk – „kazamatákat”, amelyekben a forradalmárok sínylődtek, s hogy a körülmények, a rabok szabadulási-szökési vágya, illetve az olykor kezdetleges vagy kipróbálatlan technikai megoldások, pl. az ásógép (a Vasagyi-regényben: pokolkerék) számos emberéletet követelt. Történelmi források szólnak arról is, miszerint a térségben élő népek körében erős ellenállást, lázadást és babonás félelmet váltott ki a természet rendjét megbontó csatornaépítkezés, miként a nemesi és művelt rétegnek a vállalkozás sikerét megkérdőjelező magatartásáról, illetve az építkezést finanszírozó részvénytársaság berkein belül kiterjedt korrupcióról is – ami a csatornaépítő mérnök Kiss József igazságtalan leváltását és félreállítását eredményezte. A vele készített interjúban a szerző – a történelmi tudásra és a kollektív emlékezetre, illetve a vele kapcsolatos regényhagyományra való hagyatkozás helyett – inkább érzelmi indítatásokról („meghatotta a csatornát ásó rabok szenvedése”) beszélt regénye létrejöttét illetően. Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy a *Pokolkerék* – még ha hiányzik is belőle a tudatos reflektáltság – nagyon erősen kapcsolódik az említett történelmi elbeszéléshagyományhoz. S ebben akár az irodalmak alakulástörténeti kapcsolódásaira (egymástól függetlenül és ráhatás nélkül is „kitermelnek” azonos poétikai jelenségeket!) utaló žmegači tételt is felismerhetjük.

Hogy a tudatosan hagyományreflexív törekvések hiánya még nem jelent elbeszélésintéktől való távolságot is Vasagyi prózájában, mi sem bizonyítja jobban, miszerint nemcsak a csatornaregények sorába, de az ún. tükörtechnikájú elbeszélések (pl. Ottlik Géza *Iskola a határon*) rendjéhez is illeszkedik, ugyanakkor ezekre (és semmilyen regényhagyományra) sem vonatkozik a műegészen belül utalás: a ma élő elbeszélő rekonstruálja és jegyzetekkel látja el (a fikció értelmében legalábbis!) a Lothár szépapának nevezett ős két évszázad múltán előkerült naplóját, majd magyarra fordítja az ugyancsak a családhoz tartozó francia professzor asszony, Freya Gutenberg segítségével a többnyelvű (magyar, szláv, német, latin, francia)

szövegegyütttest. Így a naplónak három írója is van, s közülük kettő (az elbeszélő és a professzor asszony) egyúttal az első befogadó, az újraalkotó olvasó szerepét is betölti. Miként Bébé olvassa és írja újra Medve naplóját, vagy Jadviga Ondrisét (később pedig Misu mindkettejüket).

A *Pokolkerék* intertextuális vonzatkörébe a *Fanni hagyományai* is beletartozik (sőt, az is lehet, ez a legfontosabb szövegeközi vonzata!): műformája és szövegszerveződése (napló- és levélregény, két közreadója/primer befogadója is van) számos analógiát mutat. Még tematikai különbözőségük is csak első látszatra tűnik annak: Fanni, a vidéki kisasszony saját szerelmi (szenvedés)történetét veti papírra – története és naplója a halálával ér véget. Más indíttatású, de halállal végződő szenvedéstörténet Lothár naplója is: a felfokozott (szentimentális, intuitív, érzéki) világlátás és -látás – miként Fannira – reá is kifejezetten jellemző. Nem csoda, hiszen kortársak. Vasagyi pontosan azt a korszakot jeleníti meg („képzi után”) regényében, amelyben a *Fanni hagyományai* íródott. Ha utána számolunk: majdnem éves egyezéseket figyelhetünk meg. Kármán regénye 1795-ben, az *Uránia* utolsó kötetében jelent meg. A Lothár-naplóban feltűnő első évszám ugyan 1797, de első bejegyzései arról szólnak, miszerint ott volt „a kivégzésen”, ami nem más, mint Martinovicsék 1795-ös vérmezei elveszejtése. Természetesen a *Fanni hagyományai*ban nincs lenyomata ezeknek az eseményeknek, annál több legenda fonódott Kármán alakja köré: szabadkőművespáholy tagja volt, s – noha ezt az újabb kutatások cáfolni látszanak – (főleg váratlan, rejtélyes halála okán) a jakobinus mozgalommal is összefüggésbe hozták. Különös szerelmi kapcsolata gróf Markovics Miklósnéval egyrészt a szentimentalizmus mint életforma tökéletes megtestesítőjévé teszi, másrészt – s ez a jakobinus arcélt elimináló újabb nézeteknek felel meg inkább – shelley-s jelenséggé avatja. A *Pokolkerék* Lothárja ezeket a XVIII. század végi magatartásmintákat szublimálja: személyében Vasagyi egy jellegzetes kortípust alkotott meg. (Vasagyi naplóregénye hatásában, befogadásának mikéntjében is reflektál Kármán alkotására. A *Fanni hagyományait* még a XIX. század harmincas éveiben is egy autentikus magyar író eredeti alkotásának vélték. A *Pokolkerék* zombori bemutatóján az volt az érzésem, csak azok nem hitték el Vasagyi Máriának, hogy tényleg szépapja, Lothár naplóját adta közre Freya Gutenberg professzor közreműködésével [mint Kármán József Fanni „hagyományai”-t T.-ai Józsi révén], akik professzionális értelemben foglalkoznak az irodalom létmódjával: a százból néhány ember.)

A *Pokolkerék* szótárregény (is), hiszen írója – miközben rekonstruál; de közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, „létrehoz” egy sajátos XVIII. század végi magyar nyelvet – az archaikus és többnyelvű regény-

nek megírja a szótárát is: a 83 oldalas regényszöveg mellett ez mintegy húsz oldalt kitevő szócikkanyagot jelent. A húszoldalnyi szótár külön elbeszélésmenetként értelmezhető. Nemcsak a szövegtörzsben előforduló régi, ismeretlen és idegen szavak magyarázatául szolgál, de egyes fogalmak, személyek és jelenségek teljes kistörténetek, önálló leírások létrejöttét indukálták, amelyek folyamatot alkotva a korszak történeti-művelődéstörténeti-kulturális viszonyairól „beszélnek”. Komolyabb nyelvtörténeti kutatások hiányában csak olvasmányélményeim alapján szerzett ismeretekre hagyatkozhatom: ennek révén tűnik úgy, miszerint a Vasagyi által teremtett XVIII. századi nyelv archaikusabb, mint Kármán autentikus magyar nyelve a század '90-es éveiben; inkább a két évtizeddel korábban keletkezett (illetve magyarra ültetett) késő barokk heroikus regények (*Cassandra-regény*, *Kártigám* etc.) nyelvét idézi. A XVIII. század végi magyar regényhagyományról általában – s nem teljes indokoltsággal – mint nem létezőről beszél(t) a(z) – romantikus alapokra épült – irodalomtörténet. Ennek igazságát nemcsak a modern irodalomtörténeti kutatások kérdőjelezték meg, de a legújabb kori magyar prózairodalom hagyománykezelése is. Márton László *Testvériség*-trilógiája pl. a *Kártigám* szövegvilágával folytat termékeny diskurzust – egyes vélemények szerint megalkotva művével a jelölt korszak hiányzó regényfolyamát. Vasagyi *Pokolkerék* című regénye – nyelve és formája révén is – beilleszthető a XVIII. század végi magyar regényirodalom újraalkotott és -írt alakulásrendjébe. (A regénybeli török származású Fodrász [Ali Aga fia, Kemal] egyértelműen Kártigám Ahmet fivérét [Ibrahim pasa töröknek nevelt fia] idézi be a képbe; miként maga az álnév/álruha, rejtélyes származás jelensége is a barokk heroikus regény sajátossága.)

Vasagyi Mária rendkívül szuggesztív módon alkotja meg a megjelenített történelmi korszak bácskai „vízrajzi térképét”; a Sáringának nevezett (ma is „szent folyó”-ként ismert) Mosztonga oly módon tematizálódik és metaforizálódik a csatornatörténet egyik jelentésszála mentén szerveződve, hogy a hozzá kapcsolódó csodakultusz (a regényben: „hol a Szent Szűz jára, mert ott sétála köztünk Istenfia Anyja” [13]) Hekaté sötétség-kultuszával szervesül. A feltehetően stimuláló erejű gyökerektől és növényektől (Hekaté növénye a mérgező hatású sisakvirág!) vizionáló Lothár előtt megjelennek az istennőhöz kapcsolódó lunáris jelképek, pl. Hekaté hintaja, kereke, kutyái etc. A két mítosz jelentései a csatornatörténetről alkotott legendákban csúsznak egybe: az új meder leomló partjában isteni büntetést vélnek felismerni a környéken élő emberek; a csatorna („Nagy Chenal”) isteni rendet megbolygató sátáni alkotmányként (Hekaté vizeként, Sztüx folyóként, Léthe vizeként) tudatosul bennük, mely a szent folyó pusztu-

lását eredményezi. A nevek metaforikus többletét érvényesíti a regényíró, amikor a folyó terebélyesedését névváltozással érzékelteti: a forrásánál még Sár, később Sáríként „ösmerszik meg” (17), majd „lőn” Sáring, később Sár-
ringa, Saronga, s végül félelmetes, sötét vizüvé válva: Sarong lesz a neve. E kontextusban a Pokolkeréknek vagy Nagy Kerékműnek nevezett (sok balesetet okozó, emberéleteket követelő) ásógép ugyancsak Hekaté kereként értelmeződik.

A naplóban többször is említésre kerül egy festmény („Föstmény”), amelyen Hekaté veti szét fátylát a vidék felett, s amelyen a Nagy Kerékmű (a Rouage, Hekaté kereke) látható – a műszaki érzékkel megáldott Lothár előtt ez a kép jelenik meg, amikor az ásókerék kidolgozásán és tökéletesítésén fáradozik. A kép először egy kártyaparti tétjeként tűnik fel: a magát hajós Flávióinak bemutató raguzai herceg (a barokk történetmondás sajátosságai szellemében tehát ő is álarcot visel!) teszi fel tétül, amit hamismód a naplóíró Lothár nyer el tőle. A képhez anekdota fűződik: Korfunál hajótörést szenvedve a raguzai herceg ezen a táblaképen evickélve jut ki a szárazföldre. Az idő és a víz lemosta róla az írást, de néhány megmaradt töredék is fontos adatokkal szolgál: jól látszik rajta a dátum (1479; Leonardo pl. ebben az évben fejezi be az *Utolsó vacsorát*), a hely (Firenza), a cím egy része (Hekaté...) és a festő nevének töredéke (...rdo). Ezen a ponton úgy tűnik, nem sokat kell gondolkodnunk, mind az évszám, mind a hely egyértelműen a firenzei festőiskolára utal, ahova Leonardo is tartozott. Csak azonosítani kell(ene) a jelölt Hekaté-képet, tudván, hogy Leonardo da Vinci több azonos tematikájú rajzot is készített. A történet azonban tovább bonyolódik elbizonytalanítva az olvasót. Ugyane bejegyzésből ugyanis megtudjuk, hogy Lothár – megsajnálva Óbor Kúnót, Óborszentmihályi Óbor Liniusz hadrikáló és reá bízott fiát – újra kártyatétül teszi fel és szándékosan elveszíti. A Czobor-Óbor névanalógia egyértelmű, mi több, Vasagyi felhasználja regényében azt a Czobor-anekdotát is, miszerint Czobor József, a család híres gavallér, tékozló és utolsó sarja, aki pályázva a császár utáni első címre, örökösen vetélkedve Tarouca osztrák gróffal, egy alkalommal arra fogadott ezer aranyban, hogy melyikük jelenik meg drágább öltözetben az udvari bálon. Tarouca gróf (a regényben Lothár) arannyal átszótt bársony öltözetet öltött magára, s úgy tűnt, meg is nyeri a fogadást, amikor Czobor József (a regényben Óbor Kúnó) szétártarta mentéjét (a regényben bundáját), s alatta láthatóvá vált, hogy a felbecsülhetetlen értékű festményből varratott magának mellényt (a regényben a bunda bélése készült belőle). De: a valóságban is megtörtént esetről tudjuk, hogy egy Correggio-festményről volt szó. S noha Correggio is festett Hekaté-témájú képeket, a regényben a festmény létrejöttéként jegyzett év-

ben (1497) mindössze négyesztendős lehetett. A talány és félreértés (Óbor Kúnót pl. egész családja halottnak hiszi; tetemét azonosítják) így válik egyik legfontosabb szervező elvévé a regénynek, miként hasonló szerepet tölt be a késő barokk heroikus regényben és a reá (is) íródo új, a XX–XXI. század fordulópontján konstituálódott magyar történelmi regényvonalat darabjaiban.

Vasagy Mária *Pokolkerék* című regényét – (állítólagos) spontán keletkeztörténete ellenére is – az új magyar „barokk” regényvonalat (Márton László regényei mellett pl. Schein Gábor *Bolondok tornya* című verses elbeszélése tartozik ide) jelentős darabjaként azonosíthatjuk az általa és így megújuló vajdasági magyar irodalomban.

Sinkovics Ede: Xiaolai fröcsköl (részlet)

Villányi László: *Valaki majd*. Ismeretlen költőnők versei

Akár a kortárs irodalom, akár a múlt és a közelmúlt irodalmi hagyományának keretei között szemlélődünk, lírai formakísérletek és szerepjátások példái sorakoztathatók fel. Úgy tűnik, a kísérlet és a játék igazán a líra műnemén belül tud kifejezési formákra lelni, s nyilvánvalóan emiatt is válik gyakorivá – költői gyakorlattá. Gondoljunk pl. a nyugatosok szonettkultuszára, ezen belül is Kosztolányi szonettekéből felfűzött versciklusára, a *Számadásra*, arra, hogy Babits épp *Szonettek* című költeményében fogalmazza meg ars poeticáját, miszerint a forma (a szonett) szívet elzáró aranykulcsként nyújt lehetőséget a lírai én elzárkózására, továbbá arra, hogy Juhász Gyula, akinek kapcsán az irodalomtörténet-írás számszerűen is kimutatta, milyen sok szonettet írt, megteremtí e műforma lágyabb, viasz lágyságú (impresszionista) változatát, hogy a nyugatosokat mesterének valló és formaművészetben is követő fiatal József Attila első verseskötetében számos szonettet ad közre, s mindezek koronájaként, egyik korai mesterműveként, erőpróbaként megírja szonettkoszorúját, *A kozmosz énekét*... S folytathatnánk tovább a sort, Szabó Lőrinc versciklusának, *A huszonhatodik év* címűnek szonettjeit is érintve, azokkal a szonett körüli formakísérletekkel, amelyek pl. Tandori költészetéig, annak is a költő lírai redukcióját (ezen belül magának a szonettnek a leépítését, destrualását is) követő szonettkorszakáig, „szonettömléséig” vezetnek. Vagy, ha újabb költői kísérletek után kutatva a keleti kultúrkör hatását, európai térhódítását tartjuk szem előtt, példaként kínálkozik a magyar líra lényegi vonásaitól igencsak eltérő, s talán épp emiatt vonzó haiku divatja (a „kályha”, amelytől elindulhatunk, nyilván nem véletlenül, itt is Kosztolányi), a Tandori által meghonosított, redukált koan – s hogy a vajdasági magyar lírára is néhány pillantást vessünk, Pap József haikui és Böndör Pál wakái.

S a szerepjátékok... Ha egy ítéset legmélyebb álmából riasztanak fel, a hívósóra félálomban, csukott szemmel is Weöres Sándor *Psychéjét* mondja fel leckeként. A más hangján és nevében való megszólalás további példái-ként azután ott sorakoznak Baka István, Parti Nagy Lajos, Kovács András Ferenc lírai alteregói, tovább fokozva a szerepjátékot (immár a prózaművészet terén is) Esterházy Péter Csokonai Lilije, Parti Nagy Sárbogárdi Jolánja, Darvasi László Szív Ernője vagy – egy egészen új példaként – a még mindig rejtőzködő (?!) szerző Spiegelmann Laurája...

Summa summarum, mint Fogarassy Miklós írja ez utóbbiakra vonatkozóan Villányi László legújabb kötetéről írott, *Élet és Irodalom*-beli recenziójában, „[A] szerepekben, maszkok mögött megszólaló lírának [...] komoly tradíciói vannak költészetünkben”.

Villányi említett kötete, a *Valaki majd* ebbe a hagyományvonulatba íródik bele. Valamivel kisebb hangsúllyal kapcsolódik a formakísérletek sorába, hiszen verseiben nem valamilyen kanonizált szerkezeti formát vagy műfajt szólít meg. Verseskötete 69 költeményének ugyan mindegyike négysoros, jobbára 10–13 szótagos sorok alkotják, de nem kifejezett metrumban és rímtelen formában íródtak. Annál hangsúlyosabb módon játszanak rá a szerepjátszás attitűdjére és hagyományára. A verseskötet ugyanis – alcímének értelmében – ismeretlen költőnők verseit tartalmazza. Legyünk pontosak: 69 ismeretlen költőnő versét, aminek kapcsán előbb arra gondolhatnánk, hogy akkor már miért nem kerek szám, pl. 70, azután erotikus fantáziánk megválaszolja – miként a kötet nem kis recepciója is utal rá –, hogy miért (nem). Az erotikus allúzióknak ugyanis igencsak megvan a maga indokltsága: a 69 költőnő nemcsak más-más nemzetiségű (és itt most a világ összes kontinense számba veendő), hanem egytől egyig szerelmes is – vagy ebbéli állapotára emlékezik. Ilyen értelemben a kötet akár Villányi előző verseskötetének, a *Volna a szerelem* (2006) címűnek közvetett folytatásaként is olvasható, mely utóbbi költeményeiben a lírai én és a megszólított (te) viszonyait az egész kötetkonceptióra vonatkozóan a szerelem tematikája határozza meg.

A *Valaki majd* verseinek egyik hatáseffektusa a költemények kettős kódolásából következik: az egyik kódot maga a szerep teljesíti ki, hogy ti. Villányi valakik nevében, hangján, azaz közvetetten szól meg, miközben szerzőként háttérben, a szerep, a maszk takarásában marad, a szerep, a maszk rejti el. E szerep specifikuma pedig abban rejlik, hogy női hangon, költőnők hangján szól meg. Ezen belül még egy kód működik: a nemzeti, hovatarozási.

Hogy férfi szerző női maszk mögül szól meg, nem hagyomány nélküli példa, az előbb említettek is bizonyítják, viszont rendhagyó. Egy ilyen

szerep vállalása általában kivált valamiféle kíváncsiságot s irányt szab az olvasásnak, a recepciónak, hiszen az ilyen jellegű szövegek sorra fenntartják a befogadásuk során megfogalmazódó kérdés feszültségét, azon kérdését, hogyan, mennyire sikerült, sikerült-e a szerep keretein belüli játékterben a (férfi) szerző nemváltása. Azaz mennyire és milyen sikerrel tudta magát beleírni a másneműségbe.

A *Valaki majd* költeményei kapcsán megkockáztatható azon paradoxon, miszerint Villányi László mostani szerepjátszása ellenére sem írt *másmilyen* verseket, mint amilyeneket előző versesköteteiben publikált. Akár mostani, akár előbbi köteteinek költeményeiről nagyjából ugyanaz mondható: hogy a Villányi-vers egyszerre szenzuális és reflexív, hogy egy kifejezetten lírai habitusú költő szövegeiről van szó, amelyekben az (ön)íroniának is helye van, s amelyek az apró részletekre figyelő költő alkotásai, ugyanakkor kihagyásosak, enigmatikusak. A *Valaki majd* költeményei is ilyenek, s ilyen értelemben valóban mintha a *Volna a szerelem* vagy más, előbbi Villányi-kötetek verseit olvasnák és írják újra. Ami annyit jelent, hogy a költő eddig is ismert érzékeny lírai membránja nagyon is alkalmas műszernek bizonyul ahhoz, hogy becserkészhesse vele akár a női lélek tartományait is. Hogy megfelelő (vers)nyelvet tudjon kreálni az általa létrehozott szerephez. Nem kellett tehát sem líraszemléletén, sem versnyelvén sokat változtatnia ahhoz, hogy ez a szerep szemléletileg is, nyelvileg-poétikailag is működjön.

A 69-szeresre megsokszorozott én(ek) szövegegyüttesén belül egy sokszínű, plurális világ rajzolódik ki: a nőiség, a női habitus árnyalatgazdag sokszínűsége. A szerep, a maszk felvételének értelmében a nő(iség) itt nem a „másik”, nem az „idegen”. A szerep épp fordított szituációt diktál: a „másik”, az „idegen” a férfi lesz, akiről a négyesorosok mint grammatikai harmadik személyről szólnak vagy épp te-formában beszélnek hozzá, szólítják meg. A leggyakoribb mégis a második személyű, közvetlen odafordulás, megszólítás, amely múlt idejű eseményeket, gesztusokat, érzetemelékeket idéz fel és meg. Ezek az egymondatnyi fel- és megidézések olyan helyzeteket, részleteket, epizódokat emelnek ki az emlékezetből, amelyek mindkét fél vonásait felvillantják. Ahhoz, hogy előhívódjon a nőt és a férfit megvilágító kép, a rajzolatnak pontosnak, jellemzőnek kell lennie. Legtöbb árnyalatot persze a női szerzőportrék rejtenek: a 69 ismeretlen költőnő között van frivolabb és diszkrétebb, van, aki sóvárgóbb és van, aki (ironikusan) távolságtartó, van, akit a józan ész, a belátás irányít, s van, akit érzelmi hullámok sodornak. Van közöttük megértő, és van pimasz is. Némelyikük pedig meglehetősen szókimondó:

*Kislányként se voltam valami szende, de ennyi
variációt kamaszként se képzeltem teraszunkra
(közben elrejtették a fák), fejemet mélyen miért
hajtom hátra, s nem fülemülét lesni dőlök előre.
(nem fülemülét
ismeretlen baszk költő verse)*

Mint ahogyan az olykor elliptikusan, kihagyásosan körvonalazott „történetek”, esetek, epizódok, pillanatok is sokfélék: van, amelyik beteljesülésről szól, van, amelyik (olykor örökre) elmaradt lehetőségekről, van, amelyik hiányokról, s van, amelyik az intimitás kivételes pillanataként idézi meg az emlékeket, olykor iróniától sem mentesen:

*Magamhoz írom, lassanként velem nézi a gomolyfelhőket,
hallgatja az esőt, újra meg újra visszatér helyszínekre,
ahol már látott, s valamelyikre találkozásunkat képzelem,
csak nehogy évekbe teljen, mire kigondolja első mondatát.
(velem nézi
ismeretlen burmai költő verse)*

Leginkább mégis a vágy, a szenvedély dominál, amely kulisszáit gyakran a természetből veszi, fő terepe pedig a test. Tudatos, bátor és igényes költőnk szólalnak meg, akiktől mindennemű szendesség és naivitás távol áll. Azt is mondhatnám, tudják, mit akarnak. Nőként mindenképpen, de mivel *költőnő*kről van szó, maga a lírai (ön)reflexió is gyakran megfogalmazódik:

*Túlságosan szereted, ha lelkesednek
érted, tudat alatt állandóan dicséretre
vágysz, néhány verset írhatok ugyan,
de egy egész ciklust rád nem áldozok.
(tudat alatt
ismeretlen skót költő verse)*

Olykor önironikusan is:

*Fenébe az irodalommal, megint kiderült,
némelyik töredékem érdekesebb nálam,
eztán hát mélyen hallgatok verseimről,
s valaki majd magában engem mondogat.
(valaki majd
ismeretlen örmény költő verse)*

A legtöbb költemény egy jellegzetes séma szerint épül fel: a két utolsó sor az első kettőben körvonalazott alapszituációra adott rejtett vagy kifejtett konklúzió.

Ismeretlen költőnk: Villányi lírai énje kettős álarc mögé rejtőzik. Egyszerre rejti a másik nem maszkja, nő-álarc s az ismeretlenség inkognitója. Míg a hagyományként említett *Psychében* Weöres Sándor „nevesíti” a szerepet, sőt „hitelesíti”, midőn teljes élet- és pályarajzot kreál számára, Villányi az ismeretlenség homályában hagyja névtelen költőnőit (költőnőszerepeit). S ha nevük nincs is, feltűnik nemzetiségüknek a világ minden kontinensét felölelő sokfélesége (69, nem sorolom fel). És még valami feltűnik – pontosabban: két dolog.

Az egyik az, hogy semmiféle nemzeti specifikum nem fogalmazható meg, mert magukban a versekben nem fogalmazódik meg. A versek sem általánosan, sem konkrétan nem adnak választ arra a kérdésre, milyen (lehet) egy svéd, egy baszk, egy örmény vagy épp egy kubai költőnő, és helyi, térségi, éghajlati specifikumok is alig-alig vannak. Mintha arra utalna mindez, hogy az érzelmek, a szenzualitás, a szexualitás legalább annyira univerzális fogalmak, mint maga a nőiség, ha úgy tetszik: a női érzékenység. De ebben sem érhető tetten semmiféle egyszerűsítő-általánosító törekvés, hiszen ahogyan ahány vers, annyi változat, ahány portré, hang, megszólalásmód, mind-mind más, épp csak a formai keret tartja egységben őket. A másik, ami feltűnik, a recepció is több ízben felfigyelt rá, hogy a nemzeti palettából hiányzik a magyar „szín”: a sok ismeretlen költőnő között nincs magyar. Találgatni lehetne, miért hiányzik épp ez. De talán érdemes-e találgatni? Így akarta a költő.

Írásom elején költői kísérletekről szóltam, azzal a szándékkal, hogy ezekben keressem Villányi legújabb verseskötetének kontextusát. A *Valaki majd* valóban egy költői kísérlet terméke, egy előre felvázolt költői koncepció megvalósítása. Nem formakoncepcióról van szó, hanem maga a szerep, a lírai én álarc mögé rejtése, árnyékban hagyása a cél. S mint ahogyan a szerepversekkel történni szokott: álarc mögül bátrabban, ha kell, frivolabb módon, szabadabban lehet megszólalni, hiszen aki szól, az „nem mi vagyunk”, „nem én vagyok”. Ugyanakkor a vershez nemcsak lírai én kell, hanem főképpen az, ami minden irodalmi műnem alapja, „anyaga”: a nyelv. Ez pedig minden közvettség és áttétel ellenére is a Villányi László nevű költő hangja, azé a költőé, aki a kötet fedőlapján maga vállalta a szerzőséget. Ez a költői hang pedig nem ismeretlen. Érzékenysége, szenzualitása, reflexív vonatkozásai Villányi eddigi versesköteteiben is megmutatkoztak. A felsorolt jellemzők pedig épp alkalmasak arra, hogy, ha kell, ha a költői koncepció, a szerzői ötlet úgy kívánja, akár ismeretlen költőnőket is meg

tudjon szólaltatni. Nem tolakodóan és nem bombasztikus lehetőségeket látva ebben az ötletben. És nem feltétlenül egzotikus helyi színek (pálma- és banánfák, bételek, pareók, argentin tangók, spagettik stb.) önként adódó nemzeti specifikumára, netalán bennünk élő nemzeti klisékre alapozva a könnyen elsüthető s épp ezért lapos poént. Nincs is poén. Nők vannak. Sokfélék, itt most 69 a sok közül, és mind más. És költészet van, ami egy ilyen költői ötletet színre visz (*Orpheusz, Budapest, 2008*).

Sinkovics Ede: Magyar celeb Chongwuban (részlet)

A létezés formája

Tisztelt művészetkedvelő közönség!

Az előttünk álló kiállítás – a maga módján – kétségkívül történelmi esemény. Ács Jóskára emlékeztet bennünket, arra az alkotóra, aki nemcsak képzőművész volt, hanem – mondhatnánk – valóságos „intézmény”. Először is, alakja elválaszthatatlan a művésztelepi mozgalomtól. Ezek pedig, ezek a vajdasági művésztelepek a művészeti színtér – és nem csak a „vajdasági” – megismételhetetlen, jellegzetes láncszemei. Zentán kezdődött, 1952-ben. Meg kell jegyezni!

Éppen ezért emlékeztetni szeretnék most az időpontok, a dátumok sokatmondó összefüggéseire! Ma szeptember 11-e van!

Annak idején, 1697-ben ezen a napon volt a zentai csata.

Savoyai Jenő (1663–1736), a fiatal hadvezér, ráértett a megfelelő pillanatra, volt mersze és bátorsága döntést hozni. Ez pedig döntő volt a végkifejletre nézve is.

Később a zentai csata „híres” lett, és manapság történelmi mérföldkőként emlegetik.

No, de én most nem azért említettem ezt az eseményt, mert Savoyai Jenő serege a Tiszánál legyőzte a túlerőben lévő török szoldateszkát. Azért szólok róla, mert a csata után seregei, útban Mélykút felé, a Palicsitó mellett pihentek meg. A tábornok a régi út közelében, a keleti parton állították fel.

Ez alkalommal a krónikás és térképész, egyebek mellett, lerajzolta a távolban látható várost is. Ez volt a rajzon feltüntetett felirat szerint Sabatska, ami pedig nem más, mint Szabadka. Voltaképpen egészen más alkalomból ugyan, de ekkor készült el Szabadka első vedutája. Az egyedülálló, rendkívül értékes látvány, amelyet az emberi szem 1697-ben láthatott, lehetővé teszi, hogy elképzeljük a később várossá kinövő települést.

118 Autentikus, vitathatatlan dokumentum, mert az építmények pontosan

beazonosíthatók, a falusias kinézetű templom a román kor jegyeit viseli magán. Ez a tény egyúttal azt is jelenti, hogy nagy valószínűséggel 1391 előtt épült, vagyis korábban, mint ahogyan Zabatkát az ez év május 7-én kelt írásos dokumentumokban említik.

Szabadka természetesen megváltozott. Ám némi jóindulattal ebben a mai városban is könnyedén „felismerhető” az az első veduta. Minden továbbgondolás kiindulópontja, a kontinuitás bizonyítéka, az időtállás mérőköve.

Azután két évszázaddal később, 1869. szeptember 11-én befutott a városba az első vonat!

A krónikás, Iványi István *Szabadka szabad királyi város* című kapitális művében (I. rész, 1886, 542. o.) éppen azért, mert az őt pénzelő „hivatali személyeknél messzebbre lát” – legalul, egy lábjegyzetben – szükségesnek tartja apró betűkkel megjegyezni:

„Az első vasuti vonat 1869. szept. 11-én jött által Szegedről; egész csendben és ünnepélyesség nélkül adatott át a közforgalomnak az alföldi vasút.”

A „városatyák”, azok, akik felelősek a haladásért és a város jólétéért, szemmel láthatóan híján voltak minden képzeletnek, nem éreztek rá a megfelelő pillanatra, nem voltak tudatában annak, hogy a „vas út”, a haladás jelképe, voltaképpen a modern Európához való csatlakozást jelenti!

Iványi „megjegyzését” külön kihangsúlyozom! Jelentősebb sok egyéb, írásban megjelent megállapításnál. A vasút akkoriban a „világgal” való kapcsolatot jelentette, a város kiemelkedését a vidékiességből. Az említett dátum pedig ugyancsak sokatmondó jelzés! A pillanat, amely fontosabb a hagyományoknál és a mítoszoknál, útmutató, amely azt igazolja, hogy ezen a vidéken a modern kor vívmányai karnyújtásnyira voltak. Sokkal előbb, mint másutt!

Miért említem ezt a két dátumot?

Először is azért, hogy rámutassak arra, hogy Zentán kétszer is „ráéreztek” a megfelelő pillanatra: 1697-ben és 1952-ben.

Természetesen nem foglalkozok a háborúzás történelmével, csak – emlékeztetőül – az adott pillanat fontosságát szeretném hangsúlyozni. Emlékezzünk egy művésztelep születésének körülményére egy olyan baljós korszakban, amely nem kedvezett a kreatív elgondolásoknak.

Ez volt a döntő pillanat egy döntés meghozatalához!

Nem szabad természetesen megfeledkeznünk az adott „pillanat” főszereplőjéről – Ács Jóskáról (1914–1990), a festőről, aktivistáról, a kultúra fáradhatatlan építőjéről, a mára már történelminek számító vajdasági művésztelepi mozgalom egyik kezdeményezőjéről és megkerülhetetlen alakjáról.

Az első művésztelep Zentán – éppen Ács megfelelő pillanatban történő kezdeményezésének és a Zentai Múzeum akkori igazgatója, Tripolsky Géza kiállításának köszönhetően – kelt életre 1952 nyarán, amelyet mintegy „beharangozott” az ugyanazon év június 26-án megnyílt kivételes és egyedülálló kiállítás Palicson, a tó mellett, amely 1697 szeptemberében oly fontos „szerepet” játszott. Ez a kiállítás pedig a vajdasági magyar képzőművészek kiállítása volt.

A kiállítás kezdeményezői és szervezői között ott volt Ács József, Almási Gábor, B. Szabó György és Hangya András – a már történelminek számító 1938-as szabadkai Fiatalok kiállításának négy résztvevője. Ez a kiállítás arról maradt emlékezetes, hogy voltaképpen az 1934-ben Szabadkán alapított *Híd* folyóirat köré tömörülő fiatal értelmiségiek kezdeményezésére jött létre. A folyóirat elnevezése világosan tükrözi a programját is – hidat verni, áthidalni, összekötni, egyesíteni. A mozgató energia kétségkívül a fiatal, jövőbe tekintő csoport kreatív elkötelezettsége volt.

A palicsi kiállítás, mondhatnám, egy sajtóságos „válasz” volt az első, háború utáni kiállításra, amelyet 1945 szeptemberében rendeztek meg Petrogradban, az egykori Becskerekken, majd Zrenjaninban. Az élő vajdasági képzőművészek kiállítása kapcsán említés történt a „magyarokról” is. A *Slobodna Vojvodina* szeptember 18-ai számában egybeként a következőket írja: „Azonnal ki kell hangsúlyoznunk azt is, hogy a kiállításon a magyar festők is képviseltették magukat, noha a vajdasági magyar festészet még igencsak gyerekcipőben jár.”

A három festő, aki a vajdasági magyar képzőművészetet képviselte, Boschán György, Hangya András és Nagy Sándor (a később híres régész) volt. Három képviselő az 1938-ban kiállító „fiatalok” csoportjából, de más „élő” nincs.

Palicson ugyanakkor 1952-ben kiállították a vajdasági képzőművészet élő és elhunyt alkotóinak munkáit, kezdve a tizenkilencedik században született, vagy akkor aktív alkotóktól egészen azokig a fiatalokig, akik a huszadik század második felében jelentkeztek. Több mint ötven név, közülük néhány nemzetközi viszonylatban is ismert.

Éppen akkoriban, amikor Palicson a „vajdasági magyar festészetet” bemutató kiállítás tartott, Ács József és Tripolsky Géza Zentára invitálták a háború utáni időszak első művésztelapének első résztvevőit! Meghívót kapott Milan Konjović, Boschán György, Milivoj Nikolajević, Stevan Maksimović, Sáfrány Imre, Hangya András, Stojan Trumić és B. Szabó György. Ács Jóska már ott volt. Tehát összesen kilencen voltak az alapító tagok! Ez jelentette a művésztelpei mozgalom kezdetét!

Később Miodrag B. Protić *A hatodik évtized festészete Szerbiában* című tanulmányában a következőket fogja feljegyezni: „...Tegyük hozzá, hogy a példátlan dinamizmus és az optimista szellem a művészeti élet új szerveződési formájában és az újonnan alakuló művelődési intézmények esetében is kifejezésre jutott. A csoportok mellett Vajdaságban például 1952-től megvalósult a művésztelepekről alkotott elképzelés (Zenta, Topolya, Becse, Écska, Sremska Mitrovica), s a telepek munkájában kezdetben különösen Milan Konjović, valamint a magyar nemzetiség képviselői kötelezték el magukat, akik célja – Nagybányára emlékezve – elsősorban az volt, hogy alkotói ösztönzést a hazai környezetben keressenek, s hogy a művészeti életet a nagyobb központokból a kisebb városokba helyezték át, ahol, a művészek itt-tartózkodásán, az alkotáson, a vitákon és kiállításokon túl képtárak is létrejöhetnek, tartósabb formában megörökítve mindezt. Később ilyenek alakultak Dečaniban és Sićevón is.”⁷¹

Természetesen a művésztelepeket „a magyar nemzetiség képviselői” indították el, de semmiképpen sem nemzeti pozíciókból! A „vas út”, mint a modern európai történésekbe való bekapcsolódás víziója azon alapul, amit a vonat tett lehetővé, amikor Budapesten, Bécsen, Münchenen keresztül Párizsra is összeköttetést teremtett! A „mozdonyvezető” természetesen Konjović, aki a művészet fővárosában értékes munka- és működési tapasztalatra tett szert!

A „vasút” vérkeringésének köszönhetően, amely időn és téren keresztül „hidakat” épít az európai képzőművészeti színterekig, a vajdasági művészekhez már régóta közel állnak az aktualitások! 1903-ban budapesti kiállításokon láthatták pl. Manet, Renoir, vagy Monet alkotásait. 1904-ben a barbizoni iskola festőit, 1907-ben Rodint, Cézanne-t, Gauguin és másokat, 1913-ban pedig alkalmuk volt megismerkedni a „futuristákkal és expresszionistákkal”. A nagybányai fiatal festők, a híres „neósok” a párizsi Julian Akadémia hallgatói voltak, s Henri Matisse magániskoláját is látogatták. Az ő 1906 nyarán Nagybányán rendezett kiállításuk kihatással volt erre a térségre is. Ott járt Jelena Čović, Pechán József és mások. A vasúton kedvezményben részesültek a nagybányai művésztelepre látogatók! Számos vajdasági látogatót el így vasúttal, a kedvezményt kihasználva, Nagybányára.

Ács Jóska is tudott természetesen Nagybányáról, de számára nem ez volt a kiindulópont. Tripolsky Gézának azt javasolta, alapítsanak Zentán

---

⁷¹ Miodrag B. Protić: *Slikarstvo šeste decenije u Srbiji*. Jugoslovenska umetnost XX veka, Jugoslovensko slikarstvo šeste decenije. Muzej savremene umetnosti, Beograd, jul-septembar 1980. str. 49.

egy „műhelyt” a fiatal tehetségek részére, amelyet ő már 1949-ben, mielőtt tanárként áthelyezték volna Zentára, szorgalmazott Topolyán. Akkoriban, emlékezve az 1938-as „fiatalok” ambícióira, Topolyán szeretett volna műhelyt alapítani, ahol, elképzelése szerint, tekintélyes alkotók dolgoznának és tanítanák a fiatalokat, népszerűsíteniék a művészetet egy olyan környezetben, ahol azelőtt ilyesmi szervezett formában nem volt.

1952 előtt, illetve még a „palicsi szemle” előkészületei során az előző évben, 1951-ben egész sor fontos dolog történt: az év elején Milan Konjović Belgrádban, a Cvijeta Zuzorić Képtárban megrendezte *Emberek* című kiállítását.

A szenvedély, a kolorista expresszionizmus gesztualitása, a rendkívül erős rajz és az izzó színek forrása, a jelképek asszociatív jellege, Milan Konjović emberei és tájai voltaképpen összhangban álltak az emóciók erupciójával, az elkötelezettséggel és az alkotói lázadással. Azután, közvetlenül május 1-je előtt Belgrádban, a Teraziján az ULUS kiállítótermében Petar Lubarda rendezte meg kiállítását. Ez valóban történelmi „...nyitás az asszociatív, mi több, az absztrakt felé, némi expresszionista és szurrealista felhanggal” (M. B. Protić).

A két kiállítás, amely a „művészeti élet” lényegbeli változásait harangozta be, természetesen felkavarta a társadalom egészét is, nyugtalanságot keltett a közép- és felső középosztály körében, s nem csak a művészeti életben.

Az „elvek” nevében a céhes tömörülések (a „névtelenek” csoportjai) pozícióit erősítő és a „kisebbség” (valódi, autentikus és affirmált alkotók) kreativitását gúzsba kötő „formális többséggel” való szembeszállás hozta létre az Önállók (Samostalni) csoportját. Vezetőjük Ács Jóska egykori tanára, Milo Milunović volt, valamint Petar Lubarda, Sreten Stojanović, Milan Konjović és még néhány jól ismert művész; majd hozzájuk csatlakoztak az akkor színre lépő fiatalok, mint Zoran Petrović, Miodrag B. Protić, Stojan Čelić, Boschán György, Miloš Bajić és Dragoslav Stojanović-Sip.

1951 júliusában a kiállítók között szerepel Sáfrány Imre, Boško Petrović, Aleksandar Zarin és mások is. Szembehelyezkednek az egyesület „szavazói gépezetének” terrorjával és – az alkotás szabadsága nevében – a valódi, szakmai kritika, valamint a nem manipulált nyilvánosság megmértetése mellett szálltak síkra.

Az 1952-es év felettébb izgalmas. Február közepén Belgrádban megnyílt a Kortárs francia művészet című kiállítás. A képzőművészeti élet képviselői között fehér hollónak számított az, aki már megjárta Párizst! A művészek csoportosan mentek Belgrádba megnézni a kiállítást. Én is velük tartottam, annak idején velük együtt jártam a figurális rajztanfolyamra. Némelyek többször is megtekintették. Először állhattak „szemtől szem-

ben” a „nagy nevek” műveivel. Csak annak a kevés, hozzánk eljutó könyvnek a még kevesebb reprodukciójáról ismerhettük őket. Georges Braque, Duchamp, Miro, Chagall, Modigliani, Bernard Buffet számomra kiváltképp szuggesztív *Önarcképe*, a mindannyiunk számára rendkívül provokáló, egyedülálló Pablo Picasso, az ikon, aztán Vlaminck, Vasarely vagy Zadkine. Olyan élmények, amelyek tartósan az emlékezetbe vésődnek!

Palicson éppen azokban a napokban készítették elő a kiállítást, amikor június 22-én Belgrádban megnyílt az Önállók kiállítása. Az egyik vezéregyéniség, Milan Konjović, a palicsi zsűrinek is tagja volt. A kiállítás kiötlői, Almási Gábor, Ács Jóska, B. Szabó György, Ivanyos Sándor és természetesen Sáfrány Imre, aki előző év nyarán velük együtt állított ki Belgrádban; illetve a fiatal szabadkai festő, Szilágyi Gábor – a dr. Joca Milekić Palicson lévő Bácskai Galériájában nyíló kiállítást alakítgatva – élénk beszélgetéseket folytatnak a képzőművészeti élet eseményeiről, az új „művészeti klímáról” s a belgrádi eseményekről, ahol már ugyancsak érlelődnek a változások.

Ács Jóska és Tripolsky Géza 1952 nyarán ráéreztek a megfelelő pillanatra, ugyanakkor élvezték a „hatalmon” lévő kollégák támogatását is, akiket annak idején ugyancsak megérintett a *Híd* körül csoportosuló „fiatalok”, illetve az 1938 októberében a szabadkai Népkörben rendezett kiállítás köré tömörülők lelkesedése, majd a szabadkai és zentai fiatalok akciói. Természetesen tudatában voltak annak, hogy most az „új idők” egészen új hozzáállást követelnek, s éppen ezért nem ragaszkodtak az „ifjú tehetségek kruzsokjának” létrehozásához, hanem bátran, a kockázatot is vállalva, valami egészen új dolgot kezdeményeztek – Zentára hívták a legtekintélyesebb alkotókat, élükön Milan Konjovićyal. Megalapították az első művésztelepet!

Húsz évvel később maga Ács Jóska jelentette ki:

– Számomra a művészet a létezés egy formája. Ha gazdagabb életet akarok, azon kell munkálkodnom, hogy a képzőművészet gazdagabbá, fejlettebbé váljon ezen a tájon is. [...] Az 1952-ben megalakult Zentai Művésztelep elsőnek hirdette meg a teljes művészi szabadságot. Hat festőt hívtunk meg, hogy kedvük szerint alkossanak. Szokatlan volt ez abban az időben, amikor mindenki csak munkásokat és hősokeket festett.⁷²

Ebben az évben, 1952-ben, a Jugoszláv Írószövetség III. kongresszusán Miroslav Krleža, a híres író, tekintélyes értelmiségi, ugyanakkor megfelelően befolyásos „háttérrel” rendelkező személyiség megtartotta hírhedt, *A kultúra szabadságáról* című beszámolóját.

⁷² Juhász Erzsébet: *Újfajta elkötelezettség*. Beszélgetés Ács József festőművésszel. Képes Ifjúság, XXVIII. évf., 1261. szám, 1972. okt. 18. 8–9.

Zentán, az alkotói szabadság megvalósulásáról szóló álom valóra váltását Ács Jóska villantotta fel.

Mindez persze jóval előbb történt, mint a Szerbiai Kommunista Szövetség 1954 áprilisában rendezett III. kongresszusa, amelyen Edvard Kardelj egyebek között a következőket mondta: „A kommunisták nem azért vannak itt, hogy kommunistaként megítéljék, melyik művészeti iskolák a jók és melyek a rosszak, nem is az a dolguk, hogy megszabják a tudományos felfogás határait és irányait. Ez végül is magának a művészet fejlődésének a dolga...”

Ács Jóska már a rákövetkező évben kezdeményezője és alapítója volt a Topolyai Művésztelepnek, amely hivatalosan 1953. szeptember 22-e óta létezik azzal a céllal, hogy „...terjessze és fejlessze a képzőművészeti kultúrát...”. Az első résztvevők Ács Jóska mellett Miloš Bajić, Stevan Maksimović, Petrik Pál, Boško Petrović és Zoran Petrović voltak. A következő év nyarán már a művésztelep vendége Boschán György, Dragutin Cigarčić, Milan Kerac, Milan Konjović, Sáfrány és Milivoj Nikolajević, az 1952-es palicsi kiállítás egyik legfiatalabb résztvevője, a pedagógus és tehetséges festő Vinkler Imre, valamint Lazar Vujaklija. S természetesen itt vannak az előző évi „alapítók” is.

Figyelemre méltó tény, hogy az első, második, majd a következő becsei, aztán az écskai művésztelepeken az első résztvevők között, semmiképpen sem véletlenül, ott vannak az Önállók (Konjović, Boschán stb.) tagjai, illetve azok az alkotók, akik kétségtelenül a haladás szószólói.

A Decemberi csoport, amely mellé mind gyakrabban teszik oda a „történelmi” jelzőt – írja Miodrag B. Protić⁷³ –, az Önállók csoportjából alakult ki, s azért említjük nev szerint is őket: Miloš Bajić, Lazar Vujaklija, Aleksandar Luković, Zoran Petrović, Miodrag B. Protić, Cigarčić és Srbinović, Čelić stb., mert szinte mindannyian „alapítók” voltak, de ha nem is, akkor a vajdasági művésztelepi mozgalom szenvedélyes szószólói és természetesen, éveken keresztül, egy vagy több művésztelepnek hűségese résztvevői voltak. Például Dragoslav Stojanović-Sip (1920–1976) ott volt Zentán, majd az elsők között Topolyán, több ízben megfordult Becsén, s 1956-tól kezdődően egészen végig, szinte minden évben az écskai művésztelep résztvevője volt. Annak idején a „telepesek” egyik tanácskozáson, éppen 1972. szeptember 11-én, őszintén megvallotta: „Én a művésztelepeken sajátítottam el a szakmát, s öt tanár eklektikus keveredéséből itt változtam át festővé.”

Ács Jóska is „tanulta a szakmát”, szenvedélyes kíváncsisággal és érdeklődéssel, hiszen még 1938-ban elhatározta, hogy „terjeszteni és fejleszteni fogja a képzőművészeti kultúrát”, majd elragadta a kortárs képzőművészeti élet lendülete, akárcsak a haladásért síkraszálló kollégáit. Mindenki mélységesen hitte, hogy a „jövő” az alkotóktól – elsősorban a képzőművészekről, ahová maga is tartozott, de minden kreatív személytől őszinte, sokoldalú elkötelezettséget vár el!

A művésztelepek valóban a kreatív energia központjai voltak, a fiatalok képzéséről álmódott egykori elképzelések megvalósult „műhelyei”, számtalan újabbnál újabb kezdeményezés, így pl. a „kis szintézis” bölcsője, amely Topolyán hagyott legtöbb jótékony hatású nyomot maga után. Sokkal többet, mint ahogyan azt az építészet és képzőművészet tetten érhető kölcsönhatásából – a művésztelep hatásából – láthat az az egyre fogyatkozó helybeli, akik még emlékeznek az egykori Topolyára és lakóira a valóban népszerű topolyai művésztelep megalakulása előtt.

A művésztelepeken a kortárs vajdasági művészet fejlődött ki és erősödött meg. Természetesen olyan körülmények között, amelyeket a fiatalabb generációk már álmukban sem tudnak elképzelni. Minden másként volt, ráadásul minden kockázatos, mi több, veszélyes volt! Akárcsak a régi vonatok idejében, minden csak előre haladhatott. Az első művésztelepek alkotói hevületében, a környezet és a résztvevők egymás közti kölcsönhatása, a „kultúra szabadságának” megvalósítása közepette a művészettel való foglalkozás valóban erkölcsi tett volt! Ács Jóska, az alapító-résztvevő a művésztelepi mozgalom nyilvánvaló produktuma volt és maradt máig. Ő lett és maradt mindörökre a művészeti szintér megismételhetetlen, megsemmisíthetetlen „szentháromsága”: a festő, aktivista-szervező, műkritikus. Szó szerint egész életében festett, egészen 1930-tól kezdődően, amikor Baja Beraković (1902–1972) – Andre Lot párizsi műterméből visszatérve – „megfertőzte” a kubizmussal, az absztrakcióval és a valóság másféle látásmódjával. Élete végéig kitarzott a művésztelepi mozgalom mellett, s megmaradt annak vezető egyéniségként. Több mint három évtizeden keresztül írt, publikált, vitatkozott a *Magyar Szóban*, a még mindig nem eléggé elismert és értékelt Képzőművészeti Levelező Iskola rovatában, ahol a ma ismert képzőművészek nagy része „megfordult”.

Ács Jóska valóban „mindenes”, a vajdasági művészeti szintér megkerülhetetlen „intézménye”, ugyanakkor sokáig a jugoszláv képzőművészeti élet mellőzöttje volt. „A művészet számára létforma volt.” Egyszerűen nem tudom őt ezen kívül szemlélni, mint ahogyan a képzőművészeti életet sem nélküle!

Most pedig itt van a két Ács fiú donációja. Időre van szükség ahhoz, hogy a nyilvánosság megismerje, megmértesse és megbecsülje ezt az értékes gyűjteményt.

A feledés patinája, az elmúlt időszak másfajta értékelése, illetve egy elfeledett korszak „viharaiban” a művészet terén történt események eltérő „tolmácsolása”, mintha csak megfelelkezne a művésztelepi mozgalom egyedülálló korszakáról, de magáról Ács Jóskáról is. Nos, ezért hatnak rám ezek az itt kiállított képek annak az „1697-es vedutának” az erejével, amely azért maradt tartósan időszerű, mert igaz volt.

Az egyedülálló alkotó itt látható „lélek látképeinek” értéke abban rejlik, hogy a kiállított képek hűen tárják elénk, igaz módon vallanak egy megismételhetetlen időszakról, a nyughatatlan, kíváncsi, a haladás iránt elkötelezett „aktivisták” lelkiállapotáról.

Ahogy most elnézem ezeket a festményeket, eszembe jut az az idő, amikor ezek kiállításokon szerepeltek. Emlékszem az 1961-es szabadkai kiállításra a Városi Múzeumban, amikor Jóska „fésülte” a vastagon felvitt anyagot.

Az 1967-es katalógusba a következőket írtam: „A vásznat számos, speciális szerszámmal létrehozott kör tölti be. Sorjáznak a körcikkek, egyik a másikba belenő, vagy éppenséggel sok kör indul ki egy kezdeti körből. A korábbi Vajdaság-kép iránti nosztalgia itt is nyomot hagy a szélmalom képében vagy a mozgás egyéb jelképeiben, ám a sűrű, »előregedett« anyagban, a fanyar tónusokban, a kipattogzott rétegekben ott az aszályos nyár forróságától kiégett szikes talaj végtelenje. Ez a holt talaj textúrájába belemart holmiféle eszeveszett csárdás-ritmus dualizmusa egy pillanatban megsejtette Ács óvatos tapogatózását és kutatását az informel irányába. [...] Jóska fáradhatatlanul és folyamatosan polemizált magával, a vászonnal, Vajdasággal, hogy nekünk megmutatva önmagát is meggyőzze. Miután elhagytam a műtermét, akkor is hallottam azokat a fürgén kimondott, az üdvözlést helyettesítő szavakat: [...] amikor pontot teszek a mondat végére, már úgy gondolom, hogy az első betű nem érvényes!

Ács a kísérletező művész megtestesülése, a vajdasági festészetben a nyugtalanságokkal és ellentmondásokkal teli korszakunk krónikása és terméke egyszerre. Mint ilyen, ő a felgyorsult események jellegzetes és becses alakja, amikor tudjuk, hogy hogyan van Vajdaság megfestve, de még nem tudjuk, ez a kép hogyan fogja követni...” Ehhez az 1966 decemberében írott sorokhoz nem tudom, mit kellene még hozzáadnom. De most, ahogy elnézem a falon a *Petróleumlámpa körül*, eszembe jutnak a beszélgetések a már legendás műteremben ott fenn, a Forum legfelső emeletén. Gyakran elmerengtünk, s Jóska tekintete valahová a végtelenbe merült. S gyakran

emlegettük Gaston Bachelard (1884–1962) híres mondatát: „A családi asztal feletti esti lámpás is valamilyen világ központja. A lámpa által megvilágított asztal már önmagában is egy kis világ.”

Igen, a megvilágított kör valóban egy „kis világ”, s végtelenül tágas annak, aki nyitottan gondolkodik. Mindannyiunknak megvan a maga kis „világa”, Jóskaé pedig éppenséggel egyedülálló és megismételhetetlen. Ezek a képek itt és most erről szólnak, kétségbevonhatatlan hitelességgel. Akár a szív dobbanásai, egy olyan idő képeit villantják fel, amely feledésbe merül, noha felejtetetlennek kellene lennie.

Ezért, minél tovább nézem őket, ezek a képek mindinkább ahhoz a „látképhez” hasonlatosak, amely számunkra az eltűnt időt kínálja az elkövetkező időről szóló gondolkodás kiindulópontjaként.

Elhangzott az Ács József Ajándékgyűjtemény megnyitóján, Topolyán, 2009. szeptember 11-én.

Szentelekyre emlékezve Herceg János centenáriumán

Száz éve született Herceg János, aki 1951-ben, a *Híd*-ban megjelent írásában a következőképpen emlékezik meg Szenteleky Kornélról: „Augusztusban, Szenteleky halála évfordulóján mindig összeverődött egy lelkes kis társaság Szivácon: írók, újságírók, akiknek Szenteleky barátja és mestere volt. Alkalmhoz illően sötét ruhába öltöztek, de hol volt már lelküknek »barna gyásza«? Vidámak voltak, tele tervekkel. [...] Voltak olyanok, akik itt ismerték fel igazi útjukat, voltak, akik itt találták meg hangjukat, volt olyan, aki Szivácon tett fogadalmat arra nézve, hogy lemond a szabad versről, és megpróbálja kötött formában kifejezni magát. S közben bort ittak, és halpaprikást ebédeltek, s borízű kántorhangján egyik társuk dalolni is kezdett a vendéglátó házigazda öreg harmóniuma fölött, míg egy csendes szavú elbeszélő bólogatva szívta szivarját, s két népdal szünetében azzal fordult szomszédjához: – Te ismered Pannit, ugye? Elveszem feleségül.”

Ez az idézet is szemlélteti, hogy Herceg úgy építi fel emlékezéseit, hogy abban a tényanyag mellett és az emlékezés szükségszerű velejárójának tartott megszépítő portrén túl mindig van egy kevés olyan személyesség, amely az indiszkrécio határát súrolja. Találkozásukat a *Két világ* című visszaemlékezés-kötetben novellisztikusan beszélte el, s a Szivácon tett látogatás leírásából kiderül, hogy az nemcsak irodalmi ízlésére tett nagy hatást, hanem személyiségformáló ereje volt. De később is felidéz olyan mozzanatokat, amelyek bensőséges ismeretségről tanúskodnak, mint például a következő kijelentésben is 1898-ból: „Én még emlékszem őszinte, bizalmas összetartozásunk idejére, amikor például Szentelekynek elpanaszollhattam zavaros szerelmi ügyeimet is, amit másnak nem mondhattam el.”

A Bisztray Gyula és Csuka Zoltán szerkesztésében 1943-ban megjelent levélgyűjtemény további adatokkal szolgál (*Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*). Szenteleky 1933. április 2-án azt írta Herceg Jánosnak

Zomborba: „Sok megértéssel olvastam gátlásaidat, jól tudom, mennyire bénítják ezek a képzeletek s milyen csúnya idegállapotba kergetik az embert. Csodálatos a nők csökönység és szívóssága! És mert néhány sikert is ér el veled, ez a módszer nagyon elterjedt, majdnem divatos. Legtöbbször türelem kérdése a győzelem, persze zaklatott idegekkel nem igen lehet türelemjátékot játszani. De ne feledd, hogy akaratod rendületlensége sokkal gyorsabban megoldhatja ezt a kínos helyzetet, mint a tér és az idő.” Az idézet nem szorul bővebb magyarázatra: az atyai jó tanács az ifjú lelki gondjain igyekezett enyhíteni.

A levelezés a bácskai lelkületet bemutatni kívánó novellaantológia, az *Ákácok alatt* alakulásának történetét is határozottan kirajzolja, a beérkezett szövegek közül Szentelekynek „különösen tetszetek” „Herceg János kemény, erős novellái”. Elsősorban a *Kekez Tuna lakodalmát* tartotta sikerültnek. A pusztai dicséretnél azonban sokkal messzebbre megy el Szenteleky, olyannyira eredetinek találja, hogy máris terveit van vele: „Roppant sokat várok ettől a Kekez Tunától. Nagyon szép lenne, ha Kekez Tuna életét ilyen novellisztikusan (10–12 novellában) dolgozná fel, amely okvetlenül megjelenne még ebben az évben a Kalangya Könyvtárban.” A továbbiakban pedig Szenteleky korszerű regényfelfogása is kirajzolódik: „Így tulajdonképpen regényt írna anélkül, hogy a regény szerkezete és kompozíciója írásmódját fesszélyezné. Kérem, kísérelje meg valóra váltani ezt a tervét. Egy ilyen könyvre, amelynek nyugodtan »regény« címet lehetne adni, mindenesetre többen fognak felfigyelni, mint egy novelláskötetre, azonkívül írói tehetsége is egy-ségesebben, megkapóbban (kevesebb töréssel vagy szaggatottsággal) mutatkozhat be.” Szentelekynek a Kekez Tuna iránti érdeklődése nem pillanatnyi gondolat volt, hanem tartósan biztatta a fiatal író a novellaciklus kidolgozására: „Nagyon kedves uram, nagyon kérem, folytassa a Kekez-ciklust, hogy egy igazán erős és értékes kötete legyen a Kalangya könyvtárnak. Tudom, hogy Önnek is tiszta meglepetést hoz ez a munka, ha megteremti, útjára engedi ezt a kemény és melegizmú alakot.” Budapestről, a mártonhegyi szanatóriumból küldött levelében, már tegeződve, szintén szóba hozza a témát: „Nem írtál semmit Kekez Tunáról, szinte aggódom, hogy Kekez sorsa és élete eltávolodik Tőled. Nagyon kérek, ne hagyd elenyvedni ezt a nagyszerű, erős alakot.” S azt is megtudhatjuk, hogy vele ellentétben Szirmai Károly akkor még nem tartotta figyelemre méltónak a novellát. „Tudom, hogy Szirmai gyengének mondja, de ő mindig kicsinyességek között botladozik, semmit se tud zavartalan megérzéssel átfogni, az élet helyett a realitások apró szemölcsseit tapintja és kényszerképzetekkel kifogásolja.”

Herceg János első novelláskötetéhez, az 1933-ban megjelent *Viharban* címűhöz Szenteleky Kornél írt előszót. A fiatal író azonban már korábban is foglalkoztatta egy kötet kiadásának terve. 1932. augusztus 4-én Golnikról küld levelet Szenteleky Zomborba, s megtudhatjuk belőle, hogy Herceg elküldte hozzá tervezett könyvének anyagát véleményezésre; Szenteleky azonban ekkor még elutasító választ ad: „Ami a novelláskötet kiadását illeti, egyelőre még várnék vele, mert véleményem szerint csak öt novella lenne alkalmas a kötetben való megjelenésre. A kötetben megjelenő írások között nem lehetnek nagyobb nívo- és erőkülönbségek. Ezért várna talán addig, amíg 8–10 egyformán értékes novellája gyűlik össze. Készséggel segítenék az összeválogatásnál és nagyon örülnék, ha ez a tervezett könyv valóban napvilágot látna.” Az elutasításon aligha kell csodálkoznunk, az alkotói öntudaton annál inkább, hiszen 1932 augusztusáig a fiatal írónak – sokáig titokban tartott első novellájával együtt is – mindössze kilenc szövege jelent meg.

1933. június 28-ai levelében Szentelekytól arról értesülünk, hogy a felkérés – írta előszót a *Viharban* című Herceg-kötethez – kényes helyzetbe hozza, korábban ugyanis már megtagadta az előszóírást Cziráky Imrénének. A másik ok, ami a bevezetőírás ellen szólt, hogy Szenteleky szívesebben írt volna bírálatot Herceg könyvéről, az előszó és a kritika azonban kizárja egymást. A döntést mégis a fiatal íróra bízta: „Ezért tehát válassz, drága barátom. Ha előszót kívánsz, rögtön megkapod.” Az elutasított Czirákynak pedig így magyarázza eljárását: „egyedül Herceg János saját kiadásában megjelenő víziós írásai elé írtam néhány magyarázó szót, részben, mert ezek az írások valóban magyarázatra szorultak, részben pedig mert a szerző ezzel az előszóval jobban gondolja terjeszthetni könyvét”. A két utóbbi levél megírása között mindössze egy hét telt el, ez alatt az idő alatt készült tehát el az előszó Herceg János kötetéhez.

Szenteleky előszava az ifjú alkotó számára szavatolta az írói sikert. S bár a kötetben az expresszionista és szürreális víziók mögött megjelenik a realista ábrázolás ígérete is, Szenteleky a víziós jellegét emeli ki a szövegnek. Nem magyarázza, elemzi a víziót, hanem tényszerűen megállapítja: „Vannak igazságok, vannak hatalmas vágyak és érzések, melyek csak titkos képekben, furcsa szimbólumokban fejezhető ki.” S abban sem tévedett az előszó írója, hogy „Herceg János is hamarosan kiemelkedik a rónák poros síkjából, és szélesebb horizontok nyílnak meg előtte”.

Nincs róla adatuk, vajon találkoztak-e még ezután. Huszonnégy éves volt Herceg János, amikor 1933. augusztus 20-án Szivácon meghalt Szenteleky Kornél. Szenteleky levelezéséből az derül ki, hogy kettejük kapcsolata valóban rendelkezik a bensőségesség jegyeivel. Herceg János

lett az, aki később a legkövetkezősebben és meglehetősen gyakorisággal idézte fel emberi és irodalomszervezői alakját. A baráti tanítvány–mester kapcsolat azonban még nem kötelezte volna Herceg Jánost arra, hogy élete végéig újra és újra felidézze alakját, s kettejük szoros ismeretségét magánéleti részletek megjelenítésével erősítse. A személyes hangvétel sokkal inkább a Szenteleky hirdette irodalmi elvek elfogadásában kereshető, és a visszanevelő kultuszteremtő készségével és igyekezetével magyarázható.

Elhangzott 2009. augusztus 20-án Szivácon a Szenteleky-emléknapon.

Szenteleky – Híd – Tanyaszínház

Közhelyek és nem közhelyek

Ma itt az lenne a tisztem, hogy Czérna Ágnes fiatal kanizsai esztéta tanyaszínházi almanachját mutassam be, de az utóbbi hetek eseményei azt tudatosították bennem, hogy a feladatot ki kell szélesítenem olyképpen, ahogyan azt a címben is jeleztem. Hogy miért e sorrend? A most frissen megjelent könyv óhatatlanul is eszembe juttatja, hogy mai rendezvényünk névadója, Szenteleky Kornél fiatalon drámaíró is volt, színész is volt, sőt írt olyan vígjátékokat, bohózatokat, jeleneteket, amelyek ma is beleillenek, vagy még pontosabban éppen a Tanyaszínház repertoárjába illenének. Bisztray Gyula *Kalangya*-beli ismertetőjéből tudunk írónk műkedvelői tevékenységéről: „Eleinte vígjátékokat, később egyfelvonásos színműveket rendezett. 1922-ben egy kis bohózatot írt Shymmy-láz címmel, ezt Verbáson adták elő... 1923-ban egy pantomimot írt, a kíséző zenét is ő állította össze, s előadását maga kísérte zongorán. Ilyen irányú tevékenységének legfigyelemreméltóbb emléke Műkedvelők című egyfelvonásosa.” S mindezeket huszonévesen, olyan fiatalon, mint amilyen például a legutóbbi tanyaszínházi bemutató szerzője és színészei. Elképzelhetjük, milyen lelkesedéssel fogadott volna ő is nem egy tanyaszínházi előadást.

S honnan az idén 75. születésnapját ünneplő – éppen ma Pesten Kisebbségekért Díjban részesülő – *Híd* irodalmi folyóiratunk említése? Mert a *Híd* egykori szerkesztőjeként szinte lelkiismereti kérdésnek tartom, hogy itt, ma ezt a tény megemlítsünk, és örüljünk e kitüntetésnek. Mint a folyóirat múltjáról már többször értekező, ismételten fölötöttem az 1934-ben alapított fiatalok lapjának első évfolyamait, mert motoszkaált bennem, hogy a *Híd* már indulásakor is nagy tisztelettel írt Szentelekyről, de ha jól tudom, erről még a monográfiájában sem esik említés. S valóban, az induló friss folyóiratnak a negyedik számában olvashatjuk Tóth Bagi István *Szenteleky Kornél és a fiatalok* című írását.

A szerzőről tudjuk, hogy 1941-ben, harmincévesen tragikusan elhunyt fiatal író volt (egyébként a *Híd* szerkesztőbizottságának első naptól tagja),

akinek ekkorra már, a Kis József és Kovács Sztrikó Zoltán alapította *Őrtűz* című rövid életű ifjúsági folyóiratban voltak próbálkozásai, majd *A Mi Irodalmunkban* Szenteleky szerkesztőként novelláit is hozta, sőt, az ugyancsak akkor induló Herceg Jánossal és Dudás Kálmánnal együtt emlegette, meg is jegyezve: „...azon a csapáson indultak el, amelyet én jelöltem meg”.

Nos, ez a bizonyos Tóth Bagi István látóköreinkbe akkor került, amikor 1994-ben a *Híd*-ban hasonló kiadásban megjelentettük a Szirmai Károly szerkesztette 1935. évi *Kalangya* 6. számát, amely a magyarság sorskérdéseivel foglalkozott, s emiatt a hatóság betiltotta. Ebben a számban Tóth Bagi – s ezt vette át Kalapis Zoltán *Életrajzi kalauzába* – a *Szervezőkre várva!* című írásában, talán a mai állapotokra is érvényesen írja többek között: „A vajdasági magyarság a teljes szervezetlenség, széttagotság állapotában él”, de „a politika csak arra legyen jó, hogy általa is segítsünk érvényre juttatni a magyarságnak a gazdasági és kulturális fejlődésére való jogát”.

Már csak igen röviden, Kalapis kikutatta Tóth Bagi István életrajzát is, amelyből megtudhatjuk, hogy Csantavéren született 1911-ben, hogy a *Reggeli Újságnál* töltött el öt évet, s haditudósítóként már 1941. április elején ott volt Belgrád bombázásánál, hogy hazafelé jövet, április 13-án Karlócán rekedt, majd csónakkal megkísérelve átkelni a Dunán, hogy elérje még az aznapi újvidéki lapzártát, két útitársával géppisztolysorozatba kerülve veszítse életét. (A krónikás azt is tudni véli, hogy egy bizonyos Vadász Béla újvidéki kereskedővel és Vámos Béla zentai egyetemi hallgatóval együtt.)

Ez a Tóth Bagi István írja: „A jugoszláviai magyar irodalom és az egész magyar kisebbség fájó kegyelettel ülte meg augusztus 20-án Szenteleky Kornél halálának első évfordulóját. Ma már tisztán, a maga teljes nagyságában láthatjuk és értékelhetjük Szenteleky Kornél kultúrmunkáját, amelynek eredményét még hosszú ideig érzi és élvezi a kultúrában szükkölködő vajdasági televényföld...”, majd hozzáteszi: „Az ifjúságtól várta a merész lendületet és a kezdeményezést... Volt oka aggodalomra is, mert a jugoszláviai magyar ifjúság jó része már nem járt magyar iskolákat, és nem ismerte a magyar helyesírást sem, arról nem is beszélve, hogy a magyar irodalomról és művészetről csak homályos sejtése volt. Ezt az ifjúságot ösztökélte Szenteleky arra, hogy ismerje meg a saját kultúrája kiváló értékeit, szívja magába a magyar irodalom és kultúra nemes hagyományait és az abba rejlő nagy erő segítségével fogjon a kultúra továbbfejlesztéséhez, a jobb és boldogabb emberi életfeltételek megteremtéséhez.”

Nem vitás, ma már patetikusan hangzanak e mondatok, de gondoljunk az akkori idők királyi diktatúrájára, az iskolatörvényekre, a névelemzésre..., nagyon is merész bátor kiállásra vall.

S mit mond végezetül e mára már szinte elfeledett utód: „Bátor gondolkodást és bátor hitvallást követelt Szenteleky, aki teljesen átérezte és hirdette azt, hogy a sors küzdő szerepet szánt nekünk, amelyben szükség van a bátor kiállásra és elveink szabad vállalására. Nem oktalan vakmerőséget követelt, hanem őszinte férfias önismeretet és véleménynyilvánítást.”

Még egy percre Szentelekynél maradva. A *Híd* 1935. évi második számában *A délszláviai magyar irodalom új korszaka* írásában immár Heinz Vilmos írja: „Szenteleky Kornél... olyan programot hagyott vissza..., (amely) azt hirdeti: szeressük azt, ami a miénk.” S végső konklúziója: „Akarjunk egyszer erősen önmagunkba pillantani, legyünk erősek, legyünk bátrak, legyünk egyszer igaz emberek!”

Szenteleky programja, nem vitás. S nem ezt követte, cselekedte főnállásának 75 éve alatt a *Híd* is, irányadóival: Lévay Endrével és Mayer Ottmárral, majd (Keck Zsigmond nevét zárójelbe helyezve) Majtényi Mihálytól, Herceg Jánoson, Pap Józsefen és Ács Károlyon keresztül egészen Bori Imréig (hogy az élőket ne említsem).

Milyen szerepet is töltött be a hetvenöt év alatt a *Híd* folyóirat? Mindezekelőtt a kiteljesedés lehetőségét adta meg immáron több nemzedéknek. A régi nagy öregeinket nehéz is volna felsorolni, de csak a saját nemzedékemből: – ideértve a mellettem elnöklő, jóval fiatalabb Toldi Évát is – Böndör Pál, Thomka Beáta, Tari István, Hódi Sándor, Szombathy Bálint, Sebők Zoltán, Harkai Vass Éva, Apró István, Szathmári István, Majoros Sándor, a mai főszerkesztő Faragó Kornélia... (elnevezést a kihagyottakért), gyakorlatilag mindannyian a *Híd*-ban és kiadójában teljesíthették ki irodalmi ambícióinkat.

Elsősorban a *Symposion* dicsősége: Bányai, Koncz, Domonkos, Tolnai, Fehér Kálmán, Gion, Végel, Gerold, Utasi, Bosnyák, Várady, Brasnyó..., de ők is valamennyien a *Híd* munkatársai is lettek, sőt hárman közülük főszerkesztő-szerkesztői posztot is betöltöttek.

Ahogy a *Híd*-nak megvan a maga története, mára megvan a Tanyaszínházunknak is. Immáron részletesen könyvbe is foglalva. Czérna Ágnes hat éve Londonban élő kanizsai esztétának köszönhetően, aki egykori „tanyásként” maga is tagja volt a hivatásos, de zömmel mégiscsak műkedvelő társaságnak, és aki vette a fáradságot, hogy mint arra a kérdésre válaszolva, miért tartotta fontosnak a Tanyaszínház történetének megírását, ezt nyilatkozta: „Mindannyian tudjuk, mennyire fontos a Tanyaszínház, milyen nagyszerű munkát végez. Nemcsak varázslatos és művészileg magas színvonalú az, amit a tanyások minden évben véghezvisznek, hanem emberpróbáló és közösségkovácsoló is.”

Lehet, hogy közhelynek tűnik a „közösségkovácsoló” kifejezés, de mi, akik több mint harminc éve követjük a Tanyaszínház útját és értékeliük előadásait – mondunk jót és néha kevésbé jót is – egyet bizonyosan tudunk:

nincs e bácskai és bánási rónaságban ember, aki ne hallott, vagy ne látott volna legalább egy, de nyilván több előadásukat is. (Hogy a Közép- és Nyugat-Bácska régió miért marad ki a turnéikon, válaszolják meg a szervezők.)

A könyvnél maradva: már a bevezetője jelzi, hogy a Tanyaszínház a kőszínházi rendszerén kívül eső – s ennél fogva „alternatív” jelenségű –, amely a Kárpát-medencei színházi struktúrában is „periferikus sziget”, de mégis a színházi szervezethez is több szálon kötődő része. Sőt ható tényezője az egyetemes magyar művészeti és kulturális felépítménynek. A fellelhető írásos dokumentumok, publikált vagy kéziratok kritikák, jegyzetek, naplók mentén halad, abból igyekezik szemünk elé tárni az egészet. És ezt sikerrel teszi. Szerzőnk több mint háromszáz cikket, interjút, tudósítást, emlékeztést, szakmai véleményét... idéz, emellett pedig minden előadásnak megadja az aprólékos repertoári adatait, hogy még a vendégszereplések listáját és felbecsült nézők számát is. Ebből derül ki, hogy az elmúlt több mint harminc év alatt ennek a színháznak négy-ötszáz ezer nézője volt!

Az már talán a kiadó érdeme, hogy mindazt, amit Czérna Ágnes dokumentált, százharminc fotó (többnyire Dormán László és Mikus Csaba munkái) egészíti ki. Minden előadásról van legalább egy, de leginkább két-három fotó, s – megint csak nem mellékes – életképek: a szamarak vontatta sátoros ekhós szekértől kezdve a maskarásnak öltözött csalogatót szinte értetlenül bámuló gyerekekig, a tehéncsorda közé vegyülő színészekig, akiket a kislibákat védő gúnár sziszegve támad, egészen addig, hogy volt, amikor a házőrző kutya is végignézte az előadást.

Nem véletlenül mondtam bevezetőmben, hogy e könyv a Tanyaszínház almanachja, egy olyan gyűjteményes mű, amely a színház rengeteg művészi és személyes pillanatát örökíti meg. Közben elemez is: milyenek voltak a különböző színjátéktípusok a farce-tól és az iskoladramától a misztériumjátékon át Shakespeare vígjátékaiig, de láttuk Molière *A botcsinálta doktorát* és Goldoni *Két úr szolgáját*, Orwell társadalmi satíráját, az *Állatfarmot*... magyar romantikus mesedráma klasszikus darabját, Fazekas *Lúdas Matyiját*, Petőfi *János vitézét* vagy Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúját*, továbbá Vörösmarty Mihály-, Móricz Zsigmond-, Illyés Gyula- és Weöres Sándor-darabot, de jugoszláv szerzőket is: Vlaho Stulli életképét, a *Nagyszájú Katát*, vagy a falusi tragikomédiát, Tone Partljic *Apám, a szocialista kulák* című nagyszerű előadását. S volt vajdasági magyar szerző is: Kopeczky László *Csámpáskirálynője* és a Soltis Lajos–Hernyák Györgykettős misztériumjátéka – a szerző szerint kivételesen jó – *Csantavéri passiója*, vagy éppen idén, aminek már csak a meghívója kerülhetett a könyvbe, Ferenc Judit *Különös ajándéka*. S a könyv azt is érzékelteti, hogy melyek voltak a tanyaszínházi csúcspontok a *Holdbéli csónakos*, vagy a *Szentivánéji álom*,

a *Don Quijote*, vagy éppenséggel a múlt évi *Hegedűs a háztetőn*. S a jó, vagy éppenséggel nagyszerű színészi alakítások értékelése sem maradt ki a kötetből: Kovács Frigyes (Holdbéli csónakosa) Földi László (Don Quijotéje) és Hernyák György az egyfelvonásosokban, majd Ábrahám Irén Nagyszájú Katája, Soltis Lajos szocialista kulákja, Szőke Zoltán és Szántó Valéria kettőse a *Csongor és Tündében*, Magyar Attila alakítása a *Vásári komédiában*, Kálló Béláé az *Állatfarmban*, Nagypál Gáboré Kárpáti Péter vásári játékában, az *Országalmában*, Balázs Ároné, Mezei Kingáé és Szorcsik Krisztáé az erotikus komédiában, a *Velencei nőben*, Kőrösi Istváné és Ferenc Ágotáé a *János vitézben*, Elor Emináé *A windsori víg nőkben*, Béres Mártáé a Nemecek Ernő fiúszerepben *A Pál utcai fiúkban*, vagy a bravúros Tevje – Vukosavljev Iván alakítása – a *Hegedűs a háztetőn*-ben. Mind-mind emlékezetes, a közönség emlékezetében megmaradt jó színészi alakítások. És akkor még nem is szóltunk Soltis Lajos több mint tíz rendezéséről, de a rendezőként is többször jeleskedő Hernyák Györgyről, Kovács Frigyesről, László Sándorról és az utóbbi években Puskás Zoltánról.

Többeket az említett nevek közül a szerző meg is szólaltat kötetében, akik teljes őszinteséggel vallanak többek között arról, hogy milyen fontos a színész számára, ha valóban jól érezheti magát a saját szerepében és – ami kőszínházban nem mindig adatik meg – önfeledten játszhat, improvizálhat is, ha úgy érzi, a közönség „fogja” a figurát. De talán érdemes idézni Nánay István magyarországi színikritikus egy gondolatát is: „Megbocsáthatatlanul szakmaiatlannak tűnik megállapításom, de vállalom: a magam fajta kritikus sem azon tűnődött, hogy mit és milyen előadást látott, mert az volt mindennél fontosabb, hogy a színház összehozott s egy estére-éjszakára összetartott bennünket... ezért ha tehetem, vissza-visszatérek Kavillóba vagy a vándorlás más helyszínéire.”

Czérna Ágnes könyve valójában velünk, olvasókkal is ezt teszi: előadásokat idéz fel, színészi alakításokat juttat eszünkbe, hangulatokat elevenít föl, véleményeket citál... s impozáns mennyiségű bibliográfiai adatot rögzít a Tanyaszínház indulásától, 1978-tól napjainkig.

A legvégén pedig egy szerény javaslat a társulat vezetőinek: vegyék kézbe Szenteleky Kornélnak a *Műkedvelők* és a *Jakab álma* című népszínmű attitűdű egyfelvonásosait. Gerold László írja *Drámakalauzában*: „...meglepetéssel tapasztaljuk, Szenteleky mennyire otthonos mind a falusi élet körülményei között, mind pedig a népi humor világában.” Ezt a véleményt erősíti meg Bori Imre is Szenteleky monográfiájában. Talán ezekből a vígjátékokból is jó hazai előadás kerekedhetne, amely egy estére a szerzőt is visszahozhatná egykori falujába és környékére.

